रामायणम्।

उत्तरकाण्डम्।

महर्षिवाल्मीकिप्रणीतम्।

रामानुज-कृत-टीका-समेतम्।

श्रीयुक्तद्वारकानाथभञ्जमहानुभावस्याभ्यनुज्ञया

श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्य्येण

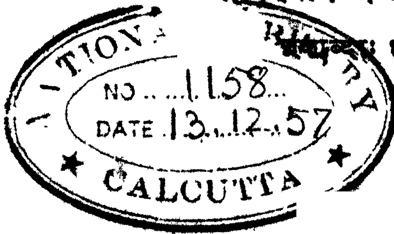
संशोधितं, भाषान्तरितं, प्रकाशितञ्च।

कलिकाताराजधान्याम्।

वाल्मीकि यन्त्रे

श्रीविश्वनाथ नन्दिना मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०६।



रामायणम् ।

उत्तरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ।
आजग्मुर्मुनयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥

उत्तरे तूत्तरं काव्यं कृत्वायोध्यां निजे पदे ।
स्थापयित्वा स्वयं रेजे रामो नः कुलदैवतम् ॥ १ ॥

अथ रावणस्य ब्रह्मानुग्रहजबलवैभवप्रतिपादनद्वारा तज्जेतृत्वेन भगवति पराक्रमातिशयं प्रतिपादयितुं तद्दत्तवैभवं तयैवोपसंहृतमिति भगवन्महिमानञ्च श्रोतुमृषय आगता इत्याह;—प्राप्तेति । राक्षसानां

कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो गालव एव च ।
कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः ॥ २ ॥
स्वस्त्यात्रेयश्च भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा ।
अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान् सुमुखो विमुखस्तथा ॥ ३ ॥
आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये श्रिता दक्षिणां दिशम् ।
नृषङ्गुः कहषी धौम्यः कौषेयश्च महानृषिः ॥ ४ ॥
तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशम् ।
वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रः सगौतमः ॥ ५ ॥
जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ।
उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः ॥ ६ ॥

वधे कृते अनन्तरं प्राप्तराज्यस्य प्राप्तराज्याभिषेकस्य समीपं मुनय आजग्मुः । किमर्थम् । राघवं प्रतिनन्दितुम् । तद्वैभवमभिष्टोतुमित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः पूर्वदिशि प्रधानतया ये स्थिता इत्यर्थः ॥ २ ॥

स्वस्तिकर आत्रेयः स्वस्त्यात्रेयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तेऽपि उक्तवसिष्ठादिरूपाः सप्तर्षयोऽप्यागता इत्यर्थः । तेषां स्वरूपकथनमुदीच्यां दिशीत्यादि । ननु पुरोहितो वसिष्ठो नित्यं समीप एव वर्त्तते । को नामासौ वसिष्ठो य उत्तरदिशः कश्यपादिभिः सहागत इति चेत् शृणु । यथागस्त्यस्तेजोमण्डलेन नक्षत्रमये नित्यस्थितोऽपि

सम्प्राप्यैते महात्मानो राघवस्य निवेशनम्।
विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः॥ ७॥
वेदवेदाङ्गविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः।
द्वाःस्थं प्रोवाच धर्मात्मा अगस्त्यो मुनिसत्तमः॥ ८॥
निवेद्यतां दाशरथेर्ऋषयो वयमागताः।
प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्द्रुतम्॥ ९॥
समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः।
नयेङ्गितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्य्यसमन्वितः॥ १०॥
स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्रसमद्युतिम्।
अगस्त्यं कथयामास सम्प्राप्तमृषिसत्तमम्॥ ११॥
श्रुत्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु बालसूर्य्यसमप्रभान्॥
प्रत्युवाच ततो द्वाःस्थं प्रवेशय यथासुखम्॥ १२॥

योगवैभवात् भूलोके स्वाश्रमस्थोऽपि। तथा वसिष्ठोऽपि ज्योतिर्मण्डले सप्तर्षिमध्यगोऽप्यस्ति भूलोके च। तत्र सप्तर्षिमण्डलस्थैः सहागत इत्युच्यते इति वदन्ति॥ ६॥

प्रतिहारो द्वाःस्थस्तदर्थं तन्मुखेन रामाय स्वागमननिवेदनार्थम्। विष्ठिता द्वारि स्थिता इत्यर्थः॥ ७॥

अवस्थानानन्तरं सर्वानुमत्याऽगस्त्यो द्वाःस्थमुवाच॥ ८॥

किमुवाच तदाह,—निवेद्यतामिति। तूर्णमिति मानसी त्वरा। द्रुतमिति कायिकी उक्ता॥ ९॥

दृष्ट्वा प्राप्तान् मुनींस्तांस्तु प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्च गां निवेद्य च सादरम् ॥ १३ ॥
रामोऽभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह ।
तेषु काञ्चनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४ ॥
कुशान्तर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च ।
यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥
रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः ।
महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ।
कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन ! ॥ १६ ॥
त्वान्तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम् ।
दिष्ट्या त्वया हतो राजन् ! रावणो लोकरावणः ॥ १७ ॥

आशिषत्यनेन राजावसरपरीक्षाभावो विवक्षितः ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

निवेद्य । प्रत्येकमिति शेषः ॥ १३ ॥

वरेषु बहुमूल्येषु ॥ १४ ॥

कुशान्तर्धानदत्तेषु कुशैरन्तर्धानं दत्तं कृतं येषु । कुशास्तृतेष्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

सपुरोगमाः पुरोगमैः प्रधानैः सहिताः ॥ १६ ॥

हतशात्रवं हतशत्रुसमूहम् । त्वां भाग्येन कुशलिनं पश्यामस्तेन नः कुशलमेव । यस्त्वया शत्रुर्हतस्तेनैवास्माकं कुशलमित्यर्थः ॥ १७ ॥

नहि भारः स ते राम ! रावणः पुत्रपौत्रवान्।
सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजयेथा न संशयः॥ १८॥
दिष्ट्या त्वया हतो राम ! रावणः पुत्रपौत्रवान्।
दिष्ट्या विजयिनं त्वाद्य पश्यामः सह सीतया॥ १९॥
लक्ष्मणेन च धर्मात्मन् ! भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा।
मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप !॥ २०॥
दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः।
अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः॥ २१॥
यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते।
दिष्ट्या ते समरे राम ! कुम्भकर्णो निपातितः॥ २२॥
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ।
दिष्ट्या ते निहता राम ! महावीर्य्या निशाचराः॥ २३॥
दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागतः।
देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि॥ २४॥

दिष्ट्या त्वया हत इत्युक्त्वा पुनर्विचार्य्याऽऽहुः। पुत्रपौत्रवानपि रावणस्ते न भारः। तद्वधस्तवेषत्कर इत्यर्थः। तदेव दर्शयति। स धनुरिति। विजयेथाः। विपराभ्यां जेरिति तङ्॥ १८॥ १९॥

लक्ष्मणेन चेति। अस्यार्थस्य दिष्ट्या राक्षसा हता इति शेषः। मातृभिरित्यस्य दिष्ट्येत्यादिः। युक्तमिति शेषः॥ २०॥ २१॥

यस्य प्रमाणादाकारप्रमाणात्॥ २२॥ २३॥ २४॥

सख्ये तस्य न किञ्चित्तु रावणस्य पराभवः।
द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः॥ २५॥
दिष्ट्या तस्य महाबाहो! कालस्येवाभिधावतः।
मुक्तः सुररिपोर्वीर! प्राप्तश्च विजयस्त्वया॥ २६॥
अभिनन्दाम ते सर्वे संश्रुत्येन्द्रजितो वधम्।
अवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि॥ २७॥
विस्मयस्त्वेष चास्माकं तं श्रुत्वेन्द्रजितं हतम्।
दत्त्वा पुण्यामिमां वीर! सौम्यामभयदक्षिणाम्।
दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ! जयेनामित्रकर्शन!॥ २८॥

दशग्रीववधे न तव भारस्तिरोहितरावणिवध एव तु दुष्कर इत्याहुः। सख्ये तस्येति। सख्ये तस्य रावणस्य। त्वत्कर्तृकः पराभव आक्रमणमिति यत्तन्न किञ्चिदपि तु दिष्ट्या तिरोधानसाधनयागभङ्गेन द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तोऽतएव हतो रावणिरिति यदिदमेव बह्विति शेषः॥ २५॥

कालस्येवालक्ष्यमभिधावतस्तस्य मुक्तः। शरबन्धादिकृतपरमकष्टा-दिति शेषः॥ २६॥

विस्मयहेतुरवध्य इति। यतः सोऽवध्यत्वादिगुणोऽत एष च एष एव इन्द्रजिद्वधोऽस्माकं विस्मयो विस्मयकर इत्यन्वयः। तत्तस्मादिन्द्र-जितं हतं श्रुत्वा वयन्तुष्टा इति शेषः॥ २७॥

अभयदक्षिणाम् अभयदानं दत्त्वा। ऋषिभ्य इति शेषः। वर्धसि वर्धसे॥ २८॥

श्रुत्वा तु वचनं तेषां मुनीनां भावितात्मनाम्।
विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत्॥ २९ ॥
भगवन्तः कुम्भकर्णं रावणञ्च निशाचरम्।
अतिक्रम्य महावीर्य्यौ किं प्रशंसथ रावणिम्॥ ३० ॥
महोदरं प्रहस्तञ्च विरूपाक्षञ्च राक्षसम्।
मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ।
अतिक्रम्य महावीरान् किं प्रशंसथ रावणिम्॥ ३१ ॥
अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षञ्च निशाचरम्।
अतिक्रम्य महावीर्य्यान् किं प्रशंसथ रावणिम्॥ ३२ ॥
कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः।
केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते॥ ३३ ॥
शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः।
यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम्॥ ३४ ॥

विस्मयं गत्वा। रावणिवधविषयवाक्येनेति शेषः॥ २९ ॥

तदेवाह,—भगवन्त इति सम्बोधनम्॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥

कीदृशोऽस्य प्रभावादिः। यतो युष्माभिः प्रशस्यत इति शेषः। प्रभावस्तपःप्रभावः। बलं शारीरम्॥ ३३॥

शक्यमिति। यदि गुह्यं न भवति। यदि युष्माभिर्वक्तुं शक्यम्। यदि च मया श्रोतुं शक्यम्। तदा कथ्यताम्। श्रोतुमिच्छामि केवलं न खलु वक्तुमाज्ञापयामि॥ ३४॥

शक्रोऽपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः ।
कथञ्च बलवान् पुत्त्रो न पिता तस्य रावणः ॥ ३५ ॥
कथं पितुश्चाप्यधिको महाहवे
शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः ।
वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य
पाप्रच्छतश्चास्य मुनीन्द्र ! सर्वम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

पिता रावणो न बलवान् पुत्रापेक्षयेति च कथम् ॥ ३४ ॥ ३६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।



तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
कुम्भयोनिर्महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
शृणु राम ! तथावृत्तं तस्य तेजो बलं महत् ।
जघान शत्रून्येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः ॥ २ ॥
तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव ! ।
वरप्रदानञ्च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३ ॥
पुरा कृतयुगे राम ! प्रजापतिसुतः प्रभुः ।
पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥

अथ रावणाद्युत्पत्तिप्रसङ्गतया तत्कूटस्थपौलस्त्योत्पत्तिमाह,—तस्य तद्वचनमिति ॥ १ ॥

तस्य तेज आयुद्दिश्य तथावृत्तं वृत्तकथां ब्रवीमि त्वं शृणु । असौ रावणिः येन कारणेन शत्रून् जघान स च शत्रुभिर्न वध्यस्तत्कारणं शृणु ॥ २ ॥

तावत्प्रथमं रावणस्य कुलादि ब्रवीमि । पश्चाद्रावणोत्पत्तिं वक्ष्यामीति शेषः । तावत्ते रावणस्येति पाठः ॥ ३ ॥

नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा।
प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः॥ ५॥
प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः।
इष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः॥ ६॥
स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः।
तृणबिन्द्वाश्रमं गत्वा न्यवसन् मुनिपुङ्गवः॥ ७॥
तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः।
गत्वाश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वन्ति कन्यकाः॥ ८॥
ऋषिपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः।
क्रीड़न्त्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे॥ ९॥
सर्वर्त्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात् काननस्य च।

तत्र कुलमाह,—पुरेति। पुलस्त्यो दशप्रजापतिष्वेकः पितामह इव। तपोवैभवजनितनिग्रहानुग्रहसामर्थ्यैरिति भावः॥ ४॥

तदेवाह,—नानुकीर्त्या इति। विविच्य वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः। धर्मतः शीलतश्चोत्पन्ना गुणा इत्यन्वयः। अथ प्रकारान्तरेण तद्वैभवं बोधयति। प्रजापतेरिति। प्रजापतेः पुत्र इति नामत एव तत्सङ्कीर्त्तनत एव तद्गुणाधिक्यं वक्तुं शक्यम्। प्रजापतिपुत्रत्वोक्त्या तस्यैवास्याप्यनन्तकल्याणगुणत्वमुक्तं भवतीत्यर्थः॥ ५॥ ६॥

धर्मप्रसङ्गेन तपःसम्पादनेच्छया॥ ७॥

विघ्नं कुर्वन्ति घुणाक्षरन्यायेन न तु बुद्धिपूर्वम्॥ ८॥ ९॥

नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीड़न्ति कन्यकाः ॥ १० ॥
देशस्य रमणीयत्वात् पुलस्त्यो यत्र स द्विजः ।
गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च ॥ ११ ॥
मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नञ्चक्रुरनिन्दिताः ।
अथ रुष्टो महातेजा व्याजहार महामुनिः ॥ १२ ॥
या मे दर्शनमागच्छेत् सा गर्भं धारयिष्यति ।
तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः ॥ १३ ॥
ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ।
तृणविन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥
गत्वाश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया ।
न चापश्यच्च सा तत्र काञ्चिदभ्यागतां सखीम् ॥ १५ ॥
तस्मिन् काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः ।
स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् ॥ १६ ॥
सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् ।

तदेवाह,—सर्वर्त्तुष्विति । तं देशमाश्रमदेशम् ॥ १० ॥

वादयन्त्यो वीणादिकमिति शेषः । लासयन्त्यो नृत्यन्त्यः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥

तदिति । शापवाक्यमित्यर्थः । न शृणोति न शुश्राव ॥ १४ ॥ १५ ॥

स्वाध्यायं वेदाध्ययनम् ॥ १६ ॥

वेदश्रुतिं वेदध्वनिं श्रुत्वा कोऽधीत इति गत्वा तपसोनिधिं दृष्ट्वा

अभवत्पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥ १७ ॥
बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः।
इदं मे किन्त्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाश्रमे स्थिता ॥ १८ ॥
तान्तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिन्दुरथाब्रवीत्।
किन्त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९ ॥
सा तु कृत्वाञ्जलिं दीना कन्योवाच तपोधनम्।
न जाने कारणं तात! येन मे रूपमीदृशम् ॥ २० ॥
किन्तु पूर्वं गतास्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः।
पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ २१ ॥
न च पश्याम्यहं तत्र काञ्चिदभ्यागतां सखीम्।
रूपस्य तु विपर्य्यासं दृष्ट्वा चाषादिहागता ॥ २२ ॥
तृणबिन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः।
ध्यानं विवेश तच्चापि अपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३ ॥

च पाण्डुदेहागर्भात्तस्या सुव्यञ्जितशरीरजा शरीराज्जायत इति शरीरजो गर्भः सुप्रकाशितो यस्याः सा ॥ १७ ॥

तद्दोषं गर्भसम्भवरूपदोषं दृष्ट्वोद्विग्ना बभूव। किन्त्विति। दोषस्वरूपमिति। ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

असदृशं कन्यात्वस्यायुक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

पूर्वं गता प्रथमं गता ॥ २१ ॥ २२ ॥

तच्चापि। गर्भकारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः।
गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम्।
भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे! स्वयमुद्यताम् ॥ २५ ॥
तपश्चरणयुक्तस्य श्राम्यमाणेन्द्रियस्य ते।
शुश्रूषणपरा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥
तं ब्रुवाणन्तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा।
जिघृक्षुरब्रवीत् कन्या बाढमित्येव स द्विजः ॥ २७ ॥
दत्वा तु तनयां राजा स्वमाश्रमपदं गतः।
सापि तत्रावसत् कन्या तोषयन्ती पतिं गुणैः ॥ २८ ॥
तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुङ्गवः।
प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९ ॥

तनयां गृहीत्वा पुलस्त्यं गत्वा ॥ २४ ॥

इमां भिक्षां प्रतिगृहाण भिक्षात्वेन स्त्रीकुर्वित्यब्रवीत्। नन्वूर्द्ध्वरेतसो मम नानयाप्रयोजनं तत्राह,—स्वयमुद्यतामिति। उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम्। भोज्यां मेने प्रजानाथो अपि दुष्कृतकर्मण इत्युक्तेः। स्वयमुद्यतेयं ग्राह्यैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

तत्प्रतिग्रहफलमाह,—शुश्रूषणपरेति ॥ २६ ॥

जिघृक्षुः यथान्यायं पाणिग्रहणपूर्वकमिति शेषः ॥ २७ ॥

तदेवोक्तम्। तोषयन्ती पतिमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि! गुणानां सम्पदा भृशम्।
तस्माद्देवि! ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं तव।
उभयोर्वंशकर्त्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम्॥ ३०॥
यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयेहाध्ययतो मम।
तस्मात् स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः॥ ३१॥
एवमुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
अचिरेणैव कालेनासूतविश्रवसं सुतम्।
त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशोधर्मसमन्वितम्॥ ३२॥
श्रुतिमान् समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा।
पितेव तपसायुक्तो ह्यभवद्विश्रवा मुनिः॥ ३३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
द्वितीयः सर्गः॥ २॥

उभयोः। मातुः पितुश्चेत्यर्थः॥ ३०॥
अध्ययतः अधीयानस्य। वेदो विश्रुतो गर्भहेतुरिति शेषः॥ ३१॥
॥ ३२॥ ३३॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे द्वितीयः सर्गः॥ २॥

तृतीयः सर्गः ।



अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः ।
अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १ ॥
सत्यवान् शीलवान् दान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥ २ ॥
ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः ।
ददौ विश्रवसे भार्य्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥ ३ ॥
प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा ।
प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ॥ ४ ॥
मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः ।

अथ पौलस्त्याद्विश्रवसः कुबेरोत्पत्तिः । अथेति ॥ १ ॥ २ ॥

तस्य तद्वृत्तम् । विश्रवसस्तादृशचरित्रमित्यर्थः । देववर्णिनीं देवसमानरूपां तन्नाम्नीञ्च ॥ ३ ॥

प्रजान्वीक्षिकया प्रजानां शुभाशुभवीक्षणरूपया बुद्ध्या ज्योतिःशास्त्रसिद्धया । अस्योत्पादयिष्यमाणपुत्रस्य श्रेयो गुणं चिन्तयन् ॥ ४ ॥

स तस्यां वीर्य्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ॥ ५ ॥
जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम् ।
तस्मिन् जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति ।
नाम चास्याकरोत्प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ७ ॥
यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ।
तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८ ॥
स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा ।
अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः ॥ ९ ॥
तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।

तस्यां भार्य्यायाम् ॥ ५ ॥

सर्वैर्ब्रह्मगुणैः शमतपःशौचादिगुणैर्युतमपत्यं जनयामास । पितामहः वैश्रवणपितामहः । पुलस्त्य इत्यर्थः । अत्र स्थाने 'प्रजान्वेषिकये-त्यर्धमिति कतकस्वरसः । प्रजामन्विच्छति प्रजान्वेषिका तद्गुणा-गुणपर्य्यालोचिका ज्योतिः शास्त्रविषया बुद्धिस्तया अस्य वैश्रवणस्य श्रेयो विचिन्तयन् पुलस्त्यस्तस्मिन् विश्रवसः पुत्रे जाते तुष्टो बभूवेति तेन व्याख्यानात् ॥ ६ ॥

श्रेयस्करीं धनेशत्वरूपश्रेयःप्राप्तिहेतुभूतां तपोविषयां तस्य बुद्धिं दृष्ट्वा । जन्मलग्नपर्य्यालोचनयेति शेषः । धनाध्यक्षो भविष्यति इति संहृष्टो बभूवेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ॥ १० ॥
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ।
यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ॥ ११ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् ।
जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ।
एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् ॥ १२ ॥
अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ।
गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
परितुष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणानेन सुव्रत ! ।
वरं वृणीष्व भद्रन्ते वरार्हस्त्वं महामते ! ॥ १४ ॥
अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् ।
भगवन् लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् ॥ १५ ॥
अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा ।
ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं वाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६ ॥

यतो विश्रवसोऽपत्यं रूपसादृश्यादिभिर्वा इव स इवेति व्यवहार-विषयस्तस्माद्वैश्रवण इति विश्रुतः प्रसिद्धो भविष्यति नाम । अपत्य-प्रत्ययसन्नियोगे न विश्रवसो विश्रवणादेशः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

तपःस्तप्त्वा आलोच्य नियमैर्यन्त्रितः । सञ्जातनियम इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तं तं विधिं वक्ष्यमाणजलाशित्वादिविधिमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ भगवत्प्रसादवैभवमाह,—अथ प्रीत इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः।
यमेन्द्रवरुणानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम्॥ १७॥
तद्गच्छ बत धर्मज्ञ! निधीशत्वमवाप्नुहि।
शक्राम्बुपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि॥ १८॥
एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्य्यसन्निभम्।
प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज॥ १९॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व्व एव यथागतम्।
कृतकृत्या वयं तात! दत्वा तव वरद्वयम्॥ २०॥
इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह।
गतेषु ब्रह्मपूर्व्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम्॥ २१॥
धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान्।
भगवन्! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात्॥ २२॥
निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः।
तं पश्य भगवन्! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो!।

लोकपालत्व विचरत्त्वगां वैराजविधिनायत्वम्॥ १५॥ १६॥

चतुर्थं चतुर्णां पूरणम्। यमादित्रयस्य यत्पदं लोकपालपदम्। यत्तवेप्सितं त्वं तद्गच्छ निधीशत्वञ्चाप्नुहि। एवं सति त्वं शक्रादीनां चतुर्थो भविष्यसीति सम्बन्धः॥ १७॥ १८॥

त्रिदशैः समतां व्रज। नत्वृषिपुत्रत्वेनैव तिष्ठेत्यर्थः॥ १९॥

वरद्वयं निधीशत्वपुष्पकदानरूपम्॥ २०॥ २१॥ २२॥

न च पीड़ा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् ॥ २३ ॥
एवमुक्तस्तु पुत्त्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः ।
वचनं प्राह धर्मज्ञ ! श्रूयतामिति सत्तम ! ॥ २४ ॥
दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा ॥ २५ ॥
लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ।
राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती ॥ २६ ॥
तत्र त्वं वस भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः ।
हेमप्राकारपरिखायन्त्रशस्त्रसमावृता ॥ २७ ॥
रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्य्यतोरणा ।
राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः ॥ २८ ॥
शून्या रक्षोगणैः सर्वैं रसातलतलं गतैः ।
शून्या सम्प्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते ॥ २९ ॥
स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्त्र ! यथासुखम् ।
निर्दोषस्तत्र ते वासो न वाधस्तत्र कस्यचित् ॥ ३० ॥
एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः ।
निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि ॥ ३१ ॥

निवासनं निवासमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
यन्त्ररूपैः शस्त्रैः समावृता ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
निवेशयामास निवासमकरोदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा।
अचिरेणैव कालेन सम्पूर्णा तस्य शासनात् ॥ ३२ ॥
स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः।
समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥ ३३ ॥
काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः।
अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरञ्च हि ॥ ३४ ॥
स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुत-
स्तथाप्सरोनृत्यविभूषितालयः।
गभस्तिभिः सूर्य्य इवावभासन्।
पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

प्रमुदितैर्नैर्ऋतानां सहस्रैः सह निवेशयामासेति सम्बन्धः। सम्पूर्णा धनधान्यादिसर्वैश्वर्य्यपूर्णा। शासनात् पालनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अवभासन् शोभमानः। अप्सरोनृत्यैर्विभूषितमालयं पुष्पकं यस्य सः ॥ ३५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।



श्रुत्वागस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः ।
कथमासीत्तु लङ्कायां सम्भवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥
ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् ।
तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
भगवन् ! पूर्वमप्येषा लङ्कासीत्पिशिताशिनाम् ।
श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥ ३ ॥
पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् ।

लङ्कायां पूर्वमपि रक्षःस्थितिं श्रुत्वा विस्मितेन रामेण तेषामुत्पत्त्यादिप्रश्ने अगस्त्येन तत्प्रतिपादनं श्रुत्वेति विस्मयमागत इत्युक्तं तच्च किं विषयक श्रवणादिस्मयप्राप्तिस्तत्राह—कथमिति । पुरा धनदावस्थितेः पूर्वमपि रक्षसां सम्भवोऽवस्थानादिसम्भव इति यदुक्तं तत् कथमासीदिति विस्मयमागतः ॥ १ ॥

ततो विस्मयप्राप्त्यनन्तरम् । मुहुः स्मयमानो विस्मयं कुर्वन् ॥ २ ॥

तदेवाह,—भगवन्निति । पूर्वमपि विश्रवःपुत्रवैश्रवणरावणयोः पूर्वमपि लङ्का पिशिताशिनामावास आसीदिति भगवद्वाक्यमन्यतोऽपि रक्षःसम्भवपरं श्रुत्वा मे विस्मयो जातः ॥ ३ ॥

इदानीमन्यतश्चापि सम्भवः कीर्त्तितस्त्वया ॥ ४ ॥
रावणात् कुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि ।
रावणस्य च पुत्रेभ्यः किन्नु ते बलवत्तराः ॥ ५ ॥
क एषां पूर्वको ब्रह्मन् ! किं नामा च बलोत्कटः ।
अपराधञ्च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥ ६ ॥
एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ ! ।
कौतूहलमिदं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालङ्कृतं शुभम् ।
अथ विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८ ॥

तदेवाह,—पुलस्त्येति। नोऽस्माकम्। अन्यतश्चापि सम्भवः कीर्त्तितः। लङ्का राक्षसानां निवासार्थं निर्मितेति विश्रवोवाक्यानुवादेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

रावणपुत्रा इन्द्रजिदतिकायादयः। तेभ्यस्ते बलवत्तराः किन्नु यतो विष्णुना तद्विद्रावणमयतितमिति भावः ॥ ५ ॥

पूर्वकः कूटस्थः। तद्वंश्याश्च राक्षसाः कमपराधं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथञ्च द्राविताः ॥ ६ ॥

प्राचीनरक्षःकथनेन मह्यं कृतमिदं कुतूहलं भानुर्यथा तमो नुदति तथा नुद ॥ ७ ॥

संस्कारालङ्कृतं पदवाक्यार्थसंस्कारयुतम्। विस्मयमानः सर्वोऽप्येवं नाटयतीति विस्मयः ॥ ८ ॥

प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा अपः सलिलसम्भवः।
तासां गोपायने सत्त्वानसृजत् पद्मसम्भवः॥ ९॥
ते सत्त्वाः सत्त्वकर्त्तारं विनीतवदुपस्थिताः।
किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्द्दिताः॥ १०॥
प्रजापतिस्तु तान् सर्वान् प्रत्याह प्रहसन्निव।
आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानवाः॥ ११॥
रक्षाम इति तत्रान्यैर्यक्षाम इति चापरैः।

अपः सृष्ट्वा। भूमेरधोभावर्त्तिनीरपः सृष्ट्वेत्यर्थः। तत्र सलिलसम्भवः प्रजापतिरभूदित्यन्वयः। अतएव ससर्जादौ तासु वीर्य्यमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह इति मनूक्तेः। आपो वा इदमग्र आसन्। स प्रजापतिः पुष्करपर्णे समभवत्। तथा। आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वा चरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाहरदिति श्रुतेश्च। तदेव पद्मसम्भव इत्यनेन दर्शितम्। तासां स्वसृष्टानामपां गोपायने रक्षणनिमित्तं सत्त्वान् भूतानि जन्तूनित्यर्थः॥ ९॥

विनीतवत् पितरि विनीताः सन्तः। क्षुत्पिपासाजनितभयेनार्द्दिताः॥ १०॥

प्रहसन्निव। उक्तभयखिद्यमानस्वप्रजाविषयकदयावशात् प्रहासः। मानवा इत्यनेन तेषामुभयरक्षत्यनुग्रहः सूचितः। वाचा हे सत्त्वानीति वाचा। आभाष्य सम्बोध्य। यत्नेनेमा आपो रक्षध्वमिति तानि सत्त्वान्याह॥ ११॥

भुक्षिता भुक्षितैरुक्तास्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १२ ॥
रक्षाम इति यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः ।
यक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १३ ॥
तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ ।
मधुकैटभसङ्काशौ बभूवतुररिन्दमौ ॥ १४ ॥
प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा ।
हेतिर्दारक्रियार्थे तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १५ ॥
स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम महाभयाम् ।
उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १६ ॥
स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुङ्गवः ।

तत्र तेषु भगवन्नियुक्तभूतेषु मध्ये। भगवत्प्रयुक्तरक्षध्वमिति पदस्या-विनाशेनावस्थापनमर्थं इति केचन प्रपन्ना उत्तरोत्तराभिवर्धनरूप-पूजनमर्थं इति परे प्रपन्नाः। तत्राद्या रक्षामेति प्रतिवचनं दत्तवन्तः। परे यक्षामेति। यक्षपूजायाम्। उभयमपि लोडुत्तमबहुवचनम्। बुभुक्षिता बुभुक्षितैरित्यस्य स्थाने भुक्षिता भुक्षितैरित्यार्षमभ्यास-लोपाकाराभ्याम्। अबुभुक्षिताः पिपासिताः ॥ १२ ॥

वो युष्माकं मध्ये ॥ १३ ॥

तत्र भगवत्सृष्टभगवद्विभक्तजातिभेदरक्षो मध्ये। मधुकैटभाव-सुरौ ॥ १४ ॥

तपोवनगतः विरक्तः सन्निति शेषः ॥ १५ ॥

पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केशमिति श्रुतम् ॥ १७ ॥
विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः।
व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुजम् ॥ १८ ॥
स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः।
ततो दारक्रियान्तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ १९ ।
सन्ध्यादुहितरं सोऽथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावतः।
वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ २० ॥
अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति सन्ध्यया।
चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव! ॥ २१ ॥
सन्ध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः।
रमते स तया सार्धं पौलोम्यामघवानिव ॥ २२ ॥
केनचित्त्वथ कालेन राम! सालकटङ्कटा।
विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २३ ॥
ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम्।

परं यत्नमेव दर्शयति। स इति। कालो वैवस्वतः। स्वयमेवेति। गत्वा प्रार्थनां कृत्वेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

पिता हेतिः ॥ १९ ॥

प्रभावतः सन्ध्यातुल्यामिति सम्बन्धः। सन्ध्यादुहिता सालकटङ्कटाख्या। इयञ्च रक्षाप्राधान्येन भगवत्सृष्टत्वाद्राक्षसी ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसूता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम्।
समुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी ॥ २४ ॥
रेमे तु सार्धं पतिना विसृज्य सुतमात्मजम्।
उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः ॥ २५ ॥
तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः।
निधायास्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनकैस्तदा ॥ २६ ॥
ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः।
वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥ २७ ॥
अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम्।
कारुण्यभावात् पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः ॥ २८ ॥
तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम्।
अमरञ्चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्षरो व्ययः ॥ २९ ॥

घनगर्भसमप्रभं जलगर्भमेघसमकान्तिम्। प्रसूता प्रसूतवती। अग्निजं गर्भम् अग्निविसृष्टं माहेश्वरं गर्भमित्यर्थः। विद्युत्केशर-तार्थिनी विद्युत्केशेन सह रतं क्रीडामर्थयति तादृशी बभूवेति शेषः ॥ २४ ॥

तत आत्मनः सकाशाज्जातं सुतं विसृज्य पतिना रेमे ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥

कारुण्यभावात् कारुण्ययुक्तो भावश्चित्तं तस्मात् पार्वत्या प्रेरित इति शेषः ॥ २८ ॥

पुरमाकाशगं प्रादात् पार्वत्याः प्रियकाम्यया ।
उमयापि वरो दत्तो राक्षसीनां नृपात्मज ! ॥ ३० ॥
सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च ।
सद्य एव वयःप्राप्तिं मातुरेव वयःसमम् ॥ ३१ ॥
ततः सुकेशो वरदानगर्वितः
श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः ।
चचार सर्वत्र महान् महामतिः
खगं पुरं प्राप्य पुरन्दरो यथा ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

मातुरेव वयःसमं मातृवयस्कमित्यर्थः ॥ २९ ॥
तदाह,--पार्वत्याः प्रियकाम्ययेति ॥ ३० ॥
सद्योपलब्धिरित्यार्षः सन्धिः ॥ ३१ ॥
सुकेश इत्यनुवादात्तन्नामकत्वमस्य बोध्यम् । खगमाकाशगम् ॥ ३२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।



सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धञ्च राक्षसम् ।
ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १ ॥
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ।
त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ॥ २ ॥
तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रक्षःश्रियं यथा ।
वरदानकृतैश्वर्य्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ॥ ३ ॥
आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ।
स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचरः ॥ ४ ॥
अञ्जनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ।
ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघव ! ।
त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् ॥ ५ ॥
माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च बलिनाम्बरम् ।
त्रींस्त्रिनेत्रसमान् पुत्रान् राक्षसान् राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥

वरलब्धं लब्धवरम् ॥ १ ॥ २ ॥
वरदानेन कृतमैश्वर्य्यं यस्य तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥
अञ्जनादञ्जनाख्यदिग्गजात् । अभिनिष्क्रान्त उत्पन्नः । किं जनया-

त्रयो लोका इवा व्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः।
त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः॥ ७॥
त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजसः।
विवृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव॥ ८॥
वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वैश्वर्य्यं तपोबलात्।
तपस्तप्तुङ्गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः॥ ९॥
प्रगृह्य नियमान् घोरान् राक्षसा नृपसत्तम!।
विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम्॥ १०॥
सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिर्भुवि दुर्लभैः।
सन्तापयन्तस्त्रीन् लोकान् सदेवासुरमानुषान्॥ ११॥
ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमाश्रितः।
सुकेशपुत्रानामन्त्र्य वरदोऽस्मीत्यभाषत॥ १२॥
ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम्।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः॥ १३॥
तपसाराधितो देव! यदि नो दिशसे वरम्।

मासेत्यचाह,—त्रीन् पुत्रान् जनयामासेति तान् पुत्रानिति पाठान्तरम्। तान् प्रसिद्धान् वक्ष्यमाणानित्यर्थः॥ ५॥ ६॥

मन्त्रा इव उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिमयास्त्रिमन्त्राः, त्रिवेदाश्च। आमयत्रयं वातपित्तश्लेष्मरूपम्। अत्रोपमाचतुष्टये स्थिरत्वतेजस्वित्वापरिमितसामर्थ्यहिंसकत्वानि साधारणधर्माः॥ ७॥

अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः।
प्रभविष्णोभवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १४ ॥
एवं भविष्यथेत्युक्त्वा सुकेशतनयान् विभुः।
स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १५ ॥
वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम! रात्रिञ्चरास्तदा।
सुरासुरान् प्रबाधन्ते वरदानसुनिर्भयाः ॥ १६ ॥
तैर्बाध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसङ्घाः सचारणाः।
त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नराः ॥ १७ ॥
अथ तं विश्वकर्माणं शिल्पिनाम्बरमव्ययम्।
ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम! ॥ १८ ॥
ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा।
गृहकर्त्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥ १९ ॥

व्याधयोपेक्षिता इव। उपेक्षिता अचिकित्सिता व्याधय इवेत्यर्थः सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

दिशसे ददासि। अजेया जेतुमनर्हाः। प्रभविष्णवः। यथार्थः। प्रभव इति यावत्। परस्परमनुव्रता अनुरक्ताश्च भवामेत्यनुकर्षः ॥१४॥

ब्रह्मलोकाय तं प्राप्तुम्। ब्राह्मणवत्सलः। तेषां स्वमुखजत्वात् ज्येष्ठत्वाच्च तेषु वात्सल्यम्। १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ ते माल्यवदादयः। अव्ययं चिरजीविनम् ॥ १८ ॥

ओजस्तेजोबलवतामतएव महतां देवानाम्। भवानेवात्मतेजसा

अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते ! ।
हिमवन्तमुपाश्रित्य मेरुमन्दरमेव वा ॥ २० ॥
महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ।
विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः ॥ २१ ॥
निवासं कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ।
दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ २२ ॥
सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयो राक्षसेश्वराः ।
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसन्निभे ॥ २३ ॥
शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ।
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता ॥ २४ ॥
स्वर्णप्राकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ।
मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञप्तेन निर्मिता ॥ २५ ॥
तस्यां वसत दुर्धर्षा ! यूयं राक्षसपुङ्गवाः ।
अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥ २६ ॥
लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ।

आत्मसामर्थ्येन गृहकर्त्ता स त्वमस्माकमपि हृदयेप्सितं गृहं कुर्विति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

द्वितीयस्तत्सदृश इत्यर्थः । मध्यमे शिखर इति सम्बन्धः ॥ २३ ॥

शकुनैरपि दुष्प्रापे इत्यत्र हेतुष्टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २४ ॥ २५ ॥

भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २७ ॥
विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः ।
सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन् पुरीम् ॥ २८ ॥
दृढ़प्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् ।
लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यवसन् रजनीचराः ॥ २९ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामञ्च राघव ! ।
नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ! ॥ ३० ॥
तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीत् ह्रीश्रीकीर्त्तिसमद्युति ।
ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्षसानामराक्षसी ॥ ३१ ॥
कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो गन्धर्वकन्यकाः ॥ ३२ ॥
दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदैवते ।
कृतदारास्तु ते राम ! सुकेशतनयास्तदा ॥ ३३ ॥
चिक्रीडुः सह भार्य्याभिरप्सरोभिरिवामराः ।
ततो माल्यवतो भार्य्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ॥ ३४ ॥
स तस्यां जनयामास यदपत्यन्निबोध तत् ।

अमरावतीं समासाद्येति मवाक्षरपादतार्षी ॥ २६ ॥ २७ ॥
सहस्रमनेकेऽनुचरा येषान्ते सहस्रानुचराः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
अराक्षसी राक्षसजातिभिन्ना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३५ ॥
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च ।
अनला चाभवत् कन्या सुन्दर्य्यां राम ! सुन्दरी ॥ ३६ ॥
सुमालिनोऽपि भार्य्यासीत् पूर्णचन्द्रनिभानना ।
नाम्ना केतुमती राम ! प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३७ ॥
सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः ।
केतुमत्यां महाराज ! तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३८ ॥
प्रहस्तो कम्पनश्चैव विकटः कालिकामुखः ।
धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबलः ॥ ३९ ॥
संह्रादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः ।
राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता ।
कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ४० ॥
मालेस्तु वसुदा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी ।
भार्य्यासीत्पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षीवरोपमा ॥ ४१ ॥
सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत्प्रभो ! ।
अपत्यं कथ्यमानन्तु मया त्वं शृणु राघव ! ॥ ४२ ॥

मात्रा दत्ता मात्रा नर्मदयेच्छया दत्ता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

स्वक्षी मधुरदृग्युताक्षी। यक्षीवरा यक्षीश्रेष्ठा तयोपमीयते सा यक्षीवरोपमा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अनलश्च निलश्चैव हरः सम्पातिरेव च।
एते विभीषणामात्या मालेयास्ते निशाचराः ॥ ४३ ॥

ततस्तु ते राक्षसपुङ्गवास्त्रयो
निशाचरैः पुत्त्रशतैश्च संवृताः।
सुरान् सहेन्द्रानृषिनागयक्षान्-
बबाधिरे तान् बहुवीर्य्यदर्पिताः ॥ ४४ ॥

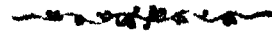
जगद्भ्रमन्तोऽनिलवद्दुरासदा
रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः।
वरप्रदानादपि गर्विता भृशं
क्रतुक्रियाणां प्रशमङ्कराः सदा ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

मालेयाः। इतश्चानिश्च इति ढक् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
प्रशमङ्करा इत्यार्षः खच् ॥ ४५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।



तैर्बध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ।

भयार्त्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १ ॥

जगत्सृष्ट्यन्तकर्त्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ।

आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥

ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् ।

ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥

सुकेशपुत्रैर्भगवन् ! पितामहवरोद्धतैः ।

प्रजाध्यक्षप्रजाः सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधनैः ॥ ४ ॥

शरणान्यशरण्यानि आश्रमाणि कृतानि नः ।

स्वर्गाच्च देवान् प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति देववत् ॥ ५ ॥

अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम् ।

अथ माल्यवदादिपीडितदेवगणस्य विष्णुनाऽभयदानं श्रुत्वा नारायणप्रेरकदेवगणवधे तेषां प्रवृत्तिः । तैर्बध्यमाना इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रजाध्यक्षस्य भगवतः प्रजापतेः प्रजादेवनरतिर्य्यगादिरूपाः । रिपुबाधनैः रिपूणां बाधनं बाधस्तैर्हेतुभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ६ ॥
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसः ।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसराः ॥ ७ ॥
तन्नो देव ! भयार्त्तानामभयं दातुमर्हसि ।
अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥ ८ ॥
इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः ।
सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान् प्रभुः ॥ ९ ॥
अहं तान्न हनिष्यामि ममावध्या हि ते सुराः ।
किन्तु मन्त्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ १० ॥
एतमेवसमुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः ।
गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान् प्रभुः ॥ ११ ॥
ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् ।

शरणानि शरणार्हाणि देवपितृतिथिपशुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणि । देवान् प्रच्याव्य ये सर्वं स्वर्गं देववत्क्रीडन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

समरे संग्रामे उद्धर्ष उत्साहो येषान्ते ॥ ७ ॥

अशिवमसौम्यं रौद्रमिति यावत्। रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्याशिवान्येति श्रुतेः ॥ ८ ॥

सुकेशं प्रति सापेक्षः सुकेशस्य स्वेनोऽर्ज्जोवितत्वान्माल्यवदादीनां तत्पुत्रत्वात् स्वकर्तृकतत्संहारस्यानौचित्यं मन्वान इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मयाऽवध्याः उक्तहेतोर्वधानर्हाः । मन्त्रमुपायम् ॥ १० ॥

विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥
शङ्खचक्रधरं देवं प्रणम्य बहुमान्य च ।
ऊचुः सम्भ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयान् प्रति ॥ १३ ॥
सुकेशतनयैर्देव ! त्रिभिस्त्रेताग्निसन्निभैः ।
आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः ॥ १४ ॥
लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता ।
तत्र स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वान्न क्षणदाचराः ॥ १५ ॥
स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान् मधुसूदन ! ।
शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर ! ॥ १६ ॥
चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदय यमाय वै ।
भयेष्वभयदोऽस्माकं नान्योऽस्ति भवता विना ॥ १७ ॥
राक्षसान् समरे हृष्टान् सानुबन्धान्मदोद्धतान् ।
नुद त्वन्नो भयं देव ! नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥
इत्येवं दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः ।
अभयं भयदोऽरीणां दत्वा देवानुवाच ह ॥ १९ ॥
सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम् ।

एतमेवसमुद्योगं नतु कालान्तरीयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सम्भ्रान्तवत्सम्भ्रान्तार्हम् । सुकेशतनयान् प्रति तानुद्दिश्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तांश्चास्य तनयान् जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥ २० ॥
तानहं समतिक्रान्तमर्य्यादान् राक्षसाधमान्।
निहनिष्यामि संक्रुद्धः सुरा ! भवत विज्वराः ॥ २१ ॥
इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना।
यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसन्तो जनार्दनम् ॥ २२ ॥
विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः।
श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
अमरा ऋषयश्चैव सङ्गम्य किल शङ्करम्।
अस्मद्वधं परीप्सन्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥
सुकेशतनया देव ! वरदानबलोद्धताः।
बाधन्तेऽस्मान् समुद्दृप्ता घोररूपाः पदे पदे ॥ २५ ॥
राक्षसैरभिभूताः स्मो न शक्ताः स्म प्रजापते !।
स्वेषु सद्मसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥
तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन !।

सानुबन्धान् सानुचरान् राक्षसान् जहीति शेषः। नो भयघ्नुद ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अतिक्रान्तमर्य्यादान्मर्य्यादा वध्यावध्यव्यवस्था ॥ २१ ॥ २२ ॥

तौ भ्रातरौ सुमालिमालिनौ ॥ २३ ॥

परीप्सन्तः इच्छन्तः ॥ २४ ॥

पदे पदे प्रतिक्षणम् ॥ २५ ॥

राक्षसान् हुङ्कृतेनैव दह प्रदहतां वर ! ॥ २७ ॥
इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकसूदनः ।
शिरः करञ्च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
अवध्या मम ते देवाः ! सुकेशतनया रणे ।
मन्त्रन्तु वः प्रदास्यामि यस्तान् वै निहनिष्यति ॥ २९ ॥
योऽसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्द्दनः ।
हरिर्नारायणः श्रीमान् शरणं तं प्रपद्यथ ॥ ३० ॥
हरादवाप्य ते मन्त्रं कामारिमभिवाद्य च ।
नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥
ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
सुरारींस्तान् हनिष्यामि सुरा ! भवत निर्भयाः ॥ ३२ ॥
देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ ! ।
प्रतिज्ञातो वधोऽस्माकं चिन्त्यतां यदिह क्षमम् ॥ ३३ ॥
हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषाञ्च सुरद्विषाम् ।

प्रजापते दुष्टनिग्रहद्वारा प्रजारक्षक ॥ २६ ॥ २७ ॥

शिरः करञ्च धुन्वानः विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति न्यायेन स्ववधानर्हा इत्याशयेनेति भावः ॥ २८ ॥

तदेवाह,—अवध्या इति ॥ २९ ॥ ३० ॥

ते देवाः मन्त्रमवाप्येत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

नमुचिः कालनेमिश्च संह्रादो वीरसत्तमः ॥ ३४ ॥
राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः ।
यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुम्भश्चैव निशुम्भकः ॥ ३५ ॥
असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः ॥ ३६ ॥
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वे मायाविदस्तथा ।
सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयङ्कराः ॥ ३७ ॥
नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां क्षमं कर्त्तुमिहार्हथ ।
दुःखं नारायणं जेतुं यो नो हन्तुमिहेच्छति ॥ ३८ ॥
ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः ।
ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठमश्विनाविव वासवम् ॥ ३९ ॥
स्वधीतं दत्तमिष्टञ्च ऐश्वर्य्यं परिपालितम् ।
आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः स्थापितः पथि ॥ ४० ॥

चिन्तार्हत्वं दर्शयति । हिरण्येत्यादि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अपराजिता इति च्छेदः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अश्विनाविव वासवमिति । भगांशाविवेति पाठे । भगस्तदंशोऽर्य्यमा ताविवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

निरामयं नीरोगम् । सुधर्मः शोभनो धर्मः पथि स्थापितः प्राक्

देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रैः समवगाह्य च।
जिता द्विषोऽप्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥
नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा।
अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्वे बिभ्यति सर्वदा ॥ ४२ ॥
विष्णोर्द्वेषस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर !।
देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥
तस्मादद्यैव सहिताः सर्वेऽन्योन्यसमावृताः।
देवानेव जिघांसामो येभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ४४ ॥
एवं सम्मन्त्र्य बलिनः सर्वसैन्यसुपासिताः।
उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥ ४५ ॥
युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जम्भवृत्रादयो यथा।
इति ते राम ! सम्मन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः ॥ ४६ ॥

सम्यगनुष्ठितैरध्ययनादिभिरिति शेषः। यतो द्विषो देवा जितास्तस्मादस्माकं मृत्युकृतं भयं नास्तीत्यर्थः। कर्त्तव्यविशेषाभावान्मृत्यावपि न क्षतिरिति भावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विष्णोर्द्वेषस्य कारणं नास्ति। अस्माभिस्तदपराधाकरणादिति भावः। विष्णोर्द्वेषस्य नास्त्यत्र कारणं राक्षसेश्वरेति पाठे विष्णोरस्मद्वधप्रतिज्ञायां यः कारणं स्यात्तादृशो विष्णोः सहजो दोषो नास्तीत्यर्थः। कथं तर्हीदानीमस्मासु द्वेषो विष्णोरत आह,—देवानामिति। दोषेणोपजापेन ॥ ४३ ॥

युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ।
स्यन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च करिसन्निभैः ॥ ४७ ॥
खरैर्गोभिरथोष्ट्रैश्च शिशुमारैर्भुजङ्गमैः ।
मकरैः कच्छपैर्मीनैर्विहङ्गैर्गरुड़ोपमैः ॥ ४८ ॥
सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
त्यक्त्वा लङ्कां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः ॥ ४९ ॥
प्रयाता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ।
लङ्काविपर्य्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ ॥ ५० ॥
भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः ।
रथोत्तमैरुह्यमानाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५१ ॥
प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः ।
रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥

जिघांसामः । स्वार्थे सनार्थः । हन्म इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥

खरादयो वाहनानि ॥ ४८ ॥

सृमरो गवयः । सृमरचमरयोर्नीलश्वेतपुच्छयोगाद्भेद इति तीर्थः ॥ ४९ ॥

लङ्काविपर्य्ययं लङ्कानाशम् । लङ्कालयानि भूतानि तत्रत्यानि दैवतानि विमनस्कान्यासन् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रक्षसामेव मार्गेण तदाज्ञया सहैवापचक्रमुरपगताः ॥ ५२ ॥

भौमाश्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहाः ।
उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥
अस्थीनि मेघा ववृषुरुष्णं शोणितमेव च ।
वेलां समुद्राश्चोत्क्रान्ताश्चेलुश्चाप्यथ भूधराः ॥ ५४ ॥
अट्टहासान् विमुञ्चन्तो घननादसमस्वनाः ।
वाश्यन्तश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ॥ ५५ ॥
सम्पतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् ।
गृध्रचक्रं महच्चात्र प्रज्वालोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६ ॥
रक्षोगणस्योपरिष्टात्परिभ्रमति कालवत् ।
कपोता रक्तपादाश्च सारिका विद्रुता ययुः ॥ ५७ ॥
काका वाश्यन्ति तत्रैव बिड़ालाश्च द्विपादिकाः ।
उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ ५८ ॥
यान्त्येव न निवर्त्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ।
माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलः ॥ ५९ ॥
पुरःसरा राक्षसानां ज्वलिता इव पावकाः ।

कालाज्ञप्ताः कालप्रेरिता भौमादय उत्पाताः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

घननादेन मेघस्वनेन समः स्वनो येषां ते । विमुञ्चत इत्यस्य जाता इति शेषः । एवं वाश्यन्त्य इत्यस्यापि ॥ ५५ ॥

गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मृत्युपाशैरवपाशिताः सञ्जातबन्धनाः ॥ ५९ ॥

माल्यवन्तन्तु ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् ॥ ६० ॥
निशाचरा आश्रयन्ति धातारमिव देवताः।
तद्बलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघननादितम् ॥ ६१ ॥
जयेप्सया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम्।
राक्षसानां समुद्योगं तन्तु नारायणः प्रभुः ॥ ६२ ॥
देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः।
ससज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थितः ॥ ६३ ॥
आसाद्य कवचं दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति।
आबध्य शरसम्पूर्णे इषुधी विमले तदा ॥ ६४ ॥
श्रोणिसूत्रञ्च खड्गञ्च विमलं कमलेक्षणः।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गांश्चैव वरायुधान् ॥ ६५ ॥
सम्पूर्णं गिरिसङ्काशं वैनतेयमथास्थितः।
राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६६ ॥
सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीताम्बरो हरिः।
काञ्चनस्य गिरेः शृङ्गे सतड़ित्तोयदो यथा ॥ ६७ ॥

स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च
गन्धर्वयक्षैरुपगीयमानः।

माल्यवन्तमचलं माल्यवदाख्यकुलपर्वतम् ॥ ६० ॥
महाभ्रघननादितं महामेघसमूहवन्नादितं सञ्जातनादम् ॥ ६१ ॥
॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

समासमादासुरसैन्यशत्रु-
श्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिः ॥ ६८ ॥
सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं
भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् ।
चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं
चलोपलं नीलमिवाचलाग्रम् ॥ ६९ ॥
ततः शितैः शोणितमांसरूषितै-
र्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः ।
निशाचराः सम्परिवार्य्य माधवं
वरायुधैर्निर्बिभिदुः सहस्रशः ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

असिसूत्रं खड्गबन्धनभूतम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

सुपर्णपक्षानिले ननुन्नपक्षं क्षोभितबलम् । चलोपलश्चला उपला यस्य तत् ॥ ६९ ॥

विग्रह आकारः ॥ ७० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जरा भवन् ।
स्यन्दनेभ्यश्च्युता वीराः शङ्खरावितदुर्बलाः ॥ १२ ॥
शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः ।
विदार्य्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥
विध्यमानाः शरैः संख्ये नारायणकरच्युतैः ।
निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्राहता इव ॥ १४ ॥
व्रणानि परगात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि हि ।
असृक् क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥
शङ्खराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा ।
राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६ ॥
तेषां शिरोधान् धूतांश्च रध्वजधनूंषि च ।
रथान् पताकास्तूणीरांश्चिच्छेद स हरिःशरैः ॥ १७ ॥
सूर्य्यादिव करा घोरा वार्य्योघा इव सागरात् ।
पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८ ॥

भवन् अभवन् । शङ्खरावितेन शङ्खशब्देन दुर्बलाः क्षीणबलाः । स्वार्थे णिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्वर्णधाराः गैरिकधाराः । गैरिकोऽपि सुवर्णं स्यात् ॥ १५ ॥

रवांश्चापि अपिना प्राणांश्च । वर्णवो विष्णूत्यादितः ॥ १६ ॥

शिरोधरान् कण्ठान् धूतान् कम्पितान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारायणेरिताः ।
निर्धावन्तीषवस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९ ॥
शरभेण यथा सिंहाः सिंहेन द्विरदा यथा ।
द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ॥ २० ॥
द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा ।
मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाखवः ॥ २१ ॥
तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च महीतले ॥ २२ ॥
राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः ।
वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३ ॥
नारायणशरत्रस्तं शङ्खनादसुविक्लवम् ।
ययौ लङ्कामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २४ ॥
प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते ।

विनिर्मुक्ताः विनिर्मोक्तुं प्रक्रान्ताः शरा आसन्निति पृथग्योज्यम् । अथ नारायणेरितान् नारायणव्यापारित इषवो निर्धावन्ति । सहस्रशः शतशः ॥ १९ ॥ २० ॥

द्वीपी क्षुद्रव्याघ्रः । आखवो मूषिकाः ॥ २१ ॥

महीतले शायिताः । अनुद्रवन्तीति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

राक्षसं रक्षःसम्बन्धि ॥ २४ ॥

सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम्॥ २५॥
स तु तच्छादयामास नीहार इव भास्करम्।
राक्षसाः सत्वसम्पन्नाः पुनर्धैर्य्यं समादधुः॥ २६॥
अथ सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः।
महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसान् जीवयन्निव॥ २७॥
उत्क्षिप्य लम्बाभरणं धुन्वन् करमिव द्विपः।
ररास राक्षसो हर्षात्सतडित्तोयदो यथा॥ २८॥
सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरोज्ज्वलितकुण्डलम्।
चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः॥ २९॥
तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः।
इन्द्रियाश्वैः परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः॥ ३०॥
ततो विष्णुं महाबाहुं प्रपतन्तं रणाजिरे।
हृते सुमालेरश्वैश्च रथे विष्णुरथं प्रति।

निववार वारयामास॥ २५॥ २६॥ २७॥

लम्बाभरणं लम्बमानमाभरणम्। उत्क्षिप्य विमुच्य। द्विपः करमिव शुण्डादण्डमिव॥ २८॥

यन्तुः शिरश्चिच्छेद। ततस्तस्याश्वा नष्टसारथित्वादनवस्थितगतिका आसन्नित्यर्थः॥ २९॥

भ्राम्यते भ्राम्यते स्म॥ ३०॥

माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य स शरासनम् ॥ ३१ ॥
मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्त्तस्वरविभूषिताः ।
विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्चं पत्ररथा इव ॥ ३२ ॥
अर्द्यमानः शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः ।
चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ ३३ ॥
अथ मौर्वीस्वनं कृत्वा भगवान् भूतभावनः ।
मालिनं प्रति बाणौघान् ससर्जासिगदाधरः ॥ ३४ ॥
ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः ।
पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥
मालिनं विमुखं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरः ।
मालिमौलिं ध्वजञ्चाप वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥
विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तञ्चरोत्तमः ।
आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्य्यग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥
गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तकः ।

सुमालिनि रथेऽश्वैर्हृते इतस्ततोऽपकृष्यमाणे सति रथादवप्लुत्य विष्णु-रथम्प्रति धनुः प्रगृह्य युक्तोऽभ्यद्रवत् ॥ ३१ ॥

क्रौञ्चं क्रौञ्चाद्रिम् । पत्ररथाः पक्षिणः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नागाः सर्पाः ॥ ३५ ॥

मालिमौलिं मालिमुकुटम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ललाटदेशेऽभ्यहनद्वज्रेणेन्द्रो यथाचलम्॥ ३८॥
गदयाभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम्।
रणात्पराङ्मुखं देवं कृतवान् वेदनातुरः॥ ३९॥
पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै।
उदतिष्ठन् महान् शब्दो रक्षसामभिनर्दताम्॥ ४०॥
रक्षसां रुवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः।
तिर्य्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान् हरिः॥ ४१॥
पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज मालेश्चक्रं जिघांसया।
तत्सूर्य्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नभः॥ ४२॥
कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत्।
तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रोत्कृत्तं विभीषणम्।

गरुडाग्रां पक्षिग्रामीशानं गरुड ईशानमन्तक इव। श्वेतारण्ये मार्कण्डेयरक्षणार्थं कस्यचिद्राज्ञो रक्षणार्थञ्च ईशानान्तकयोर्युद्धमभून्मदान्तकेन वक्षोपरि स्वायुधप्रक्षेपः कृत इति पुराणप्रसिद्धेयं कथा॥ ॥ ३८॥ ३९॥

मालिना गरुडेन मालिताडनपराङ्मुखगरुडेन देवे पराङ्मुखे कृत इत्यन्वयः॥ ४०॥

हरिहयानुजः इन्द्रानुजः। तिर्य्यगिति। विमुखे पक्षीशे तिर्य्यक् वलितग्रीवमास्थाय स्थित्वा॥ ४१॥

पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४३ ॥
ततः सुरैः सम्प्रहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः ।
सिंहनादरवो मुक्तः साधुदेवेतिवादिभिः ॥ ४४ ॥
मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि ।
सबलौ शोकसन्तप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४५ ॥
गरुड़स्तु समाश्वस्तः सन्निवृत्य यथा पुरा ।
राक्षसान् द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४६ ॥
चक्रकृत्तास्यकमला गदासञ्चूर्णितोरसः ।
लाङ्गलग्लापितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४७ ॥
केचिच्चैवासिना छिन्नास्तथान्ये शरताड़िताः ।
निपेतुरम्बरात्तूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥ ४८ ॥

नारायणोऽपीषुवराशनीभि-
विदारयामास धनुर्विमुक्तैः ।
नक्तञ्चरान् मुक्तविधूतकेशान्
यथाशनीभिः सतड़िन् महाभ्रः ॥ ४९ ॥

मालेर्जिघांसया चक्रमुत्ससर्ज । कालचक्रनिभं दिनमासादिरूपेण परिवर्त्तमानकालचक्रसदृशं तेनाप्रतिघात्यत्वमुक्तम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेन प्रवर्त्तितः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लाङ्गलेन हलेन ग्लपिता हृता ग्रीवा येषां ते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भिन्नातपत्रं पतमानशस्त्रं
शरैरपध्वस्तविनीतवेषम्।
विनिःसृतां चभयलोलनेत्रं
बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥ ५० ॥
सिंहार्दितानामिव कुञ्जराणां
निशाचराणां सह कुञ्जराणाम्।
रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः
पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५१ ॥
ते वार्य्यमाणा हरिबाणजालैः
स्वबाणजालानि समुत्सृजन्तः।
धावन्ति नक्तञ्चरकालमेघा
वायुप्रणुन्ना इव कालमेघाः ॥ ५२ ॥
चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः
सञ्चूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः।

अश्मनोभिरिति दीर्घ आर्षः। मुक्तविधूतकेशान् मुक्तकेशान् विधूतकेशांश्च ॥ ४९ ॥

शरैरपध्वस्तो दूरीकृतो विनीतवेषः साम्यवेषो यस्य तत्। उन्मत्ततरम् अतिशयेन विस्मृतस्वपरविवेकम् ॥ ५० ॥

पुराणसिंहेन नृसिंहेन। ५१ ॥

समुत्सृजन्तस्त्यक्तवन्तः। ५२ ॥

असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः
पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ५३ ॥
विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलै
र्निशाचरैर्नीलवलाहकोपमैः ।
निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तरं
निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

द्विविधा विभिन्नाः द्विविधया प्रकारद्वयेन विभिन्नाः खण्डिताः ॥ ॥ ५३ ॥

भूमण्डलमिति शेषः । तन्निरन्तरं व्याप्तं ददृशे ॥ ५४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।



हन्यमाने बले तस्मिन् पद्मनाभेन पृष्ठतः ।
माल्यवान् सन्निवृत्तोऽथ वेलामेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥
संरक्तनयनः क्रोधाच्चलन्मौलिर्निशाचरः ।
पद्मनाभमिदं प्राह वचनं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥
नारायण ! न जानीषे चात्त्रधर्मं पुरातनम् ।
अयुद्धमनसो भीतानस्मान् हंसि यथेतरः ॥ ३ ॥
पराङ्मुखवधं पापं यः करोति सुरेश्वर ! ।
स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥

अथ सुमालिमाल्यवतोः पराजितयोर्लङ्कां विहाय पातालप्रवेशः । हन्यमाने इति । पृष्ठत इति । अनुद्रुत्येति शेषः । एत्य इवेत्यसन्धिरार्षः । अर्णवो वेलामेत्य यथा निवर्त्तते तथा निवृत्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

योऽस्मान् हंसि स त्वं न जानीषे इत्यन्वयः । यथेतरः प्राकृतजन इव ॥ ३ ॥

परांमुखवधरूपं पापम् । स हन्ता इतो देहाद्गतः सन् स्वर्गं न लभते । स्वहन्ता न हत इति पाठे इतो देवहत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

युद्धश्रद्धाथवा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधर ! ।
अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ५ ॥
माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् ।
उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥
युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम् ।
राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥
प्राणैरपि प्रियं कार्य्यं देवानां हि सदा मया ।
सोऽहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ८ ॥
देवदेवं ब्रुवाणन्तं रक्ताम्बुरुहलोचनम् ।
शक्त्या बिभेद संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे ॥ ९ ॥
माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना ।
हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा ॥ १० ॥
ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः ।
माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥

तत्तव बलमहं यथा पश्यामि तथा दर्शयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ पराङ्मुखवधदोषः स्वप्रतिज्ञापालनप्रवृत्तस्य नास्तीत्याह,—उवाचेत्यादि ॥ ६ ॥

मया भयभीतानां देवानामभयं वै दत्तं तदेतदभयदानं राक्षसोत्सादनं कुर्वता मयाऽनुपाल्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिःसृता।
काङ्क्षन्ती राक्षसं प्रायान्महोल्केवाञ्जनाचलम्॥ १२॥
सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभारावभासिते।
आपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः॥ १३॥
तया भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः।
माल्यवान् पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचलः॥ १४॥
ततः कालायसं शूलं कण्टकैर्बहुभिश्चितम्।
प्रगृह्याभ्यहनद्देवं स्तनयोरन्तरे दृढम्॥ १५॥
तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम्।
ताड़यित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः॥ १६॥
ततोऽम्बरे महाञ्छब्दः साधु साध्विति चोत्थितः।
आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुड़ञ्चाप्यताड़यत्॥ १७॥
वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पक्षवातेन राक्षसम्।
व्यपोहद्बलवान् वायुः शुष्कपर्णचयं यथा॥ १८॥
द्विजेन्द्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम्।

शक्तिधरो गुहः स प्रियो यस्य तस्य प्रियो वा॥ ११॥ १२॥
हारभारो हारसमूहस्तेनावभासिते। गिरिकूटे गिरिशृङ्गे॥ १३॥
तमः मोहम्॥ १४॥ १५॥
रणरक्तो रणप्रियः। अपक्रान्तः पृष्ठतः परावृत्तः॥ १६॥ १७॥

सुमाली स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥
पश्चाज्जातबलोद्भूतो माल्यवानपि राक्षसः ।
स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्कां ह्रियावृतः ॥ २० ॥
एवं ते राक्षसा राम ! हरिणा कमलेक्षण ! ।
बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥
अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं बलार्दिताः ।
त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥ २२ ॥
सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम ! ।
स्थिताः प्रख्यातवीर्य्यास्ते वंशे सालकटङ्कटे ॥ २३ ॥
ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः ।
सुमाली माल्यवान् माली ये च तेषां पुरःसराः ।
सर्वं एते महाभागा रावणाद्बलवत्तराः ॥ २४ ॥

वायुः शुष्कपर्णचयं यथा अपोहति तथा राक्षसं पक्षवातेन अपो-हयत् ॥ १८ ॥

दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सहपत्नयः सस्त्रीकाः ॥ २२ ॥

सालकटङ्कटे सालकटङ्कटा माल्यवदादेः पितामही विद्युत्केशपत्नी तदीये वंशे । वृद्धाच्छाभाव आर्षः । सुमालिनं समासाद्याश्रित्य राक्षसाः स्थिताः ॥ २३ ॥

न चान्यो राक्षसान् हन्ता सुरारीन् देवकण्टकान्।
ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम्॥ २५॥
भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः।
राक्षसान् हन्तुमुत्पन्नो ह्यजय्यः प्रभुरव्ययः॥ २६॥
नष्टधर्मव्यवस्थानां काले काले प्रजाकरः।
उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः॥ २७॥
एषा मया तव नराधिप! राक्षसाना-
मुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत्।
भूयो निबोध रघुसत्तम! रावणस्य
जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम्॥ २८॥
चिरात् सुमाली व्यचरद्रसातलं
स राक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा।

पौलस्त्याः पुलस्त्यवंश्याः। त्वया ये कुम्भकर्णादयो हतास्तेभ्यस्तथा रावणाच्च माल्यवदादयो बलवत्तराः॥ २४॥

तर्हि किं मे प्राशस्त्यं भवद्भिरुच्यते तत्राह,—न चान्य इति। तदपि प्राशस्त्यं तवैवेति भावः। राक्षसान् हन्ता। हन्। न लोकेति षष्ठी निषेधः। देवकण्टकान् देवपीडाकरान् देवशत्रून्। यस्त्वं हन्ता स नारायणमृते नारायणं विनान्यो न केवलमनुष्यो न॥ २५॥

पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली
ततस्तु लङ्कामवसद्धनेश्वरः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमन्वयमुखेनाह,—भवानिति । उत्पन्नो मायया गृहीत-देहः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।



कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ।
रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ १ ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २ ॥
राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन् वै महीतले ।
तदापश्यत् स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३ ॥
गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम् ।
तं दृष्ट्वामरसङ्काशं गच्छन्तं पावकोपमम् ॥ ४ ॥
रसातलं प्रविष्टः सन् मर्त्यलोकात् सविस्मयः ।
इत्येवं चिन्तयामास राक्षसानां महामतिः ॥ ५ ॥
किं कृत्वा श्रेय इत्येवं वर्धमहि कथं वयम् ।

रसातलादिति । निःसृत्येति शेषः ॥ १ ॥

कन्याम् अविवाहिताम् । विना पद्मं पद्मं त्यक्त्वा स्थिताम् ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥

अमरसङ्काशं ऋषिपुत्रत्वेऽपि प्राप्तदेवस्वरूपम् ॥ ४ ॥

तं दृष्ट्वा पुनः रसातलं प्रविष्ट इत्यर्थः । रसातलात्प्रविष्टः सन्

नीलजीमूतसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः॥ ६॥
राक्षसेन्द्रः स तु तदा चिन्तयत्सुमहामतिः।
अथाब्रवीत् सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः॥ ७॥
पुत्रि! प्रदानकालोऽयं यौवनं व्यतिवर्त्तते।
प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः परिगृह्यसे॥ ८॥
त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धयः।
त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके!॥ ९॥
कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम्।
न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके!॥ १०॥
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव च दीयते।
कुलत्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति॥ ११॥

मर्त्यलोकमिति पाठे उक्तानुवाद एवायम्। इत्येवं चिन्तयामासेन्वयः॥ ॥ ५॥ ६॥ ७॥

प्रत्याख्यानाद्भीतैः प्रत्याख्यानशङ्कया भीतैर्न वरैः परिगृह्यसे। यदा प्रत्याख्यानभीतैरस्माभिस्त्वं वरैर्न प्रतिगृह्यसे प्रतिग्रहं न कार्य्यसे॥ ८॥

त्वत्कृते तव विशिष्टवरलाभार्थं यन्त्रिताः कृतप्रयासाः। धर्मबुद्धयः विवाहधर्मसिद्धिनिमित्तं विचारवन्तः॥ ९॥

कन्यापितृत्वस्य दुःखत्वमेवाह,—न ज्ञायत इति। को वरयेदिति न विज्ञायते इति दुःखम्॥ १०॥

सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम्।
भज विश्रवसं पुत्रि! पौलस्त्यं वरय स्वयम्॥ १२॥
ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि! न संशयः।
तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः॥ १३॥
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात्।
तत्र गत्वा च सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते॥ १४॥
एतस्मिन्नन्तरे राम! पुलस्त्यतनयो द्विजः।
अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः॥ १५॥
अविचिन्त्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात्।
उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता॥ १६॥

वरणानन्तरमपि दुःखमेवेत्याह,—मातुः कुलमिति। संशये स्थाप्य तिष्ठति। कथमस्याश्चारित्रभ्रंशो न भविष्यतीत्येवं कुलत्रयं चिन्ताक्रान्तं भवतीत्यर्थः॥ ११॥

सा त्वं विश्रवसं भज सेवस्व। सेवनेन च भर्तृत्वेन वरय॥ १२॥

कीदृशास्तत्राह,—यादृशोऽयं धनेश्वर इति॥ १३॥ १४॥

उपातिष्ठत्प्रदोषेऽग्निहोत्रं कृतवानित्यर्थः॥ १५॥

दारुणां तां वेलाम्। प्रदोषकालमित्यर्थः। पितृगौरवादुपसृत्य महाबलपराक्रमत्वेन ख्यातस्य सुमालिनः पुत्री बहुमता न प्राकृतैर्नर्षिणाऽनादरणीयेत्याशयेनेत्यर्थः। चरणमवलोकयदधःप्रवर्त्तितं मुखं यस्याः सा चरणाधोमुखी स्थिता॥ १६॥

विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ।
स तु तां वीक्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १७ ॥
अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ।
भद्रे ! कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता ।
किं कार्य्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ! ॥ १८ ॥
एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ।
आत्मप्रभावेण मुने ! ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १९ ॥
किन्तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे ! शासनात् पितुरागताम् ।
कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥
स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह ।
विज्ञातं ते मया भद्रे ! कारणं यन्मनोगतम् ॥ २१ ॥
सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि ! ।
दारुणायान्तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २२ ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण मुहुर्भूमिं लिखन्ती अधोमुखी स्थितेति सम्बन्धः ॥ १७ ॥
किं कार्य्यमस्माभिरनुष्ठेयं त्वं कस्य हेतोः किन्निमित्तमिहागता ॥ १८ ॥
मे मतम् अभिमतं भर्त्तृपेक्षालक्षणम् । तस्य लज्जावशात् स्ववाचा-
कथनमनुचितमिति भावः ॥ १९ ॥
स्ववक्तव्यांशमाह,—किन्त्विति ॥ २० ॥
कारणमागमनकारणम् ॥ २१ ॥
तदेवाह,—सुतेति ॥ २२ ॥

श्टणु तस्मात् सुतान् भद्रे! यादृशान् जनयिष्यसि।
दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २३ ॥
प्रसविष्यसि सुश्रोणि! राक्षसान् क्रूरकर्मणः।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २४ ॥
भगवन्नीदृशान् पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः।
नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ २५ ॥
कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः।
उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २६ ॥
पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने!।
मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः ॥ २७ ॥
एवमुक्ता तु सा कन्या राम! कालेन केनचित्।
जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २८ ॥
दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम्।
ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम् ॥ २९ ॥

दारुणान् क्रूरस्वभावान् दारुणाभिजनाः क्रूरवन्धवो राक्षसरूपाः प्रिया येषां तान् ॥ २३ ॥ २४ ॥

भगवन् ब्रह्मवादिनस्त्वत्त ईदृशान् पुत्रान्नेच्छामि। अत उत्तमपुत्रार्थं प्रसादं कर्त्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पश्चिमः कनिष्ठः। स मम वंशानुरूपो धर्मात्मा चेति न संशयः ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तस्मिन् जाते ततस्तस्मिन् सज्वालकवला: शिवा:।
क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमु:॥ ३० ॥
ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनि:स्वना:।
प्रबभौ न च सूर्य्यो वै महोल्काश्चापतन् भुवि॥ ३१ ॥
चकम्पे जगती चैव ववुर्वाता: सुदारुणा:।
अक्षोभ्य: क्षुभितश्चैव समुद्र: सरितां पति:॥ ३२ ॥
अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसम: पिता।
दशग्रीव: प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति॥ ३३ ॥
तस्य त्वनन्तरं जात: कुम्भकर्णो महाबल:।
प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते॥ ३४ ॥
तत: शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना।
विभीषणश्च धर्म्मात्मा कैकस्या: पश्चिम: सुत:॥ ३५ ॥
तस्मिन् जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह।
नभ:स्थाने दुन्दुभयो देवानां प्राणदंस्तथा।
वाक्यञ्चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तदा॥ ३६ ॥
तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ।

सज्वालकवलाः ज्वालारूपास्यान्तर्गतकवलसहिताः॥३०॥३१॥३२॥

दशग्रीव इति। कामरूपत्वाचान्तःपुरादौ एकवक्त्रत्वं द्विभुजत्व-ञ्चास्येति बोध्यम्॥ ३३ ॥ ३४ ३५॥

अन्तरिक्षे साधु साध्विति वाक्यं तदासीदिति शेषः॥ ३६॥

कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७ ॥
कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन् धर्मवत्सलान् ।
त्रैलोक्ये नित्यासन्तुष्टो भक्षयन् विचचार ह ॥ ३८ ॥
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मव्यवस्थितः ।
स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥
अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् ।
आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४० ॥
तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा ।
आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥
पुत्र ! वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसावृतम् ।
भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥
दशग्रीव ! तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम ! ।
यथा त्वमपि मे पुत्र ! भवेर्वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥
मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।

तत्र महीरण्ये पितुर्विश्रवस आश्रमारण्ये ॥ ३७ ॥

नित्यासन्तुष्टः कियदपि भक्षणेन कदाचिदपि सन्तुष्टः ॥ ३८ ॥

स्वाध्यायनियताहारः स्वाध्यायनियतो नियताहारश्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥

आत्मानमीदृशं पश्य । कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितं प्राकृतरक्षोरूपमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञाञ्चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥
सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोऽपि वा।
भविष्याम्योजसा चैव सन्तापं त्यज हृद्गतम् ॥ ४५ ॥
ततः क्रोधेन तेनैव दशग्रीवः सहानुजः।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥
प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च।
आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥
स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा
तपश्चचारातुलमुग्रविक्रमः।
अतोषयच्चापि पितामहं विभुं
ददौ स तुष्टश्च वरान् जयावहान् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तस्माद्दशग्रीवेति । ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
तपसे तपोऽर्थम् । धृतमानसः निश्चितान्तःकरणः । ४६ ।
इति कृत्वा इति बुद्धिं कृत्वा। अध्यवस्य तथा निश्चित्य च ॥४७॥४८॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

अथाब्रवीन् मुनिं रामः कथन्ते भ्रातरो वने ।
कीदृशन्तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः ॥ १ ॥
अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् ।
तांस्तान् धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २ ॥
कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः ।
ततापं ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन् परितः स्थितः ॥ ३ ॥
मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत ।
नित्यञ्च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥
एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यापचक्रमुः ।
धर्मं प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५ ॥
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः ।
पञ्चवर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६ ॥

भ्रातरो रावणकुम्भकर्णविभीषणाः ॥ १ ॥

तांस्तान् धर्मविधीन् धर्मानुष्ठानानि ॥ २ ॥

संक्षेपेणोक्तं प्रपञ्चयति । कुम्भकर्ण इत्यादि । वह्निभिः सूर्यपञ्चमैरिति पाठे सूर्यः पञ्चमो येषां तैर्वह्निभिरित्यर्थः । पञ्चाग्नीन् परितः स्थित इति पाठेऽपि सूर्यसहिता एव पञ्चाग्नयः ॥ ३ ॥

समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
पपात पुष्पवर्षञ्च तुष्टुवुश्चापि देवताः ॥ ७ ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि सूर्य्यञ्चैवान्ववर्त्तत ।
तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्याये धृतमानसः ॥ ८ ॥
एवं विभीषणस्यापि स्वर्गस्येव नन्दने ।
दशवर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९ ॥
दशवर्षसहस्रन्तु निराहारो दशाननः ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥
एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः ।
शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११ ॥
अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः ।
छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२ ॥
पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः ।
तव तावद्दशग्रीव ! प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३ ॥
शीघ्रं वरय धर्मज्ञ ! वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षितः ।
कं ते काममङ्करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४ ॥

वामोरूपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य स्थितिर्वीरासनम् । जलमध्यं प्रतिश्रय आवासो यस्य सः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

सूर्य्यानुवृत्तिमाह,—ऊर्द्धशिरोबाहुरिति ॥ ८ ॥

अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥
भगवन्! प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम्।
नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥ १६ ॥
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह।
नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ॥ १७ ॥
एवमुक्ते तदा राम! ब्रह्मणा लोककर्तृणा।
दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः ॥ १८ ॥
सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम्।
अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष! देवतानाञ्च शाश्वत! ॥ १९ ॥
न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित!।
तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा।
उवाच वचनं देवः सह दैवैः पितामहः ॥ २१ ॥
भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव!।
एवमुक्त्वा तु तं राम! दशग्रीवं पितामहः ॥ २२ ॥

स्वर्गस्थस्य देवस्य नन्दन इवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसन्तोषो दर्शितः ॥
॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
मे मत्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥
उक्तमेव वरं सापेक्षमाह,—सुपर्णेति ॥ १९ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥

शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम ।
हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयानघ ! ॥ २३ ॥
पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस ! ।
वितरामीह ते सौम्य ! वरञ्चान्यं दुरासदम् ॥ २४ ॥
छन्दतस्तव रूपञ्च मनसा यद्यथेप्सितम् ।
एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २५ ॥
अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युत्थितानि वै ।
एवमुक्त्वा तु तं राम ! दशग्रीवं पितामहः ॥ २६ ॥
विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ।
विभीषण ! त्वया वत्स ! धर्मसंहितबुद्धिना ॥ २७ ॥
परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन्वरस्वरय सुव्रत ! ।
विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं प्राह साञ्जलिः ॥ २८ ॥
वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा ।

भूयोऽन्यः शुभो वरो दीयते तच्छृणु ॥ २३ ॥ २४ ॥

अन्यं वरञ्च वितरामीत्युक्तं तमेवाह,—छन्दत इति। मनसा यथेप्सितं रूपं तत्तच्छन्दत इच्छामात्रेण भविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

हे भगवन् लोकगुरुः उत्पत्तिस्थितिदाता भवान्यन्मह्यं प्रीत एतेनैवाहं कृतकृत्योऽस्मि । सर्वगुणैः पुरुषार्थैर्वृतस्वास्मि । त्वत्प्रीतेरेव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् ॥ २९ ॥

भगवन्! कृतकृत्योऽहं यन् मे लोकगुरुः स्वयम्॥ २८॥
प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत!।
परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत्॥ ३०॥
अशिक्षितञ्च ब्रह्मास्त्रं भगवन्! प्रतिभातु मे।
या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च॥ ३१॥
सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तं धर्मञ्च पालये।
एष मे परमोदार! वरः परमको मतः॥ ३२॥
न हि धर्माभिरक्तानां लोके किञ्चन दुर्लभम्।
पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह॥ ३३॥
धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स! तथा चैतद्भविष्यति।

यथापि यदि प्रसन्नेन त्वयावश्यं कश्चिद्वरो दातव्यस्तदा तं वरं शृणु। परमापद्गतस्य सांसारिकव्यवहारतः परमामापदं प्राप्तस्यापि मम धर्मे नारायणे मतिर्भवेत्। रामो विग्रहवान् धर्म इत्युक्तेरत्र धर्मपदेन नारायणः। अन्यथा सा सा भवतु धर्मिष्ठेत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात्॥ ३०॥

अशिक्षितम्। सद्गुरूपदेशं विनापीत्यर्थः। ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मविद्या। येति। एतदवयामग्रेयब्रह्मविद्यासिद्धिप्रतिबन्धकनिवृत्तये॥ ३१॥

एतल्लाभाय तत्तद्धर्मञ्च पालये पालयेयम्। परमोदारपरम-दातः॥ ३२॥

इदमस्य वरस्य परमकत्वं स्वयमेवाह नहीति॥ ३३॥

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन ! ॥ ३४ ॥
नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ।
इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् ॥ ३५ ॥
प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया ॥ ३६ ॥
जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ।
नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश ॥ ३७ ॥
अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ! ऋषयो मानुषास्तथा ।
अलब्धवरपूर्वेण यत् कृतं राक्षसेन तु ॥ ३८ ॥
यद्येष वरलब्धः स्याद्भक्षयेत् भुवनत्रयम् ।
वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ ! ॥ ३९ ॥
लोकानां स्वस्ति चैवं स्यात् भवेदस्य च सम्मतिः ।
एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्मा चिन्तयत् पद्मसम्भवः ॥ ४० ॥

राक्षसयोनौ जातस्यापि यतोऽधर्मे बुद्धिर्न जायते ततः प्रीतोऽह-ममरत्वं ते ददामि । एवमप्रार्थितममरत्वं ब्रह्मणः सकाशाद्धर्मबला-ल्लब्धं विभीषणेनेति निष्कामतया देवोपासनं सर्वार्थसाधनमिति बोध्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एष दुर्मतिस्त्रीन् लोकांस्त्रासयतीति जानीषे । तदेव दर्शयति । नन्दनेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मोहोऽज्ञानम् ॥ ३९ ॥

चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती।
प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती ॥ ४१ ॥
इयमस्म्यागता देव! किं कार्य्यं करवाण्यहम्।
प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् ॥ ४२ ॥
वाणि! त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव वाग्देवतेप्सिता।
तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ ४३ ॥
कुम्भकर्ण! महाबाहो! वरं वरय यो मतः।
कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥
स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव! ममेप्सितम्।
एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा सुरैः समम् ॥ ४५ ॥
देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः।
ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभःस्थलम् ॥ ४६ ॥

एवं मोहदानेनैव लोकानां स्वस्ति स्यात् अस्य सम्मतिः सम्माननञ्च स्यात्। अचिन्तयद्देवीमिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अस्यास्ये देवतेप्सिता देवानामिष्टवाग्भव। याचतः कुम्भकर्णस्य वदनाद्देवानुकूला निस्सरेत्यर्थः। अथाब्रवीत् सरस्वतीप्रवेशानन्तरमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् ॥ ४४ ॥

स्वप्तुमिति। अत्र षण्मासादर्वाक् जागरणं नेति नियमः। तदधिकापि निद्रा तु भवत्वेवेति वरस्वरूपं बोध्यम्। अतएव षण्मासान

विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञाञ्च ततो गतः।
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ४७ ॥
ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम्।
अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः ॥ ४८ ॥
एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः।
श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन् सुखम् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

स्वपितीति पूर्वविभीषणोक्त्या वर्षाण्यनेकानीति कुम्भकर्णोक्त्या च न पूर्वोक्तस्य विरोधः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

स्वां संज्ञां यथा प्राप्तस्वबुद्धिम्। गतः प्राप्तः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्लेष्मातकवनं तत्प्रचुरं पितुस्तपोवनम् ॥ ४९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।



सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् ।
उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥ १ ॥
मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः ।
उदतिष्ठन् सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥
सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षसपुङ्गवैः ।
अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
दिष्ट्या ते वत्स ! संप्राप्तश्चिन्तितोऽयं मनोरथः ।
यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥
यत् कृते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् ।
तद्गतन्नो महाबाहो ! महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥
असकृत्तद्भयात् भग्नाः परित्यज्य स्वमालयम् ।
विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६ ॥
अस्मदीया च लङ्केयं नगरी राक्षसोषिता ।

अथ धनदमपसार्य रावणस्य लङ्काप्रवेशः । सुमालीति ॥ १ ॥
तस्य सचिवाः सुमालिनः सचिवाः ॥ २ ॥ ३ ४ ॥
यत्कृते यद्विष्णुभयनिमित्ततः । तद्भयं नोऽस्माकं गतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥
यदि नामात्र शक्यं स्यात् साम्ना दानेन वानघ ! ।
तरसा वा महाबाहो ! प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥
त्वञ्च लङ्केश्वरस्तात ! भविष्यसि न संशयः ।
त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः ॥ ९ ॥
सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल ! ।
अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् ॥ १० ॥
वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे वक्तुमीदृशम् ।
साम्ना हि राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा ॥ ११ ॥
किञ्चिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य वसन्तं रावणं ततः ॥ १२ ॥
प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह स रावणम् ।
दशग्रीव ! महाबाहो ! नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १३ ॥
सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम ।
अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हि ते ॥ १४ ॥

निवेशिता अधिष्ठिता ॥ ७ ॥

सामादिना लङ्कां प्रत्यानेतुं यदि नाम शक्यं स्यात्तदा नः कार्य्यं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

नार्हसे ज्येष्ठनिरसनं वक्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

भार्य्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः।
अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १५ ॥
दितिस्त्वजनयद्दैत्यान् कश्यपस्यात्मसम्भवान्।
दैत्यानां किल धर्म्मज्ञ! पुरेयं ससनार्णवा ॥ १६ ॥
सपर्वता मही वीर! तेऽभवन् प्रभविष्णवः।
निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १७ ॥
देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम्।
नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्य्ययम् ॥ १८ ॥
सुरासुरैराचरितं तत् कुरुष्व वचो मम।
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १९ ॥
चिन्तयित्वा मुहूर्त्तम्वै बाढ़मित्येव सोऽब्रवीत्।
स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्य्यवान् ॥ २० ॥
वनङ्गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः।
त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः ॥ २१ ॥

अदिति दितिर्भिन्नोदरमभिन्नौ। ते सहिते परस्परानुरक्ते भूत्वा कश्यपस्य भार्य्येऽभूतामिति शेषः॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

ते दैत्याः पुरा प्रभविष्णवोऽभवन् पश्चाद्विष्णुना तान् दैत्यान्निहत्य ॥ १७ ॥

विपर्य्ययं भ्रातृद्रोहरूपम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

तस्मिन्नहनि प्रहस्तोपदेशदिन एव ॥ २० ॥

प्रेषयामास दौत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदः ।
प्रहस्त ! शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ २२ ॥
वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ।
इयं लङ्का पुरी राजन् ! राक्षसानां महात्मनाम् ॥ २३ ॥
त्वया निवेशिता सौम्य ! नैतद्युक्तं तवानघ ! ।
तद्भवान्यदि नोऽस्माकं दद्यादतुलविक्रम ! ॥ २४ ॥
कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ।
स तु गत्वा पुरीं लङ्कां धनदेन सुरक्षिताम् ॥ २५ ॥
अब्रवीत्परमोदारं वित्तपालमिदं वचः ।
प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत ! ॥ २६ ॥
त्वत्समीपं महाबाहो ! सर्वशस्त्रभृतां वर ! ।
वचनं मम वित्तेश ! यद्ब्रवीति दशाननः ॥ २७ ॥
इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा ।
भुक्तपूर्वा विशालाक्ष ! राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ २८ ॥

वनं लङ्कासमीपवनं गतस्त्रिकूटस्थो भूत्वा प्रहस्तं दौत्येन प्रेषयामास ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

त्वया निवेशिताऽधिष्ठिता । तां यदि भवान्नो दद्यात्तर्हि मम प्रीतिः कृता भवेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

दशाननो यत् ब्रवीति तद्वचनं मम मुखात् शृणुहीति शेषः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

तेन विज्ञाप्यते सोऽयं साम्प्रतं विश्रवात्मज ! ।
तद्देषा दीयतां तात ! याचतस्तस्य सामत: ॥ २९ ॥
प्रहस्तादपि संश्रुत्य देवो वैश्रवणो वच: ।
प्रत्युवाच प्रहस्तन्तं वाक्यं वाक्यविदां वर: ॥ ३० ॥
दत्ता ममेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरै: ।
निवेशिता च मे रक्षो दानमानादिभिर्गुणैः ॥ ३१ ॥
ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरी राज्यञ्च यन्मम ।
तवाप्येतन्महाबाहो ! भुंक्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ३२ ॥
अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु ।
एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ३३ ॥
अभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् ।
एष तात ! दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान् मम ॥ ३४ ॥
दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं रक्षोगणोषिता ।
मयात्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ! ॥ ३५ ॥
ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुङ्गव: ।
प्राञ्जलिं धनदं प्राह शृणु पुत्र ! वचो मम ॥ ३६ ॥

तेनेति। येन पूर्वं राक्षसैर्भुक्ता तेन हेतुना साम्प्रतं दीयताम्। सोऽयमर्थो विज्ञाप्यते ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मम राज्यं वसु च त्वयाऽविभक्तमस्त्विति शेषः। एवं त्वदीयमपि मयेति । ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

दशग्रीवो महाबाहुस्तत्त्ववान् मम सन्निधौ।
मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः॥ ३७॥
सक्रोधेन मया चोक्तो ध्वंससे च पुनः पुनः।
श्रेयोऽभियुक्तं धर्म्यञ्च शृणु पुत्र! वचो मम॥ ३८॥
वरप्रदानसंमूढ़ो मान्यामान्यं सुदुर्मतिः।
न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणाकृतः॥ ३९॥
तस्माद्गच्छ महाबाहो! कैलासं धरणीधरम्।
निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लङ्कां सहानुगः॥ ४०॥
तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी।
काञ्चनैः सूर्य्यसङ्काशैः पङ्कजैः संवृतोदका॥ ४१॥
कुमुदैरुत्पलैश्चैव अन्यैश्चैव सुगन्धिभिः।
तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः॥ ४२॥
विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाश्रिताः।
न हि क्षमं तवानेन वैरं धनद! रक्षसा।
जानीषे हि यथानेन लब्धः परमकोवरः॥ ४३॥
एवमुक्तो गृहीत्वा तु तद्वचः पितृगौरवात्।

बहुशोक्त इति सन्धिरार्षः॥ ३७॥
ध्वंससे ध्वस्तधर्मन्यायमर्य्यादो जायसे इत्यर्थः॥ ३८॥
मम शापात्तस्माद्दर्शनकालकृतात्॥ ३९॥
निवासार्थं निवेशय। पुरमिति शेषः॥ ४०॥

सदारपुत्रः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥ ४४ ॥
प्रहस्तोऽथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत् ।
प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥ ४५ ॥
शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वैनां धनदो गतः ।
प्रविश्य तां सहास्माभिः स्वधर्मं तत्र पालय ॥ ४६ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः ।
विवेश नगरीं लङ्कां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥ ४७ ॥
धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् ।
आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ४८ ॥
स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा
निवेशयामास पुरीं दशाननः ।
निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी
निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ४९ ॥
धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवात्
न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ।

सूर्य्यसङ्काशैः सूर्य्यवदुज्ज्वलैः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
एवं प्रहस्तवचः श्रुत्वा रावणः प्रहृष्टात्माऽभवदिति शेषः ॥ ४५ ॥
यतस्त्यक्त्वैनां गतस्ततोऽस्माभिः सह तां प्रविश्य धर्मं प्रतिपालयेति प्रहस्तेनोक्तो रावणस्तां प्रविवेश ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
निकामपूर्णा अत्यन्तपूर्णा ॥ ४९ ॥

स्वलङ्कृतैर्भवनवरैर्विभूषितां
पुरन्दरः स्वरिव यथामरावतीम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शशिनिमले गिरौ कैलासे पुरन्दरस्येव तदामरावतीमिति पाठोऽयुक्तश्छन्दोभङ्गाभावाय ॥ ५० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः।



राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभिः सहितस्तदा।
ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिन्तयत्॥ १॥
ददौ तां कालकेन्द्राय दानवेन्द्राय राक्षसीम्।
स्वसां शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय राक्षसः॥ २॥
अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामटते स्म तत्।
तत्रापश्यत्ततो राम! मयं नाम दितेः सुतम्॥ ३॥
कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः।
अपृच्छत्को भवानेको निर्मनुष्यमृगे वने॥ ४॥
अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि।
मयस्तदाब्रवीद्राम! पृच्छन्तं तं निशाचरम्॥ ५॥
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं तव।
हेमा नामाप्सरास्तत्र श्रुतपूर्वा यदि त्वया॥ ६॥
दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः।
तस्यां सक्तमनाश्चासं दशवर्षशतान्यहम्॥ ७॥

अथ इन्द्रजिदुत्पत्तिः। राक्षसेन्द्र इति॥ १॥ २॥
रामेति सम्बुद्धिः॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥

सा च दैवतकार्य्येण चयोदशसमा गताः ।
वर्षञ्चतुर्दशञ्चैव ततो हेममयं पुरम् ॥ ८ ॥
वज्रवैदूर्य्यचित्रञ्च मायया निर्मितं मया ।
तत्राहमवसन्दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ ९ ॥
तस्मात्पुराद्दुहितरं गृहीत्वा वनमागतः ।
इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ १० ॥
भर्त्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् ।
कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् ॥ ११ ॥
कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति ।
पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्य्यायां संबभूव ह ॥ १२ ॥
मायावी प्रथमस्तात ! दुन्दुभिस्तदनन्तरः ।
एवं ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ॥ १३ ॥

गता देवलोकमिति शेषः । ततस्त्रयोदश समाः वर्षाणि गता गतानि । चतुर्दशञ्च तद्विरहितस्य गतमित्यनुकर्षः । हेममयं सुवर्णप्रचुरम् ॥ ८ ॥

मायया विचित्रनिर्माणशक्त्या निर्मितम् ॥ ९ ॥

तस्याः कुक्षौ । हेमाया गर्भे इत्यर्थः ॥ १० ॥

मार्गितुं प्राप्तोऽस्मि मानकाङ्क्षिणाम् अभिमानेच्छूनां दुःखम् । अभिमाननिवर्त्तकत्वात् ॥ ११ ॥

अस्यां हेमायाम् ॥ १२ ॥

त्वामिदानीं कथं तात! जानीयाङ्को भवानिति।
एवमुक्तन्तु तद्वचो विनीतमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः।
मुनेर्विश्रवसोऽयस्तु तृतीयो ब्राह्मणोऽभवत् ॥ १५ ॥
एवमुक्तस्तदा राम! राक्षसेन्द्रेण दानवः।
महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयोदानवपुङ्गवः ॥ १६ ॥
दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै।
करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ॥ १७ ॥
प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः।
इयं ममात्मजा राजन्! हेमयाऽप्सरसा धृता ॥ १८ ॥
कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम्।
बाढ़मित्येव तं राम! दशग्रीवोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥
प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसंग्रहम्।

मायावी तन्नामकः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पौलस्त्यतनय इत्युक्तमेवार्थं स्पष्टमाह,—मुनेरिति। यो मुनिर्विश्रवा ब्रह्मणस्तृतीयापत्यं तस्य भगवतो विश्रवसोऽहं तनय इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तं महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा दुहितरं तस्मै दातुं रोचयामास। तत्र वै महाकुलप्रसूतत्वज्ञानकाले ॥ १६ ॥ १७ ॥

धृता धृतगर्भा। प्रसूतेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

स हि तस्य मयो राम ! शापाभिज्ञस्तपोधनात् ॥ २० ॥
विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ।
अमोघां तस्य शक्तिञ्च प्रददौ परमाद्भुताम् ॥ २१ ॥
परेण तपसा लब्धां जघ्निवान् लक्ष्मणं यया ।
एवं स कृत्वा दारान्वै लङ्काया ईश्वरः प्रभुः ॥ २२ ॥
गत्वा तु नगरीं भार्य्ये भ्रातृभ्यां समुपाहरत् ।
वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः ॥ २३ ॥
तां भार्य्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत् ।
गन्धर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः ॥ २४ ॥
सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्य्यां विभीषणः ।
तीरे तु सरसो वै तु संजज्ञे मानसस्य हि ॥ २५ ॥
सरस्तदा मानसन्तु ववृधे जलदागमे ।
माचा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः ॥ २६ ॥

तपोधनाज्ज्ञातशापाभिज्ञः । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुतशाप-वृत्तान्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

तेन हेतुना । यद्यस्मै इयं कन्या न दीयते तदा दारुणप्रकृतित्वान् मां निगृह्य बलादपि ग्रहीष्यतीति ज्ञानेन महाकुलप्रसूतत्वज्ञानेन चेत्यर्थः॥२१॥

लब्धां मयेनेति शेषः । भ्रातृभ्यां सह समुपाहरत् हृतवान् । उदवाह यदिति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

सरमाया विभीषणपत्न्या नाम निर्वक्ति । तीरेत्विति ॥ २५ ॥

सरोमा वर्धतेत्युक्तं ततः सा सरमाऽभवत् ।
एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः ॥ २७ ॥
स्वांस्वां भार्य्यामुपादाय गन्धर्वा इव नन्दने ।
ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ॥ २८ ॥
स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ।
जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ॥ २९ ॥
रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ।
जड़ीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! ॥ ३० ॥
पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ।
सोऽवर्धत तदा राम ! रावणान्तःपुरे शुभे ॥ ३१ ॥
रक्ष्यमाणोवरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ।
मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन् रावणात्मजः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

तदाख्या मानससरस्तीरउत्पत्तिकाले । मानसं सरोजलद निमित्ततत्सच्छिमुपर्य्यन्तं ववृधे । ततो भीतायाः कन्याया आक्रन्दितं श्रुत्वा तस्या मात्रा कन्यास्नेहेन सरोमावर्धतेत्युक्तम् । ततः सा कन्या-सरमाऽभवत् । पृषोदरादित्वात् साधुः । २६ ॥ २७ । २८ ॥ २९ ।

जलधरोपमः जलधरनादोपमः । ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।



अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् ।
निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १ ॥
ततो भ्रातरमासीनं कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ।
निद्रा मां बाधते राजन् ! कारयस्व ममालयम् ॥ २ ॥
विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्वकर्मवत् ।
विस्तीर्णं योजनं स्निग्धं ततो द्विगुणमायतम् ॥ ३ ॥
दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे ।
स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ॥ ४ ॥
वैदूर्य्यकृतसोपानं किङ्किणीजालकं तथा ।
दान्ततोरणविन्यस्तं वज्रस्फाटिकवेदिकम् ॥ ५ ॥
मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः ।

लोकेश्वरेण ब्रह्मणा उत्सृष्टा प्रेषिता । रूपिणी कुम्भादिरूपेण रूपवती समभवत्प्राप्ता ॥ १ ॥ २ ॥

विश्वकर्मवत्तत्सदृशाः । विस्तीर्णं योजनम् । तिर्य्यङ्मानेनेति शेषः । ततस्तिर्य्यङ्मानात् । एवञ्च युद्धकाण्डे षड्योजनायतामित्युक्तं तद्द्विगुणयोजनायतामित्यर्थकं बोध्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव॥ ६॥
तत्र निद्रां समाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः।
बहून्यब्दसहस्राणि शयानो न च बुध्यते॥ ७॥
निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः।
देवर्षियक्षगन्धर्वान् संजघ्ने हि निरङ्कुशः॥ ८॥
उद्यानानि विचित्राणि नन्दनादीनि यानि च।
तानि गत्वा सुसंक्रुद्धोऽभिनत्ति स्म दशाननः॥ ९॥
नदीं गज इव क्रीड़न् वृक्षान्वायुरिव क्षिपन्।
नगान् वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः॥ १०॥
यथावृत्तन्तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः।
कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः॥ ११॥
सौभ्रात्रदर्शनार्थन्तु दूतं वैश्रवणस्तदा।
लङ्कां सम्प्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम्॥ १२॥
स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम्।
मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति॥ १३॥

किङ्किणीजालकं किङ्किणीनां जालानि यस्मिंस्तत्। दान्ततोरणं दन्तविकारतोरणं तस्य विन्यस्तं विन्यासो यत्र तत्॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥

आत्मनः कुलानुरूपं वृत्तं संस्मृत्येति। बोधनीयत्वेनेति शेषः॥११॥

सौभ्रात्र दर्शनार्थं दर्शयितुम्। हितमिति। वक्तुमिति शेषः॥१२॥

दृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनाञ्च विभीषणः ।
सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥
स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्त्तते ॥ १५ ॥
स तत्रोत्तमपर्य्यङ्के वरास्तरणशोभिते ।
उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥
राजन् ! वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् ।
उभयोः सदृशं वीर ! वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥
साधु पर्य्याप्तमेतावत् कृत्यश्चारित्रसंग्रहः ।
साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८ ॥
दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः ।

आगमनं प्रति कार्य्यमिति शेषः ॥ १३ ॥

राज्ञः धनदस्य । तं कुबेरदूतम् ॥ १४ ॥

तूष्णीं समभिवर्त्तते] क्षणमात्रमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

उभयोर्मातापित्रोः कुलस्य तयोर्वृत्तस्य च सदृशम् ॥ १७ ॥

साधु सम्यक् । एतावत्पर्य्याप्तम् एतावदेव पापमलम् । इतःपरश्चारित्रसंग्रहः कृत्यः कार्य्यः । तदेव दार्ढ्याय पुनराह,—साध्विति । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यते इत्यनेन क्रूरत्वान्नियोगबुद्धिर्व्यावर्त्यते । कतकस्तु कृतश्चारित्रसंग्रह इति पठित्वा साधु सम्यक्चारित्रसंग्रह आचारसंग्रहः कृतः सम्पादितस्त्वदेतावदेवपर्य्याप्तमिहामुत्राभ्युदयाय । अस्यैव विवरणं साध्वित्याह ॥ १८ ॥

देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन्मया श्रुतः ॥ १९ ॥
निराकृतश्च बहुशस्त्वयाहं राक्षसाधिपः।
सापराधोऽपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबान्धवैः ॥ २० ॥
अहन्तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम्।
रौद्रं व्रतं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१ ॥
तत्र देवो मया दृष्ट उमया सहितः प्रभुः।
सव्यञ्चक्षुर्मया दैवात् तत्र देव्यां निपातितम् ॥ २२ ॥
का न्वेषेति महाराज! न खल्वन्येन हेतुना।
रूपञ्चानुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥
देव्या दिव्यप्रभावेण दग्धं सव्यं ममेक्षणम्।
रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥ २४ ॥

उपदेशप्रयोजकमसद्वृत्तं दृश्यते श्रूयते चेत्याह,—दृष्टमिति। मे मया त्वत्तस्त्वन्निमित्तो देवतानां समुद्योगः। प्रतिक्रियासम्पादनविषय इति शेषः ॥ १९ ॥

यद्यपि त्वयाहं निराकृतोऽथापि मम त्वं रक्ष्य एव। तत्र हेतुः। सापराधोऽपीति। स्वबान्धवैः पित्रादिभिः ॥ २० ॥

त्वदुच्छ्राहेतोरेवाहमित्विति। रौद्रं रुद्रप्रसादकरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

किमिति देव्यां चक्षुर्निपातितं तत्राह,—कान्विति। अन्येन हेतुना। विकारादिनेत्यर्थः। कान्विति सूचितविस्मयहेतुमाह,—रूपञ्चेति ॥ २३ ॥

दग्धं नष्टम्। सव्येतरत्तु रेणुध्वस्तं रेणुस्पर्शकलुषीकृतम्।

ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम्।
तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समधारं महाव्रतम् ॥ २५ ॥
समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः।
ततः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ! तपसानेन सुव्रत!।
मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप! ॥ २७ ॥
तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेत् व्रतमीदृशम्।
व्रतं सुदुष्करं ह्येतन्मयैवोत्पादितं पुरा ॥ २८ ॥
तत्सखित्वं मया सौम्य! रोचयस्व धनेश्वर!।
तपसा निर्जितश्चैव सखा भव ममानघ! ॥ २९ ॥
देव्या दग्धं प्रभावेण यच्च सव्यन्तवेक्षणम्।
पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् ॥ ३० ॥
एकाक्षिपिङ्गलीत्येव नाम स्थास्यति शाश्वतम्।
एवन्तेन सखित्वञ्च प्राप्यानुज्ञाञ्च शङ्करात् ॥ ३१ ॥

ज्योतिषा तेजसा पिङ्गलं तस्य भावस्तत्त्वम्। यद्वा कलुषितज्योतिरिव पिङ्गलं प्राप्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

समधारं समधारयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

एतद्व्रतं त्वदाचरितं महाव्रतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

रोचय स्वरुचितं स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

पैङ्गल्यमिति। इतरदिति शेषः ॥ ३० ॥

आगतेन मया चैव श्रुतस्ते पापनिश्चयः।
तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त्त कुलदूषणात् ॥ ३२ ॥
चिन्त्यते हि वधोपायः सर्षिसङ्घैः सुरैस्तव।
एवमुक्तो दशग्रीवः कोपसंरक्तलोचनः ॥ ३३ ॥
हस्तान् दन्तांश्च संपिष्य वाक्यमेतदुवाच ह।
विज्ञातं ते मया दूत! वाक्यं यत्त्वं प्रभाषसे ॥ ३४ ॥
नैव त्वमसि नैवासौ भ्राता येनासि चोदितः।
हितं नैष ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः ॥ ३५ ॥
महेश्वरसखित्वन्तु मूढः श्रावयते किल।
नैवेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया ॥ ३६ ॥
यदेतावन्मया कालं दूत! तस्य तु मर्षितम्।
न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो मयायमिति मन्यते ॥ ३७ ॥

एवन्तेन शिवेन ॥ ३१ ॥

निवर्त्त निवर्त्तस्व ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

वाक्यं विज्ञातं वाक्यतात्पर्य्यार्थोऽविज्ञातः ॥ ३४ ॥

येन भ्रात्रा चोदितोऽसौ भ्राता तस्य नैवासि न भविष्यसि। तत्र हेतुर्हितमिति। एष धनरक्षको मे हितं नैव ब्रवीति ॥ ३५ ॥

किं तर्हि ब्रवीतीत्यत्राह,—महेश्वर सखित्वमिति। तद्रूपबलसम्पद-मित्यर्थः। कुबेरेण स्ववृत्तान्तोक्तावपि रावणः स्वदुर्मत्या विपरीतं गृहीत-वान्। यत्त्वयैतत् कुबेरप्राबल्यं भाषितं तन्नैव क्षमणीयं क्षमार्हम् ॥ ३६ ॥

तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः।
त्रीन् लोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्य्यमुपाश्रितः॥ ३८॥
एतन्मुहूर्त्तमेवाहं तस्यैकस्य तु वै कृते।
चतुरो लोकपालांस्तान् नयिष्यामि यमक्षयम्॥ ३९॥
एवमुक्त्वा तु लङ्केशो ! दूतं खड्गेन जघ्निवान्।
ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम्॥ ४०॥
ततः कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः।
त्रैलोक्यविजयाकाङ्क्षी ययौ यत्र धनेश्वरः॥ ४१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

एतावत्कालं मया तस्य मर्षितं क्षान्तं तत् इति हेतोर्यतो मदन्तरात्मा इतः पूर्वमयं ज्येष्ठो गुरुर्न हन्तव्य इति मन्यते स्म। ततो हेतोरित्यर्थः॥ ३७॥

एषा मतिः कृता। केत्यत्राह,—त्रीनिति॥ ३८॥

एतत् मुहूर्त्तम् अस्मिन् मुहूर्त्ते। तस्यैकस्य तु वै कृते। वधप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ ३९॥

एनं खड्गच्छिन्नं दूतं भक्षयितुमाज्ञां कृतवानिति शेषः॥ ४०॥ ४१॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके उत्तरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

चतुर्दशः सर्गः ।



ततः स सचिवैः सार्द्धं षड्भिर्नित्यबलोद्धतः ।
महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १ ॥
धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगर्धिना ।
वृतः सम्प्रययौ श्रीमान् क्रोधाल्लोकान् दहन्निव ॥ २ ॥
पुराणि स नदीः शैलान् वनान्युपवनानि च ।
अतिक्रम्य मुहूर्त्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३ ॥
सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन् राक्षसेन्द्रं निशम्य तु ।
युद्धेप्सुं तं कृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ॥ ४ ॥
यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः ।
राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥
ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् ।
अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥

अथादौ कुबेरजयः । तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
समन्त्रिणं महोदरादिषण्मन्त्रिसहितम् ॥ ४ ॥
न शेकुरित्यत्र हेतुः । राज्ञो भ्रातेति । कुबेरस्य भ्रातेत्यर्थः ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥

ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत इवोदधेः ।
तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं सञ्चालयन्निव ॥ ७ ॥
ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससंकुलम् ।
व्यथिताश्चाभवंस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८ ॥
स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः ।
हर्षनादान् बहून् कृत्वा स क्रोधादभ्यभाषत ॥ ९ ॥
ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः ।
तेषां सहस्रमेकैको यक्षाणां समयोधयत् ॥ १० ॥
ततो गदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः ।
हन्यमानो दशग्रीवस्तत्सैन्यं समगाहत ॥ ११ ॥
स निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः ।
वर्षभिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुद्धत ॥ १२ ॥
न चकार व्यथाञ्चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः ।
महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥

तस्य नैर्ऋतराजस्य बलानां संक्षोभः । शैलं कैलासञ्चालयन्निव व्यवर्धत । उदधेः क्षोभो यथा ॥ ७ ॥ ८ ॥

हर्षनादान् हर्षजसिंहनादान् ॥ ९ ॥

ये रावणसचिवास्तेषामेकैकस्तेषां सहस्रसंख्यानां यक्षाणां सहस्रम् अयोधयत् ॥ १० ॥ ११ ॥

धाराभिः शस्त्रसमूहैः ॥ १२ ॥

स महात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम्।
प्रविवेश ततः सैन्यं न्ययन् यत्नान् यमक्षयम्॥ १४॥
स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्कन्धनमिवाकुलम्।
वातेनाग्निरिवादीप्तो यक्षसैन्यं ददाह तत्॥ १५॥
तैस्तु तत्र महामात्यैर्महोदरशुकादिभिः।
अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः॥ १६॥
केचित्समाहता भग्नाः पतिताः समरे क्षितौ।
ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन् कुपिता रणे॥ १७॥
श्रान्ताश्चान्योऽन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे।
सीदन्ति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह॥ १८॥
हतानां गच्छतां स्वर्गं युध्यतामथ धावताम्।
प्रेक्षतामृषिसङ्घानां बभूव न तदान्तरम्॥ १९॥

धाराशतसमुच्छ्रितः शस्त्रक्षतजन्यरुधिरधाराशतसमुच्छ्रितः॥ १३॥
॥ १४॥

कक्षं तृणं तद्वद्विस्तीर्णम्। शुष्केन्धनमिवाकुलं शुष्केन्धने आकुलत्वञ्च झटिति वह्निव्याप्यत्वम्। यक्षसैन्यं वातेनादीप्तोऽग्निरिव रावणो ददाह॥ १५॥

रावणेन सह वर्त्तमानैस्तैरमात्यैर्यक्षा अल्पावशेषाः कृताः॥ १६॥

भग्ना भग्नगात्राः॥ १७॥

कूला इति लिङ्गव्यत्ययः॥ १८॥

भग्नांस्तु तान् समालक्ष्य यक्षेन्द्रांस्तु महाबलान्।
धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान्॥ २०॥
एतस्मिन्नन्तरे राम! विस्तीर्णबलवाहनः।
प्रेषितो न्यपतत् यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः॥ २१॥
तेन चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः।
पतितो भूतले शैलात् क्षीणपुण्य इव ग्रहः॥ २२॥
ससंज्ञस्तु मुहूर्त्तेन स विश्रम्य निशाचरः।
तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे॥ २३॥
ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्य्यरजतोक्षितम्।
मर्य्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत्॥ २४॥
तन्तु राजन्! दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम्।
सूर्य्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत्॥ २५॥
स वार्य्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः।

भूतले धावतां परैर्हतानामथानन्तरं स्वर्गं गच्छतां गत्वा तत्र स्थितानां व्योम्नि स्थित्वा युद्धं प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानां ऋषिसङ्घानाञ्च दिवि आकाशेऽन्तरं स्थातुमवकाशो न बभूव॥ १९॥ २०॥ २१॥

तेन संयोधकण्टकाख्येन यक्षेण चक्रेण हतः पीड़ितो मारीचः शैलात् कैलासात् भूतले पतितः। संयोधानां समक्षयोद्धॄणां कण्टकः संहर्त्तेति संयोधकण्टकः॥ २२॥

स च यक्षश्च॥ २३॥

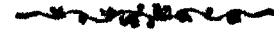
यदा तु वारितो राम! न व्यतिष्ठत स राक्षसः ॥ २६ ॥
ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताड़ितः ।
रुधिरं प्रस्रवन् भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७ ॥
स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः ।
जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात् स्वयम्भुवः ॥ २८ ॥
तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताड़ितः ।
नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९ ॥
ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् ।
ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीड़िताः ।
त्यक्तप्रहरणाः श्रान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

मर्य्यादां जनप्रवेशावधिम् । प्रतीहारायां तोरणान्तरं द्वारमध्यमिति तीर्थः । अविशुद्धावया इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
धातुस्रवैर्युतः शैल इति ॥ २७ ॥
तोरणेन तोरणस्थदण्डेन ॥ २८ ॥
भस्मीकृततनुरिति । चूर्णीकृततनुरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।



ततस्तान् लक्ष्य वित्रस्तान् यक्षेन्द्रांस्तु सहस्रशः ।
धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
रावणं जहि यक्षेन्द्र ! दुर्वृत्तं पापचेतसम् ।
शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥
एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः ।
वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥
ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान् समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥
कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु ।
बाढं प्रयच्छ नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥ ५ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६ ॥
यक्षाणान्तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे ।
महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥
कुद्धेन च तदा राजन् ! मारीचेन युयुत्सुना ।

निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥
क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम्।
रक्षसां पुरुषव्याघ्र! तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९ ॥
धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे।
मुसलेनोरसि क्रोधात्ताड़ितो न च कम्पितः ॥ १० ॥
ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः।
धूम्राक्षस्ताड़ितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११ ॥
धूम्राक्षं ताड़ितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम्।
अभ्यधावत संग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥ १२ ॥
संक्रुद्धमभिधावन्तं माणिभद्रो दशाननम्।
शक्तिभिस्ताड़यामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥ १३ ॥
ताड़ितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे।
तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥
ततः प्रभृति यक्षोऽसौ पार्श्वमौलिरभूत् किल।

अथ पुष्पकग्रहः। तत इति। लक्षयित्वा। माणिचारो माणिभद्रः॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

ते राक्षसाः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ताड़ित इति। तिसृभिः शक्तिभिस्ताड़ितो राक्षसेन्द्रो गदया माणिभद्रस्य मुकुटे मुकुटस्थले प्राहरत्तस्य मुकुटस्थलं तेन प्रहारेण पार्श्वमेकपार्श्वमागतं प्राप्तम् ॥ १४ ॥

तस्मिंस्तु विमुखीभूते माणिभद्रे महात्मनि ।
सन्नादः सुमहान् राजंस्तस्मिन् शैले व्यवर्द्धत: ॥ १५ ॥
ततो दूरात् प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः ।
शुक्रप्रोष्ठपदाभ्याञ्च पद्मशङ्खसमावृत: ॥ १६ ॥
स दृष्ट्वा भ्रातरं संख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् ।
उवाच वचनं धीमान् युक्तं पैतामहे कुले ॥ १७ ॥
यन्मया वार्य्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते ! ।
पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १८ ॥
यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः ।

सन्नादो रक्षसाम् ॥ १५ ॥

पद्मशङ्खसमावृतः शङ्खपद्मनिध्यभिमानिदेवसंवृतः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां निधिरक्षकमन्त्रिभ्यां सह धनाध्यक्षः प्रददृशे भ्रातरमिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

शापाद्विभ्रवसः कृतादाशयाशुभभावो भविष्यतीति शापात् । विभ्रष्टगौरवं वन्दनादिप्रयोजकश्रेष्ठत्वगौरवरहितम् । अकृतवन्दनादिव्यवहारमिति यावत् । पैतामहे कुले युक्तं तत्कुले उत्पत्तेर्युक्तं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥

वार्य्यमाणः असद्वृत्तादिति शेषः । नावगच्छसि अस्य मद्वचनाकरणस्य पूज्यपूजाव्यतिक्रमादिदोषस्य च फलं परिपाकं प्राप्य तद्वशान्निरयं गतो ज्ञास्यसे । अहं साधु न कृतवान् किन्तु पापमेवेति परितप्स्यसे इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलम् ॥ १९ ॥
दैवतानि न नन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् ।
येन त्वमीदृशं भावं नीतस्तच्च न बुध्यसे ॥ २० ॥
मातरं पितरं विप्रमाचार्य्यञ्चावमन्य वै ।
स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ २१ ॥
अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोऽर्जनम् ।
स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो गत्वात्मनो गतिम् ॥ २२ ॥
कस्यचिन्नहि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः ।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ २३ ॥
ऋद्धिं रूपं बलं पुत्रान् वित्तं शूरत्वमेव च ।

तत्कालानवगतदुःखसाधनस्य कालान्तरे फलपाकतोऽज्ञाने दृष्टान्तः । योऽश्नीति ॥ १९ ॥

दैवतानि ब्रह्मरुद्रादयः । धर्मयुक्तेन केनचित्त्वाकृतेन व्यापारेण त्वामिदानीन्नाभिनन्दन्ति । त्वयि विमुखा भवन्ति । सम्प्रति त्वयि धर्माभावाद्येन देवतानभिनन्दनेन त्वमीदृशं भावं क्रूरत्वं नीतः प्रापितः तन्नावबुध्यसे ॥ २० ॥

तस्य मात्राद्यवमानस्य । अत्र मात्रादिपदं पूज्योपलक्षणम् ॥ २१ ॥

तपोऽर्जनन्तपःसम्पादनम् । आत्मनो गतिम् आत्मनः कर्मसम्पादितां गतिम् ॥ २२ ॥

दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यचित्कस्यापि पुरुषस्य छन्दतः पित्रादिसेवां विना स्वेच्छामात्रेण मतिः शुभा मतिर्न जायतेऽतो मात्रादिसेवा-

प्राप्नुवन्ति नरा लोके निर्जितं पुण्यकर्मभिः ॥ २४ ॥
एवं निरयगामि त्वं यस्य ते मतिरीदृशी ।
न त्वां समभिभाषिष्येऽसद्वृत्तेष्वेव निर्णयः ॥ २५ ॥
एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः समाहताः ।
मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥
ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना ।
गदयाभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात् प्रकम्पितः ॥ २७ ॥
ततस्तौ राम ! निघ्नन्तौ तदान्योऽन्यं महामृधे ।
न विक्लवौ न च श्रान्तौ तावुभौ यक्षराक्षसौ ॥ २८ ॥
आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुमोच धनदस्तदा ।
राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ २९ ॥
ततो मायां प्रविष्टोऽसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः ।

हीनो यादृशं स्वदुर्मत्यनुरूपं दुष्कर्म कुरुते तादृशं तदनुरूपं फलमश्नुते प्राप्नोति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवमिति । एवं क्रूरकर्मा त्वन्निरयगामी भविष्यसि । यस्य ते ईदृशी मतिः अतस्त्वां न समभिभाषिष्ये । एष वाऽसद्वृत्तेषु सद्वृत्तानां निर्णयः अनुष्ठेयनिश्चयः ॥ २५ ॥

एवमुक्ताः रावणवदेव यूयमप्यसम्भाष्या इत्युक्ताः । तत एवं वचनानन्तरम् । तेन धनदेन समाहतास्ताड़िताः । मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा युद्धविमुखा विप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥

ततस्तद्विद्रावणानन्तरम् । तेन धनदेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३०॥
व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः।
यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशाननः ॥ ३१ ॥
बहूनि च करोति स्म दृश्यन्ते न त्वसौ ततः।
प्रतिगृह्य ततो राम ! महदस्त्रं दशाननः।
जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविद्ध्य महतीं गदाम् ॥ ३२ ॥
एवं स तेनाभिहतो विफलः शोणितोक्षितः।
कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ ३३ ॥
ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदावृतः।
धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नन्दनम् ॥ ३४ ॥
निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः।
पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम् ॥ ३५ ॥
काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैदूर्य्यमणितोरणम्।
मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकालफलद्रुमम् ॥ ३६ ॥

राक्षसेश्वरो रावणः। विनाशाय धनदनाशाय रूपाणांशतसाहस्रञ्चकार ॥ ३० ॥

रूपाण्याह। व्याघ्र इति ॥ ३१ ॥

बहूनि शस्त्रवर्षाणि च करोति स्म। तान्येव दृश्यन्ते न त्वसौ तथा मायाप्रयुक्तव्याघ्रादय एव दृश्यन्ते न त्वसौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

निधिभिर्निधिदेवताभिः। धनदोच्छ्वासित इति सन्धिरार्षः ॥३४॥

मनोजवं कामगमं कामरूपं विहङ्गमम्।
मनिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम्॥ ३७॥
देवोपवाह्यमक्षय्यं सदादृष्टिमनःसुखम्।
बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम्॥ ३८॥
निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम्।
न तु शीतं न चोष्णञ्च सर्वर्त्तुसुखदं शुभम्॥ ३९॥
स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्य्यनिर्जितम्।
जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः।
जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात् समवातरत्॥ ४०॥
स तेजसा विपुलमवाप्य तं जयं
प्रतापवान् विमलकिरीटहारवान्।
रराज वै परमविमानमास्थितो
निशाचरः सदसि गतो यथानलः॥ ४१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
पञ्चदशः सर्गः॥ १५॥

जयलक्षणं जयचिह्नं ख्यापयन्निति शेषः॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥
ब्रह्मणा विश्वकर्मणा॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः॥ १५॥

षोड़शः सर्गः।



स जित्वा धनदं रामभ्रातरं राक्षसाधिपः।
महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥
अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत्।
गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥
स पर्वतं समारुह्य कञ्चिद्रम्यवनान्तरम्।
प्रेक्षते पुष्पकं तत्र राम! विष्टम्भितं तदा ॥ ३ ॥
विष्टब्धं किमिदं कस्मान्नागमत् कामगं कृतम्।
अचिन्तयद्राक्षसेन्द्रः सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥
किं निमित्तमिच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम्।
पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥

स जित्वेति। महासेनस्य स्कान्दस्य प्रसूतिर्यस्मिंस्तच्छरवणं ययौ ॥ १ ॥ २ ॥

विष्टम्भितं निरुद्धसञ्चारम् ॥ ३ ॥

कामगं स्वामिचित्तानुकूलसञ्चारवत्कृतं निर्मितमिदं विष्टब्धं किम्। तदेवाह,—कस्मान्नागमदित्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥

मे ममेच्छया पुष्पकं न गच्छति तदिदं किं निमित्तमिति विचिन्त्य

ततोऽब्रवीत्तदा राम ! मारीचो बुद्धिकोविदः ।
नेदं निष्कारणं राजन् ! पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६ ॥
अथवा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनम् ।
अतो निस्पन्दमभवत् धनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ७ ॥
इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः ।
वामनो विकटो मुण्डी नन्दी ह्रस्वभुजो बली ॥ ८ ॥
ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् ।
नन्दीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ ९ ॥
निवर्त्तस्व दशग्रीव ! शैले क्रीड़ति शङ्करः ।
सुपर्णनागयक्षाणां देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १० ॥
सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः ।
इति नन्दिवचः श्रुत्वा क्रोधात् कम्पितकुण्डलः ॥ ११ ॥

स्वयमेव हेतुं तर्कयति । पर्वतस्येति । पर्वते परिस्थितस्येत्यर्थः । कस्य-चित्पुरुषस्येदं कर्मस्तम्भनकर्म भवेत् ॥ ५ ॥

मारीचोपि तदुक्तमेवानुवदति । तत इति । पुष्पकं न गच्छतीति यत्तेदं निष्कारणम् ॥ ६ ॥

कारणमूहयित्वाहाथवेति । धनदान्नान्यवाहनं धनदान्यस्य वाहन-मित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पार्श्वं । रावणस्येति शेषः । अशङ्कित उपागम्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

कोपात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः।
कोऽयं शङ्कर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः॥ १२॥
सोऽपश्यन्नन्दिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम्।
दीप्तशूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शङ्करम्॥ १३॥
तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः।
प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः॥ १४॥
तं क्रुद्धो भगवान्नन्दी शङ्करस्यापरा तनुः।
अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम्॥ १५॥
यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन!।
अशनीपातसङ्काशमपहासं प्रमुक्तवान्॥ १६॥
तस्मान्मत् वीर्य्यसंयुक्ता मद्रूपसमतेजसः।
उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः॥ १७॥
नखदंष्ट्रायुधाः क्रूर मनःसम्पातरंहसः।
युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः॥ १८॥
ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधञ्च पृथग्विधम्।
व्यपनेष्यन्ति सम्भूय सहामात्यसुतस्य च॥ १९॥

कृत ईश्वरेच्छयेति शेषः॥ ११॥
शैलमूलमुपागतः। अन्तरिक्षात् पर्वतं प्राप्त इत्यर्थः॥ १२॥ १३॥
प्रहासं मुमुचे कृतवानित्यर्थः॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥
दर्पः आन्तरः। उत्सेधः शारीरः॥ १९॥

किन्त्विदानीं मया शक्यं हन्तुं त्वां हे निशाचर ! ।
न हन्तव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ २० ॥
इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन् महात्मनि ।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २१ ॥
अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः ।
पर्वतन्तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ २२ ॥
पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः ।
तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ! ॥ २३ ॥
केन प्रभावेण भवो नित्यं क्रीड़ति राजवत् ।
विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम् ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वा ततो राम ! भुजान् विक्षिप्य पर्वते ।
तोलयामास तं शीघ्रं स शैलः समकम्पत ॥ २५ ॥

किन्त्विति । हे निशाचर त्वां हन्तुं यद्यपि मया शक्यमथापीदानीं न हन्तव्यः । भगवद्वचनानुपालनायेति शेषः । किञ्च त्वं पूर्वमेव स्वकर्मभिः स्वदुष्कृतैर्हत एवासि । कालान्तरे मद्रूपैरेव हन्तव्यो भविष्यसीति भावः ॥ २० ॥

तद्वाक्यसमनन्तरं देवदुन्दुभ्यादिप्रवृत्तिस्तु तच्छापेन रावणवधनिश्चयजसन्तोषात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

यत्कृते यदाश्रयक्रीड़ानिमित्तं गच्छतो मम पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना त्वया । हे गोपते वद तवेमं पर्वतमुन्मूलं करोमि ॥ २३ ॥ २४ ॥

चालनात् पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिताः।
चचाल पार्वती चापि तदाश्लिष्टा महेश्वरम्॥ २६॥
ततो राम! महादेवो देवानां प्रवरो हरः।
पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीड़यामास लीलया॥ २७॥
पीड़ितास्तु ततस्तस्य शैलस्तम्भोपमा भुजाः।
विस्मिताश्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः॥ २८॥
रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीड़नात्तथा।
मुक्तो विरावः सहसा त्रैलोक्यं येन कम्पितम्॥ २९॥
मेनिरे वज्रनिष्पेषं तस्यामात्या युगक्षये।
तदा वर्त्मसु चलिता देवा इन्द्रपुरोगमाः॥ ३०॥
समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः।
यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन्॥ ३१॥

पर्वते पर्वताधस्तात्॥ २५॥

आश्लिष्टा आश्लिष्टवती। कर्त्तरि क्तः॥ २६॥ २७॥

तस्य पर्वताधोभागगता भुजाः पीड़िता अभवन्निति शेषः॥ २८॥ .
॥ २९॥

तस्यामात्यास्तदीयं शब्दं युगक्षये जायमानं वज्रनिष्पेषं मेनिरे। तदा तच्छब्दश्रवणकाले। वर्त्मस्विति। वर्त्मसु स्थिता देवा वर्त्मभ्यः प्रचलिता इत्यर्थः॥ ३०॥ ३१॥

तोषयस्व महादेवं नीलकण्ठमुमापतिम्।
तमृते शरणं नान्यं पश्यामोऽत्र दशानन! ॥ ३२ ॥
स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज।
कृपालुः शङ्करस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति ॥ ३३ ॥
एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम्।
सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः।
संवत्सरसहस्रन्तु रुदतो रक्षसो गतम् ॥ ३४ ॥
ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितं प्रभुः।
मुक्त्वा चास्य भुजान् राम! प्राह वाक्यं दशाननम् ॥ ३५ ॥
प्रीतोऽस्मि तव वीरस्य शौटीर्य्याच्च दशानन!।
शैलाक्रान्तेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः ॥ ३६ ॥
यस्माल्लोकत्रयञ्चैतद्रावितं भयमागतम्।
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन्! भविष्यसि ॥ ३७ ॥
देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले।
एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥ ३८ ॥
गच्छ पौलस्त्य! विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि।
मया चैवाऽभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप! गम्यताम् ॥ ३९ ॥

अथ तन्मन्त्रिण आहुस्तोषयस्वेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
शौटीर्य्यात् धात् स्तुतेः ॥ ३६ ॥
रावितं शब्दितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवमुक्तस्तु लङ्केशः शम्भुना स्वयमब्रवीत् ।
प्रीतो यदि महादेव ! वरं मे देहि याचतः ॥ ४० ॥
अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगन्धर्वदानवैः ।
राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४१ ॥
मानुषान्न गणे देव ! स्वल्पास्ते मम सम्मताः ।
दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ! ।
वाञ्छितस्यायुषः शेषं शस्त्रं त्वञ्च प्रयच्छ मे ॥ ४२ ॥
एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शङ्करः ।
ददौ खड्गं महादीप्तं चन्द्रहासमिति श्रुतम् ॥ ४३ ॥
आयुषश्चावशेषञ्च ददौ भूतपतिस्तदा ॥ ४४ ॥

मयाभ्यनुज्ञातः । पुष्पकेण गमनार्थेति शेषः । असीति च । अतो गम्यताम् ॥ ३९ ॥

यदि प्रीतो यदि च वरं ददासि तदा याचतो मे देहीत्यर्थः ॥ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

न गणे । न गणयामीत्यर्थः । तत्र हेतुः । स्वल्पा इति । स्वल्पबलवीर्या इत्यर्थः । वाञ्छितस्यायुषः शेषं भगवद्दत्तदीर्घायुष्यायो भागो गतस्तस्माच्छेषमवशिष्टमायुर्वाञ्छितं तदेतैर्दुष्कर्मभिर्यथाऽविनष्टं भवति तथा प्रयच्छ । तस्मिंश्चायुषि सर्वजयाय शस्त्रञ्च दिव्यं प्रयच्छ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

आयुषश्चावशेषं ददौ शापाद्य नाशस्तेन ददावित्यर्थः ॥ ४४ ॥

दत्त्वोवाच ततः शम्भुर्नीवश्चेयमिदं त्वया ।
अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ४५ ॥
एवं महेश्वरेणैव कृतनामा स रावणः ।
अभिवाद्य महादेवमारुरोहाथ पुष्पकम् ॥ ४६ ॥
ततो महीतलं राम ! पर्य्यक्रामत रावणः ।
क्षत्रियान् सुमहावीर्य्यान् बाधमानस्ततस्ततः ॥ ४७ ॥
केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ।
तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरिच्छदाः ॥ ४८ ॥
अपरे दुर्जयं रक्षो जानन्तः प्राज्ञसम्मताः ।
जिताः स्म इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
षोड़शः सर्गः ॥ १६ ॥

इदं नावज्ञेयं शस्त्रस्यास्य पूजौदासीन्यं न कार्य्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे षोड़शः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।



अथ राजन् ! महाबाहुर्विचरन् पृथिवीतले ।
हिमवद्वनमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १ ॥
तत्रापश्यत् स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् ।
आर्षेण विधिना युक्तां दीप्यन्तीं देवतामिव ॥ २ ॥
स दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् ।
काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३ ॥
किमिदं वर्त्तसे भद्रे ! विरुद्धं यौवनस्य ते ।
न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्यैवं प्रतिक्रिया ॥ ४ ॥
रूपं तेऽनुपमं भीरु ! कामोन्मादकरं नृणाम् ।
न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ॥ ५ ॥

अथ वेदवत्या रावणस्य शापदानकथनपूर्वकं सैवेयं जनकात्मजेति कथनम् । अथ राजन्निति ॥ १ ॥

आर्षेण विधिना तपोऽनुष्ठानेन ॥ २ ॥

प्रहसन्निव अरण्ये मयाऽनाथा सुकन्या प्राप्तेति सन्तोषजः प्रहास इति कतकः ॥ ३ ॥

एवं प्रतिक्रिया इदमाचरणम् ॥ ४ ॥

निर्गतः प्रसिद्ध एष निर्णयो वृद्धानामिति शेषः ॥ ५ ॥

कस्यासि किमिदं भद्रे ! कश्च भर्त्ता वरानने !।
येन सम्भुज्यसे भीरु ! स नरः पुण्यभाक् भवि ॥ ६ ॥
पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः।
एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ ७ ॥
अब्रवीद्विधिवत् कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना।
कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः।
बृहस्पतिसुतः श्रीमान् बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ॥ ८ ॥
तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः।
सम्भूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ॥ ९ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः।
ते चापि गत्वा पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥ १० ॥
न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान् राक्षसेश्वर !।
कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महाभुज ! ॥ ११ ॥

कस्यासि। दुहितेति शेषः। किमिदं व्रतमित्यर्थः ॥ ६ ॥
कस्य हेतोः किं फलनिमित्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥
वेदाभ्यासं कुर्वतो महात्मनस्तस्य सकाशात्। वाङ्मयी वाङ्मय-वेदमूर्त्तिः कन्याहं सम्भूताऽतएवाहं पित्रा नाम्ना वेदवतीति स्मृता। भगवतः शक्तिर्लक्ष्मीरेव रावणवधाय रावणं प्रमुमत्तावतीर्णा। अस्या वाङ्मयीत्वं सार्वात्म्यात्। अतएव वक्ष्यति। पितुर्मे विष्णुर्जामाताऽभिप्रेत इति ॥ ९ ॥

पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ।
अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ १२ ॥
दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः ।
शम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥
तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥
ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम ।
परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणम्प्रति ।
करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे ॥ १६ ॥
इति प्रतिज्ञामारूह्य चरामि विपुलं तपः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुङ्गव ! ॥ १७ ॥
नारायणो मम पतिर्नत्वन्यः पुरुषोत्तमात् ।
आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया ॥ १८ ॥

ते देवादयः वरणं रोचयन्ति । रुचिः क्रियासामान्ये । वरणं कुर्वन्ति इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

अन्यस्य । अन्यस्मै इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

नारायणं नारस्य जीवसमूहस्यायनम् । नारा आपोऽयनं यस्येति वा । तं प्रतिगतं पितुर्मनोरथं सत्यं करोमीति इच्छया तं नारायणमेव हृदयेनोद्वहे ॥ १६ ॥

इति प्रतिज्ञां प्रागुक्तेच्छाविषयविषयाम् । आरुह्य ज्ञात्वा ॥१७॥१८॥

विज्ञातस्त्वं हि मे राजन् गच्छ पौलस्त्यनन्दन ! ।
जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्त्तते ॥ १९ ॥
सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् ।
अवरुह्य विमानाग्रात् कन्दर्पशरपीड़ितः ॥ २० ॥
अवलिप्ताऽसि सुश्रोणि ! यस्यास्ते मतिरीदृशी ।
वृद्धानां मृगशावाक्षि ! भ्राजते पुण्यसञ्चयः ॥ २१ ॥
त्वं सर्वगुणसम्पन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् ।
त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु ! यौवनं तेऽतिवर्त्तते ।
अहं लङ्कापतिर्भद्रे ! दशग्रीव इतिश्रुतः ॥ २२ ॥
तस्य मे भव भार्य्या त्वं भुंक्ष्व भोगान् यथासुखम् ॥ २३ ॥
कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे ।
वीर्य्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च ।
स मया नो समो भद्रे ! यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ २४ ॥
इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साब्रवीत् ।
मामेवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् ॥ २५ ॥
त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ।

कथं विज्ञातस्तत्राह,—जानामीति ॥ १९ ॥ २० ॥

पुण्यसञ्चयः पुण्यसंग्रहश्च वृद्धानामेव भ्राजते । न तु युवत्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

कश्चेति । मदपेक्षयाऽल्पवीर्य्यादियुक्तः ॥ २४ ॥

त्वद्दते राक्षसेन्द्रान्य: कोऽत्रमन्येत बुद्धिमान् ॥ २६ ॥
एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचर: ।
मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत् ॥ २७ ॥
ततो वेदवती क्रुद्धा केशान् हस्तेन साच्छिनत् ।
असिर्भूत्वा करस्तस्या: केशांश्छिन्नांस्तदाकरोत् ॥ २८ ॥
सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् ।
उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा ॥ २९ ॥
धर्षितायास्त्वयाऽनार्य्ये न मे जीवितमिष्यते ।
रक्षस्तस्मात् प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम ॥ ३० ॥
यस्मात् तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने ।
तस्मात् तव बधार्थं हि समुत्पत्स्यत्यहं पुन: ॥ ३१ ॥
न हि शक्य: स्त्रिया हन्तुं पुरुष: पापनिश्चय: ।
शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ ३२ ॥
यदि त्वस्ति मया किञ्चित् कृतं दत्तं हुतं तथा ।
तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिण: सुता ॥ ३३ ॥

मामेवम्। विष्णुविषये वदेति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
हस्तेन केशच्छेदः कथं तत्राहासिर्भूत्वेति ॥ २८ ॥ २९ ॥
धर्षितायाः केशस्पर्शेन स्त्रीभावं प्रापितायाः ॥ ३० ॥
पुनः समुत्पत्स्यति समुत्पत्स्ये इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
व्ययः ब्रह्मवरदानादिदानीं तव मरणाभावेन वृथाव्यय इत्यर्थः ॥३२॥

एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् ।
पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ ३४ ॥
सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो ! ।
तव भार्य्या महाबाहो ! विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ३५ ॥
पूर्व्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ निहतस्तया ।
उपाश्रयित्वा शैलाभस्तववीर्य्यममानुषम् ॥ ३६ ॥
एवमेषा महाभागा मर्त्त्येषूत्पत्स्यते पुनः ।
क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ३७ ॥

अयोनिजा भूत्वा धर्म्मिणो धर्मिष्ठस्य न्यायतः सुता भवेयम् ॥ ३३ ॥

अत्रापि पुष्पवर्षं रावणनाशनिश्चयजसन्तोषात् ॥ ३४ ॥

सैषा कृतरावणवधप्रतिज्ञा वेदवत्येवेत्यर्थः । विष्णुस्त्वमिति । अनेन सीताया लक्ष्मीत्वं स्फुटमेवोक्तम् । तदुक्तं पराशरेण । राघवत्वे भवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनीति ॥ ३५ ॥

यया वेदवत्या पूर्वं तदवतारे क्रोधहतो यः शत्रुः सोऽसौ शैलाभः पुनस्तयैव यथाप्रतिज्ञं त्वां पतिं प्राप्य पतिभूतस्य तवामानुषं वीर्य्यमुपाश्रयित्वापाश्रित्य निहतः । अनेन सीतैव रावणवधे मुख्यं कारणम् । रामे तु हन्तृत्वमारोपितमिति सूचितम् ॥ ३६ ॥

भाविकल्पेष्वप्येवमेवावतारादिकल्पेन कल्पो व्याख्येय इति न्याया-दित्याह,—एवमिति । एषा महाभागा [illegible] मुखोत्कृष्टे क्षेत्रे पुनः पु[illegible] [illegible] उत्पत्तिरत्राविर्भावः । एतेन भगवतोऽपि तथावतारः सूचित एव ॥३७॥

एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत् कृते युगे।
त्रेतायुगमनुप्राप्य बधार्थं तस्य रक्षसः।
उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः॥ ३८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
सप्तदशः सर्गः॥ १७॥

सीताविर्भावो वैशाखे शुक्लनवम्यामिति महासुन्दरीतन्त्रे उक्तम्।
वैशाखे शुक्लनवम्यामुत्पन्ना मावनीसुता।
सीतामुखात्मा संजाता पालिता जनकेन च॥ १॥
रामपत्नी महाभागा सीतानामेति विश्रुता।
तस्मिन्दिने रामभक्ताः श्रद्धाभक्तिसमन्विताः॥ २॥
महोत्सवपराः सर्वे वित्तशाठ्यविवर्जिताः।
गीतवादित्रनृत्याद्यै रामभक्तिपरायणाः॥ ३॥
वैशाखसितनवम्यां पुराणपठनं तथा।
लक्ष्मीसूक्तं पठंस्तत्र याति रामं सनातनम्॥ ४॥
सौभाग्यं धनधान्यं च पुत्रसन्ततिविस्तृतम्।
रामप्रासादाल्लभते मुच्यते सर्वपातकादिति॥ ५॥

उपसंहरति। एषेति। आसीत् कृते युगे इत्यनन्तरं त्रेतायुगमिति। जनकस्योत्पन्ना। न्यायतः पुत्रीत्वेनोत्पन्नेत्यर्थः॥ ३८॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे सप्तदशः सर्गः॥ १७॥

अष्टादशः सर्गः ।



प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः ।
पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥
ततो मरुत्तं नृपतिं यजन्तं सह दैवतैः ।
उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २ ॥
संवर्त्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षात् भ्राता बृहस्पतेः ।
याजयामास धर्मज्ञः सर्वैः देवगणैर्वृतः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ।
तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य धर्षणभीरवः ॥ ४ ॥
इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः ।
कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५ ॥
अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिसूदन ! ।

प्रविष्टायामिति ॥ १ ॥
उशीरबीजमिति देशनाम ॥ २ ॥
देवगणैर्वृतः । अपरोक्षतया हविर्भागार्थमवस्थितैरिति शेषः ॥३॥
॥ ४ ॥ ५ ॥

रावण: प्राविशत् यज्ञं सारमेय इवाशुचि: ॥ ६ ॥
तञ्च राजानमासाद्य रावणो राक्षसाधिप: ।
प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितो स्मीति वा वद ॥ ७ ॥
ततो मरुत्तो नृपति: को भवानित्युवाच तम् ।
अवहासं ततो मुक्ता रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव ! ।
धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ९ ॥
त्रिषु लोकेषु कोऽन्योऽस्ति यो न जानाति मे बलम् ।
भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् ॥ १० ॥
ततो मरुत्त: स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ।
धन्य: खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जित: ।
न त्वया सदृश: श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ११ ॥
नाधमसहितं श्लाघ्यं न लोके प्रतिसंहितम् ।

अन्येष्वपि देवेष्वेवं गतेषु । तिर्य्यग्योनिस्वरूपं गतेष्वित्यर्थः ॥६॥७॥

मुक्ता कृत्वा ॥ ८ ॥

अकुतूहलभावेन मां दृष्ट्वाप्यविस्मयनिर्भयानादरभावेन यो नावगच्छसि तस्य तव प्रीतोऽस्मि ॥ ९ ॥

कोऽन्योऽस्ति न कोऽपि । सर्वेऽपि जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ मरुत्तो व्याजस्तुत्याह,—धन्य इति ॥ ११ ॥

लोकेषु विद्यत इत्युत्तरमेकः श्लोकः प्रक्षिप्तः उक्तार्थत्वादिति कतकः।

कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघसे भ्रातृनिर्जयात् ।
कस्त्वं प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान् वरम् ।
श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम् ॥ १२ ॥
तिष्ठेदानीं न मे जीवन् प्रतियास्यसि दुर्मते ! ।
अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ १३ ॥
ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः ।
रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्त्तो मार्गमावृणोत् ॥ १४ ॥
सोऽब्रवीत् स्नेहसंयुक्तं मरुत्तन्तं महानृषिः ।
श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं संप्रहारो न ते क्षमः ॥ १५ ॥
माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं कुलं दहेत् ।
दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः ॥ १६ ॥
संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ।
सनिवृत्तो गुरोर्वाक्यात् मरुत्तः पृथिवीपतिः ।
विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् ॥ १७ ॥

कस्त्वमिति । केवलं पूज्यपूजारहितं कं धर्मं प्राक् चरित्वा वरं लब्धवानसि । तथाविधोऽपि कश्चिद्धर्म इति चेन्न श्रुतपूर्व इत्याह,—श्रुतेति । यादृशं भाषसे ज्येष्ठपीडारूपं समाचारम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

मार्गमावृणोद्रणायागतस्य रावणस्येति भावः ॥ १४ ॥

महानृषिः संवर्त्तः ॥ १५ ॥

माहेश्वरं तद्दैवत्यम् । सत्रं यागः ॥ १६ ॥

ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः ।
रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ १८ ॥
तान् भक्षयित्वा तत्रस्थान् महर्षीन्यज्ञमागतान् ।
वितृप्तो रुधिरस्तेषां पुनः संप्रययौ महीम् ॥ १९ ॥
रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव दिवौकसः ।
ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्वानि चाब्रुवन् ॥ २० ॥
हर्षात्तदाब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ भुजङ्गाद्धि न ते भयम् ॥ २१ ॥
इदं नेत्रसहस्रं तु यत्तद्बर्हे भविष्यति ।
वर्षमाणे मयि मुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणम् ॥ २२ ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादान् मयूरस्य सुरेश्वरः ॥ २३ ॥
नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ! ।
सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥ २४ ॥

मखमुखः मखसमाप्त्युन्मुखः ॥ १७ ॥ १८ ॥

वितृप्तः विशेषेण तृप्तः ॥ १९ ॥

स्वां योनिं स्वस्वप्रकृतिमासाद्य तानि सत्त्वानि प्राक्कार्य्यवशगृहीत-मूर्त्ति जातीयप्राणिनः ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रीतिलक्षणं मत्प्रीतिचिह्नम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

नीलाः किलेति । नेत्ररहिताः केवलं नीला इत्यर्थः ॥ २४ ॥

धर्मराजोऽब्रवीद्राम ! प्राग्वंशे वायसं प्रति ।
पक्षिंस्तवास्मि सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २५ ॥
यथान्ये विविधै रोगैः पीड्यन्ते प्राणिनो मया ।
ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥ २६ ॥
मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान् मम विहङ्गम ! ।
यावत्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥ २७ ॥
ये च मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुधयार्दिताः ।
त्वयि भुक्ते सुतृप्तास्ते भविष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २८ ॥
वरुणस्त्वब्रवीद्धंसं गङ्गातोयविचारिणम् ।
श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं ततः पत्ररथेश्वरम् ॥ २९ ॥
वर्णो मनोरमः सौम्यश्चन्द्रमण्डलसन्निभः ।
भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३० ॥
मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि ।
प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥ ३१ ॥
हंसानां हि पुरा राम ! न वर्णः सर्वपाण्डुरः ।

प्राग्वंशे प्राग्वविगेहे ॥ २५ ॥
ते रोगास्ते तव मयि प्रीते सति न प्रभविष्यन्ति ॥ २६ ॥
मृत्योरप्रक्ष्यपरिहारत्वादाह । यावदिति ॥ २७ ॥
मद्विषयस्थाः यमलोकस्थाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
मच्छरीरं जलम् । जलमूर्त्तित्वात्तस्य ॥ ३१ ॥

यथा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥ २२ ॥
अथाब्रवीद्वैश्रवणः कलहंसं गिरौ स्थितम् ।
हैरण्यं संप्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ २३ ॥
सद्द्रव्यञ्च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् ।
एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ॥ २४ ॥
एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन् यज्ञोत्सवे सुराः ।
निवृत्ते सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

नीलेन नीलवर्णेनाग्रप्रदेशे संवीताः प्राप्ताः । शष्पं बालतृणं तद्वन्निर्मलाः । कोमलश्यामवर्णा इत्यर्थः । क्रोडं भुजान्तरम् ॥२२॥२३॥

शिरोनित्यं सद्रव्यम् । स्वर्णवर्णमित्यर्थः । तदेवाह । एष काञ्चनक इति । पूर्वं हि जलवासा अरुणवर्णा हंसाः ॥ २४ ॥

मखेन सह सर्गनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।



अथ जित्वा नदन्तं च प्रययौ राघवाधिपः ।
नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकाङ्क्षी रघ्वाननः ॥ १ ॥
समासाद्य तु राजेन्द्रान् महेन्द्रवरुणोपमान् ।
अब्रवीद्राघवेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २ ॥
निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः ।
अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥
ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः ।
मन्त्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः ॥ ४ ॥
निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ।
दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः ॥ ५ ॥
एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ।

अथेति ॥ १ ॥ २ ॥

एवमकुर्वतां युद्धम् । निर्जिताः स्मेति वचनं चाऽकुर्वताम् । अन्यथा प्रकारान्तरेण मोक्षो मदुपरोधात् नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अभीरवः सन्तोऽपि राजानः पार्थिवाः पृथ्वीपतयो निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ॥ ४ ॥

अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥
स गुप्तामनरण्येन शक्रेणेवामरावतीम्।
स तं पुरुषशार्दूलं पुरन्दरसमं बले ॥ ७ ॥
प्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः।
निर्जितोस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥ ८ ॥
अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः।
अनरण्यस्तु संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥
दीयते द्वंद्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया।
सन्तिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥ १० ॥
अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्बलम्।
निष्क्रामत्तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ११ ॥
नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा।
रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनाञ्च नरोत्तम ॥ १२ ॥
महीं सञ्छाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं रणे।

दुष्कन्त इति। भिन्नभिन्नकालवर्त्तिनोऽपि दुष्कन्तादयः स्व स्व काले रावणं प्रति जितत्ववादं वरदानादुक्तवन्तः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अहञ्चैवं भवामि। आयत्तो भवामीत्यर्थः ॥ १० ॥

पूर्वं श्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन। निर्जितम्। भावे क्तः। निर्जयं प्रति सत् सुमहद्बलं नियुतं तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतं निष्क्रामत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ततः प्रवृत्तं सुमहत् युद्धं युद्धविशारद ! ॥ १३ ॥
अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम्।
तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४ ॥
प्राणश्यत तदा सर्वं हव्यं हुतमिवानले।
युद्धा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥ १५ ॥
प्रज्वलन्तं तमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम्।
प्राविशत् संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् ॥ १६ ॥
सोऽपश्यत् तन्नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम्।
महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा ॥ १७ ॥
ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन् स्वयम्।
आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥
अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः।
प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ॥ १९ ॥
ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि।
तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ २० ॥
तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतं क्वचित्।

तस्य महीपतेर्बलं रावणबलं प्राप्य सुचिरं कालं युद्धोत्तममधिकं विक्रमञ्च कृत्वा तदा सर्वं प्राणश्यत ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रज्वलन्तं रावणमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितं अल्पावशिष्टं सत् तत्र रणे पावकं प्राप्य शलभा इव सङ्कुलं नाशं प्राविशत् प्राणशमभूत् ॥ १६ ॥

वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतन्त्यो गिरिमूर्धनि ॥ २१ ॥
ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा।
तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२ ॥
स राजा पतितो भूमौ विह्वलः प्रविवेपितः।
वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥ २३ ॥
तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम्।
किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुध्यता ॥ २४ ॥
त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप !।
शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २५ ॥
तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासुर्वाक्यमब्रवीत्।
किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २६ ॥
न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना।
कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २७ ॥
किन्त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये।
न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥ २८ ॥

वनापगाप्लुतम्। वनं जलं तत्पूर्णनदीप्लुतम्। आर्षो ह्रस्वः ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

वज्रदग्धोऽग्निहतः ॥ २३ ॥

इक्ष्वाकुं तद्वंश्यमनरण्यम्। किं फलं प्राप्तम्। निर्जितोऽस्मीति वचनमनुक्तेति शेषः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥

इक्ष्वाकुपरिभाविलाद् वचो वक्ष्यामि राक्षस ! ।
यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ।
यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक् तदा सत्यं वचोऽस्तु मे ॥ २९ ॥
उत्पतस्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ।
रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ३० ॥
ततो जलधरोदग्रस्ताड़ितो देवदुन्दुभिः ।
तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ३१ ॥
ततः स राजा राजेन्द्र ! गतः स्थानं त्रिविष्टपम् ।
स्वर्गते च नृपे तस्मिन् राक्षसः सोऽपसर्पत ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

अहं त्वया न निर्जितः किन्तु प्राप्तेन कालेनैव विपन्न इत्यर्थः ।२८।२८

इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् । त्वदुक्तावमाननवाक्यस्य इक्ष्वाकुकुलपरिभवरूपत्वादित्यर्थः । वचः शापरूपम् ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥

पुष्पवृष्टिश्चापि प्राग्वत् ॥ ३१ ॥

अपसर्पत अपासर्पत् ॥ ३२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके उत्तरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।



ततो विचासयन् मर्त्यान् पृथिव्यां राक्षसाधिपः ।
आससाद घने तस्मिन् नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः ।
अब्रवीत् कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥
नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः ।
अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥
राक्षसाधिपते ! सौम्य ! तिष्ठ विश्रवसः सुत ! ।
प्रीतोऽस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४ ॥
विष्णुना दैत्यघातैश्च गन्धर्वोरगधर्षणैः ।
त्वया समं विमर्दैश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५ ॥

आससाद घने तस्मिन्निति । तस्मिन् काले घने घनपृष्ठे स्थितं मुनिश्रेष्ठं नारदमाससाद ॥ १ ॥

कुशलं पृष्टः आगमनस्य हेतुमब्रवीत् । पप्रच्छेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

तिष्ठ मद्वचःश्रोतुमिति शेषः ॥ ४ ॥

विष्णुना दैत्यघातादिभिरहन्तोषितः । त्वया समं गन्धर्वोरगधर्षणै-र्विमर्दैर्भाविभिः परितोषितो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्चिद्वक्ष्यामि तावत्तु श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि ।
तन्मे निगदतस्तात ! समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥
किमयं वध्यते तात ! त्वयाऽवध्येन दैवतैः ।
हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७ ॥
देवदानवदैत्यानां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्येन त्वया लोकः क्लेष्टुं योग्यो न मानुषः ॥ ८ ॥
नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भिर्व्यसनैर्वृतम् ।
हन्यात् कस्तादृशं लोकं जराव्याधिशतैर्युतम् ॥ ९ ॥
तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र कुत्रक ।
मतिमान् मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् ॥ १० ॥
क्षीयमाणं दैवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः ।
विषादशोकसंमूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११ ॥

समाधिं चित्तैकाग्रम् ॥ ६ ॥

अयं लोको मर्त्यलोकः । दैवतैरवध्येनेत्यनेन मर्त्येभ्यो भयराहित्य-मुक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रेयसि संमूढं श्रेयआचरणे बुद्धिहीनम् । व्यसनान्येव जरेत्या-दिना स्पष्टीकृतानि ॥ ९ ॥

नानाविधैरनिष्टोपगमैरनिष्टसम्बन्धैर्यत्र कुत्र यत्र कुत्रापि पीड़िते मानुषे लोके को मतिमांस्तस्य युद्धेन वधे प्रणयी भवेत् न कोऽपि ॥ १० ॥

पश्य तावन्महाबाहो ! राक्षसेश्वर ! मानुषम् ।
मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ १२ ॥
क्वचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः ।
रुद्यते चापरैरार्त्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥
मातापितृसुतस्नेहभार्य्याबन्धुमनोरमैः ।
मोहितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥
तत् किमेवं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् ।
जितएव त्वया सौम्य ! मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५ ॥
अवश्यमेभिः सर्वैश्च गन्तव्यं यमसादनम् ।
तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य ! यमं परपुरञ्जय ! ॥ १६ ॥
तस्मिन् जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः ।

किञ्च मृतमारणवद्युद्धेन तेषां वधो व्यर्थं इत्याह । क्षीयमाण-मिति विषादो व्याध्यादिजं दुःखम् ॥ ११ ॥

यस्य मनुष्यलोकस्य गतिर्दुःखादिभोगकालो न ज्ञायते । तेन लोकेनेति शेषः । एवं ज्ञानराहित्येन मूढमपि विचित्रार्थं नानाविध सुखपुरुषार्थसक्तं मानुषं लोकं पश्य ॥ १२ ॥

तदेवाह । क्वचिदिति । धाराश्रुनयनोपेतमाननं येषां तैः ॥ १३ ॥

मात्रादिस्नेहैर्भार्य्यादिमनोरमैर्भार्य्यादिविषयकमनोरथैरित्यर्थः । मोहितोऽतएव ध्वस्तोऽधःपतितः । स्वं क्लेशं पारलौकिकम् ॥ १४ ॥

एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १७ ॥
अब्रवीन्नारदं तत्र संप्रहस्याभिवाद्य च ।
महर्षे ! देवगन्धर्वविहारसमरप्रिय ॥ १८ ॥
अहं समुद्यतो गन्तुं विजयार्थं रसातलम् ।
ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान् सुरान् वशे ।
समुद्रममृतार्थञ्च मथिष्यामि रसालयम् ॥ १९ ॥
अथाब्रवीत् दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः ।
क खल्विदानीं मार्गेण त्वयेहान्येन गम्यते ॥ २० ॥
अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति ।
मार्गो गच्छति दुर्धर्ष यमस्यामित्रकर्शन ! ॥ २१ ॥
स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः ।

एवं प्रकारेण मोहनाख्यानेन निराकृतं प्रख्यापितार्थम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

देवगन्धर्वविहारलोकक्रीड़ापर । समरप्रिय समरदर्शनप्रिय ॥१८॥

ततः रसातलजयानन्तरम् । रसस्यामृतरूपरसस्यालयं समुद्रं मथिष्यामि ॥ १९ ॥

इदानीं रसातलं जिगमिषुणा त्वया अन्येन मार्गेण रसातलमार्ग-व्यतिरिक्तमार्गेण क खलु गम्यते ॥ २० ॥

कस्य देशस्य तर्हि अयं मार्गोऽत आह । अयं खल्विति । सुदु-र्गम्यः सुदुर्गमः । यदार्थः । यमस्य यमपुरस्य ॥ २१ ॥

उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
तस्मादेवं महाब्रह्मन् ! वैवस्वतवधोद्यतः ।
गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ २३ ॥
मया हि भगवन् ! क्रोधात् प्रतिज्ञातं रणार्थिना ।
अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ! ॥ २४ ॥
तदिह प्रस्थितोऽहं वै पितृराजपुरं प्रति ।
प्राणिसंक्लेशकर्त्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च ।
प्रययौ दक्षिणामाशां प्रविष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २६ ॥
नारदस्तु महातेजा मुहूर्त्तं ध्यानमास्थितः ।
चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विधूम इव पावकः ॥ २७ ॥
येन लोकास्त्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः ।

हासं मुक्त्वा कृत्वा । नारदमेवाभ नारदं प्रति कृतमिति वचोऽब्रवीत् । यमपुरमार्गेण गमनं तज्जयश्च मम सिद्धमेवेत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ २२ ॥

यस्मात्त्वया मार्ग उपदिष्टो यतश्चतुर्दिक्पालजयो मया प्रतिज्ञातस्तस्मादेवमनेनैव मार्गेण । हे महाब्रह्मन् । कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामित्यच् । दक्षिणामाशां गच्छामि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्रययौ नारदस्योपदेशात् । ततो दक्षिणामाशां प्रविष्टः ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥

क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जेष्यते कथम् ॥ २८ ॥
स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः ।
लब्धसंज्ञा विचेष्टन्ते लोका यस्य महात्मनः ॥ २९ ॥
यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयार्दिताः ।
तं कथं राक्षसेन्द्रोऽसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥ ३० ॥
यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा ।
त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते ।
अपरं किन्तु कृत्वैवं विधानं संविधास्यति ॥ ३१ ॥

आयुषि क्षीणे सति धर्मेण धर्मभागेण त्रयो लोका येन क्लिश्यन्ते दण्ड्यन्ते स कालः कथमनेन जेष्यते ॥ २८ ॥

यस्य कालः प्राणिनां स्वदत्तस्य स्वकृतस्य स्वदत्तकृते तयोः साक्षी । दत्तं दानम् । इदं विहितयागादेरप्युपलक्षणम् । कृतशब्देन कायक्लेशरूपं तपः । स कथं जेष्यत इति सम्बन्धः । यस्य लब्धसंज्ञा यतो लब्धसंज्ञा विचेष्टन्ते । व्यवहरन्तीत्यर्थः । यद्वा यस्य महात्मनः । अनुग्रहादिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥

यो लोकस्य धाता विधाता सामान्यतो विशेषतश्च कर्त्ता । यः सुकृतं दुष्कृतम् । तत्फलद इत्यर्थः । येन कालेन । विजयिष्यते विजेष्यते । अपरं किन्त्विति । कालएव सर्वसाधनमयं तु कालातिरिक्तमपरं किन्तु विधानं कालव्यतिरिक्तसाधनसम्पादनं कृत्वा कालजयं संविधास्यति ॥ ३१ ॥

कौतूहलं समुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम्।
विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम्॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
विंशः सर्गः॥ २०॥

इत्येवं कौतूहलं समुत्पन्नोऽहं यमसादनं द्रष्टुं यास्यामि॥ २२॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे विंशः सर्गः॥ २०॥

एकविंशः सर्गः ।



एवं संचिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः ।
आख्यातुं तद् यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥
अपश्यत् स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् ।
विधानमनुतिष्ठन्तं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥
स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् ।
अब्रवीत् सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३ ॥
कच्चित् क्षेमं नु देवर्षे ! कच्चिद्धर्मो न नश्यति ।
किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ! ॥ ४ ॥
अब्रवीत् तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः ।
श्रूयतामभिधास्यामि विधानञ्च विधीयताम् ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ १ ॥

अग्निः पुरस्कृतः सर्वसाक्षितया येन तम् । यस्य प्राणिनो यादृशं विधानं पुण्यपापरूपं कर्म तादृशमनुतिष्ठन्तं तत्तदनुगुणफलं प्रयच्छन्तम् । यद्वा यस्य यादृशं कर्म तस्य तादृशं विधानं निग्रहानुग्रहरूपं कृत्यमनुतिष्ठन्तमित्यर्थः ॥ २ । ३ ॥

कच्चित् क्षेममित्यादि । लोके इति शेषः ॥ ४ ॥

एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज ! निशाचरः ।
उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥
एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो ! ।
दण्डप्रहरणस्याद्य तव किं नु भविष्यति ॥ ७ ॥
एतस्मिन्नन्तरे दूरादंशुमन्तमिवोदितम् ।
ददृशुर्दीप्तमायान्तं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥
तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः ।
कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपमभ्यवर्त्तत ॥ ९ ॥
सोऽपश्यत् स महाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः ।
प्राणिनः सुकृतञ्चैव भुञ्जानांश्चैव दुष्कृतम् ॥ १० ॥
अपश्यत् सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह ।
यमस्य पुरुषैरुग्रै घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११ ॥
ददर्श वध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः ।
क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान् ॥ १२ ॥
कृमिभिर्भक्ष्यमानांश्च सारमेयैश्च दारुणैः ।
श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः ॥ १३ ॥

विधातश्च । मत्तः श्रुताया आपदः प्रतिक्रियाश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दण्डः कालदण्डः प्रहरणं यस्य तव किन्नु भविष्यति । जयः पराजयो वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

विमानशब्दः पुंलिङ्गोऽपि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सन्तार्य्यमाणान् वैतरणीं बहुश: शोणितोदकाम्।
वालुकासु च तप्तासु तप्यमानान् मुहुर्मुहु: ॥ १४ ॥
असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान्।
रौरवे चारनद्याञ्च चुरधारासु चैव हि ॥ १५ ॥
पानीयं याचमानांश्च तृषितान् चुधितानपि।
शवभूतान् कृशान् दीनान् विवर्णान् मुक्तमूर्धजान् ॥ १६ ॥
मलपङ्कधरान् दीनान् रूचांश्च परिधावत:।
ददर्श रावणो मार्गे शतशोऽथ सहस्रश: ॥ १७ ॥
कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनि:स्वनै:।
प्रमोदमानानद्राचीद्रावण: सुकृतै: स्वकै: ॥ १८ ॥
गोरसं गोप्रदातारो अन्नं चैवान्नदायिन:।
गृहांश्च गृहदातार: स्वकर्मफलमश्नत: ॥ १९ ॥
सुवर्णमणिमुक्ताभि: प्रमदाभिरलंकृतान्।
धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान् स्वतेजसा ॥ २० ॥
ददर्श स महाबाहू रावणो राक्षसाधिप:।

तीव्रनिष्ठनो दु:खितशब्दस्तत्परान् ॥ १२ ॥ १३ ॥
सन्तार्य्यमानान् वैतरणीमिति अन्तराधिकरणमार्षम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
गृहदातारो गृहदातन् अश्नत उपभुञ्जानान् ॥ १९ ॥ २० ॥

ततस्तान् भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः ॥ २१ ॥
रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्बली।
प्राणिनो मोचितास्तेन दशग्रीवेण रक्षसा ॥ २२ ॥
सुखमापुर्मुहूर्तन्ते ह्यतर्कितमचिन्तितम्।
प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा ॥ २३ ॥
प्रेतगोपाः सुसंक्रुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन्।
ततो हलहलाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः।
धर्मराजस्य योधानां शूराणां संप्रधावताम् ॥ २४ ॥
ते प्रासैः परिघैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः।
पुष्पकं समवर्षन्त शूराः शतसहस्रशः ॥ २५ ॥
तस्यासनानि प्रासादान् वेदिकास्तोरणानि च।
पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ २६ ॥
देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे।
भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २७ ॥

भिद्यमानाम् पीड्यमानान्। वध्यमानानिति पाठान्तरम् ॥२१ ॥२२॥
अचिन्तितमित्यतर्कितमित्यस्यैव विवरणम् ॥ २३ ॥
प्रेतगोपाः प्रेतरक्षकाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
देवनिष्ठानभूतं देवाधिष्ठानभूतं भज्यमानमपि तथैवासीत् अभग्नमासीत् ॥ २७ ॥

असंख्या सुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः ।
शूराणामव्यथानां सहस्राणि शतानि च ॥ २८ ॥
ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादानां शतैस्तथा ।
ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथाबलम् ॥ २९ ॥
अयुध्यन्त महावीराः स च राजा दशाननः ।
ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः सर्वशस्त्रसमाहताः ॥ ३० ॥
अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ।
अन्योऽन्यं ते महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्भृशम् ॥ ३१ ॥
यमस्य च महाबाहो ! रावणस्य च मन्त्रिणः ।
अमात्यांस्तांस्तु संत्यज्य यमयोधा महाबलाः ॥ ३२ ॥
तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ।
ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ।
फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः ॥ ३३ ॥
स तु शूलगदाप्रासाञ्छक्तितोमरसायकान् ।
मुमोच च शिलावृक्षान् मुमोचास्त्रबलाद्बली ॥ ३४ ॥
तरूणाञ्च शिलानाञ्च शस्त्राणाञ्चातिदारुणम् ।

तस्य यमस्य ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
आयोधनं युद्धम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
स रावणोऽस्त्रबलादस्त्रसामर्थ्याच्छूलादीन् मुमोच ॥ ३४ ॥

यमसैन्येषु तद्वर्षं पपात धरणीतले ॥ ३५ ॥
तांस्तु सर्वान् विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहृत्य च।
जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ ३६ ॥
परिवार्य्य च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव।
भिन्दिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमपोथयन् ॥ ३७ ॥
विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः।
ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३८ ॥
ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्धत।
लब्धसंज्ञो मुहूर्त्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथान्तकः ॥ ३९ ॥
ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं सन्धाय कार्मुके।
तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं व्यपकर्षत ॥ ४० ॥
आकर्णात् स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे।
मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शङ्करो यथा ॥ ४१ ॥
तस्य रूपं शरस्यासीत् सधूमज्वालमण्डलम्।
वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४२ ॥

तद्वर्षं रावणविसृष्टशस्त्रवर्षं यमसैन्येषु पतित्वा धरणीतले पपात ॥ ३५ ॥

तान् शूलमुद्गरप्रासादीन्। निर्भिद्य भंक्त्वा। तदस्त्रं रावणप्रयुक्तं शस्त्रवर्षकरमस्त्रमपहृत्य निरस्य ॥ ३६ ॥

ज्वालामाली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे ।
मृकगुल्मान् द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४३ ॥
ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु ।
बले तस्मिन्निपतिता माहेन्द्राइव केतवः ॥ ४४ ॥
ततस्तु सचिवैः सार्द्धं राक्षसो भीमविक्रमः ।
ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

निरुच्छासं यथाभवति तथा रावणं शस्त्रैरपीडयन् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः।



स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः।
शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम्॥ १॥
स हि योधान् हतान् मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः।
अब्रवीत् त्वरितः सूतं रथो मे उपनीयताम्॥ २॥
तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम्।
स्थितः स च महातेजा अध्यारोहत तं रथम्॥ ३॥
प्रासमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः।
येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम्॥ ४॥
कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्त्तिमानस्य चाभवत्।
यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निवत्॥ ५॥
ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः।
कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम्॥ ६॥
ततस्त्वचोदयत् सूतस्तानश्वान् रुचिरप्रभान्।

स तस्येति॥ १॥
उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः॥ २॥ ३॥

प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ७ ॥
मुहूर्त्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः ।
प्रापयन् मनसस्तुल्या यत्र तत् प्रस्तुतं रणम् ॥ ८ ॥
दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् ।
सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥
लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः ।
नेह युद्धं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ १० ॥
स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् ।
नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ ११ ॥
स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् ।
यमो मर्म्माणि संक्रुद्धो रावणस्य न्यकृन्तत ॥ १२ ॥
रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह ।
तस्मिन् वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १३ ॥
ततो महाशक्तिशतैः पात्यमानैर्महोरसि ।
नाशक्नोत् प्रतिकर्तुं स राक्षसः शल्यपीड़ितः ॥ १४ ॥

तस्य यमस्य । येन मृत्युना युगान्ते सर्वं जगत् संक्षिप्यते । संक्षिप्यत इत्यर्थः । अथयं प्रवाहनित्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
मनसस्तुल्याः मनःसमानवेगाः । प्रस्तुतं प्रारब्धम् ॥ ८ ॥
विकृतं घोरं विकृतसत्वसहस्र ॥ ९ ॥

एवं नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्षिणा ।
सप्तरात्रं कृत: संख्ये विसंज्ञो विमुखो रिपु: ॥ १५ ॥
तदासीत् तुमुलं युद्धं यमराक्षसयोर्द्वयो: ।
जयमाकांक्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनो: ॥ १६ ॥
ततो देवा: सगन्धर्वा: सिद्धाश्च परमर्षय: ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरे ॥ १७ ॥
संवर्त इव लोकानां युध्यतोरभवत्तदा ।
राक्षसानाञ्च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १८ ॥
राक्षसेन्द्रोऽपि विस्फार्य्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् ।
निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन् बाणांस्ततोऽसृजत् ॥ १९ ॥
मृत्युं चतुर्भिर्विशिखै: सूतं सप्तभिरार्दयत् ।
यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताड़यत् ॥ २० ॥
तत: क्रुद्धस्य वदनात् यमस्य समजायत ।
ज्वालामाली सनि:श्वास: सधूम: कोपपावक: ॥ २१ ॥

लघुसत्वतया अल्पबलतया ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
सप्तरात्रं युद्धं कृत्वेति शेष: ॥ १५ ॥ १६ ॥
समेता: प्राप्ता: ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
तत: क्रुद्धस्येत्यनेन एतावत्पर्य्यन्तं भगवान् यमो ब्रह्मवरदानं स्मृत्वा मारणबुद्धिं विहाय युद्धमात्रं कृतवानिति सूचितम् ॥ २१ ॥

तदाश्चर्य्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसन्निधौ।
प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः॥ २२॥
ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत।
मुञ्च मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम्॥ २३॥
नैषा रक्षो भवेदद्य मर्य्यादा हि निसर्गतः।
हिरण्यकशिपुः श्रीमान् नमुचिः शम्बरस्तथा॥ २४॥
निसन्दिर्धूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च।
शम्भुर्दैत्यो महाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च॥ २५॥
राजर्षयः शास्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः।
ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्सरोगणाः॥ २६॥
युगान्तपरिवर्त्ते च पृथिवी समहार्णवा।
क्षयं नीता महाराज! सपर्वतसरिद्द्रुमा॥ २७॥

प्रहर्षितौ युद्धायेति शेषः। सुसंरब्धौ अतिक्रुद्धौ॥ २२॥

मुञ्च आज्ञापयेत्यर्थः॥ २३॥

निसर्गतः स्वभावसिद्धा हि एषा दृष्टा मयैतद्रक्षो न भवेन्न जीवेदित्येवं रूपा मर्य्यादा ममेत्यर्थः। तदेवाह। हिरण्येति॥ २४॥

शम्भुः कुशध्वजः ब्रह्मर्षिहन्ता दैत्यः॥ २५॥ २६॥ २७॥

एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः।
विनिपन्ना मया दृष्टाः किमुतायं निशाचरः॥ २८॥
मुञ्च मां साधु धर्मज्ञ! यावदेनं निहन्म्यहम्।
न हि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति॥ २९॥
बलं मम न खल्वेतन् मर्य्यादैषा निसर्गतः।
स दृष्टो न मया काल! मुहूर्त्तमपि जीवति॥ ३०॥
तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान्।
अब्रवीत्तत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम्॥ ३१॥
ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः।
कालदण्डममोघं तं तोलयामास पाणिना॥ ३२॥
यस्य पार्श्वेषु निहिताः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः।
पावकाशनिसङ्काशो मुद्गरो मूर्त्तिमान् स्थितः॥ ३३॥

विनिपन्नाः विनिपातं विनाशं प्राप्ताः। दृष्टाः दृष्टमात्राएव॥ २८॥

यावन्निहन्मि हनिष्यामीत्यर्थः॥ २९॥

एतन्मया दृष्टो मुहूर्त्तमपि न जीवतीति मम वचनं बलं बलप्रकाशनमात्रपरं न खलु। यतो निसर्गतः अनादिसिद्धस्वभावेन एषा मम दृष्टिरेव प्राणिनां जीवितस्य मर्य्यादा। यदेवमतः स दृष्ट इति। संहारचक्षुषा दृष्ट इत्यर्थः॥ ३०॥

दर्शनादेव यः प्राणान् प्राणिनामपि कर्षति ।
किं पुनः स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥ ३४ ॥
सज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् ।
तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणो स्फुरन् ॥ ३५ ॥
ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात् त्रस्ता रणाजिरे ।
सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यतं यमम् ॥ ३६ ॥
तस्मिन् प्रहर्तुकामे तु यमे दण्डेन रावणम् ।
यमं पितामहः साक्षात् दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
वैवस्वत ! महाबाहो ! न खल्वमितविक्रम ! ।
न हन्तव्यस्त्वयैतेन दण्डेनैष निशाचरः ॥ ३८ ॥
वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव ! ।
स त्वया नानृतः कार्य्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ३९ ॥

तं मृत्युम् । एतमयमहं निहन्मीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मूर्त्तिमान् स्थितः । यस्य पार्श्वे इत्यनुषङ्गः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

तस्मात् कालदण्डात् त्रस्तास्तत्र रणाजिरे वर्त्तमानाः सर्वे प्राणिनो विदुद्रुवुः । दण्डोद्यतम् उद्यतदण्डम् ॥ ३६ ॥

पितामहो यमं साक्षाद्दर्शयित्वा स्वदिव्यमूर्त्त्या प्रत्यक्षो भूत्वा ॥ ३७ ॥

यो हि मामनृतं कुर्य्याद् देवो वा मानुषोऽपि वा।
त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः॥ ४०॥
क्रुद्धेन विप्रमुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये।
प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः॥ ४१॥
अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः।
कालदण्डो मया सृष्टः सर्वमृत्युपुरस्कृतः॥ ४२॥
तन्न खल्वेष ते सौम्य! पात्यो रावणमूर्धनि।
न ह्यस्मिन् पतिते कश्चिन् मुहूर्त्तमपि जीवति॥ ४३॥
यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः।

नञ्द्वयेन न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्यावृत्तिः॥ ३८॥

वरः देवगणाऽवध्यत्वरूपः॥ ३९॥

अनृतम् अनृतवचनं कुर्य्यान्मदाज्ञामुल्लंघ्येति शेषः। त्रैलोक्यमिति। सर्वस्मदधीनत्वान्ममेति भावः॥ ४०॥

ननु त्वद्दत्तवरतया तव प्रियो यदि रावणस्तर्हि मुक्तोऽपि कालदण्डः किं कुर्य्यात्तत्राह। क्रुद्धेनेति। प्रियाप्रिये। समाहारद्वंद्वः। मत्प्रियाप्रियप्राणिविषये क्रुद्धेन त्वयायं विप्रमुक्तः स्वविषयभूतास्ताः सर्वाः प्रजानिर्विशेषं यथाभवति तथा संहरत्येव॥ ४१॥

सर्वेषां प्राणिनां सर्वाश्रयप्राणिनामायस्य विनिपातने इत्यर्थः। सर्वंमृत्युपुरस्कृतः। तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा॥ ४२॥ ४३॥

म्रियते वा दशग्रीवस्तदाप्युभयतोऽनृतम् ॥ ४४ ॥
तस्मिवर्त्तय लङ्केशाद्दण्डमेतं समुद्यतम् ।
सत्यञ्च मां कुरुष्वाद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥ ४५ ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा ।
एष व्यावर्त्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥ ४६ ॥
किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि ।
न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥
एष तस्मात् प्रणश्यामि दर्शनादस्य रक्षसः ।
इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥
दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ।
आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ५९ ॥

उभयत इति । दण्डपातेऽपि रावणजीवने दण्डस्यानृतत्वम् । रक्षो मरणे मद्दत्तवरवचनस्यानृतत्वमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

प्रभविष्णुः स्वामी ॥ ४६ ॥

यतो मया हन्तुं न शक्यस्तस्मादिदानीं मया किम् कर्तुं शक्यं योग्यमिति संचिन्त्येति ॥ ४७ ॥

अस्य रक्षसो दर्शनात् चक्षुष्पथात् प्रणश्यामि अन्तर्हितो भविष्यामीत्युक्त्वा अन्तर्धानमिति शेषः ॥ १८ ॥

तं जित्वा । भगवत्त्वपयेति शेषः ॥ ४९ ॥

स तु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महामुनिः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

हृष्टः ब्रह्मणः सत्यपरिपालनं संवृत्तमिति यमादीनां हर्षः ॥ ५० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।



ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् ।
रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान् ददर्श ह ॥ १ ॥
ततो रुधिरसिक्ताङ्गं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ।
रावणं राक्षसा दृष्ट्वा विस्मयं समुपागमन् ॥ २ ॥
जयेन वर्द्धयित्वा च मारीचप्रमुखास्ततः ।
पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्विता रावणेन तु ॥ ३ ॥
ततो रसातलं रक्षः प्रविष्टः पयसां निधिम् ।
दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥
स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् ।
कृत्वा नागान् वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ॥ ५ ॥
निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् ।

तत इति ॥ १ ॥

विस्मयमिति । यमादपि मुक्त इति विस्मयः ॥ २ ॥ ३ ॥

रसातलं जिगमिषुः पयसां निधिं प्रविष्टो मार्गवशादिति शेषः ।
अध्युष्टम् अध्युषितम् ॥ ४ ॥

राक्षसस्तान् समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥
ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः।
नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥
शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपरश्वधैः।
अन्योऽन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥
तेषां तु युध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः।
न चान्यतरतस्तत्र विजयो वा क्षयोऽपि वा ॥ ९ ॥
ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः।
आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥
निवातकवचानां तु निवार्य्य रणकर्म तत्।
वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११ ॥
न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरः।
न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥

भोगवती समुद्रादधःपातालोकवर्त्तिनी नागानां पुरी। तस्यां नागान् वशे कृत्वा स्वीयत्वेन स्थापयित्वा ॥ ५ ॥

वसन्नित्यडभाव आर्षः। लब्धवराः। ब्रह्मणः सकाशादिति भावः। अतएवाग्रे भगवता तैः सह रावणस्य सख्यकारणम् ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वृद्धः अनादिवृद्धः। सर्वदेवासुरकूटस्थ इत्यर्थः। विदितार्थवत् सुस्पष्टावगताभिधेयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

राक्षसस्य सखित्वञ्च भवद्भिः सह रोचत ।
अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥
ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः ।
निवातकवचैः सार्द्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४ ॥
अर्चितस्तैर्यथान्यायं संवत्सरमथोषितः ।
स्वपुरान्निर्विशेषञ्च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५ ॥
तत्रोपधार्य्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् ।
सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् ॥ १६ ॥
ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् ।
गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७ ॥
शूर्पणख्याश्च भर्त्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा ।
श्यालञ्च बलवन्तञ्च विद्युज्जिह्वं बलोत्कटम् ॥ १८ ॥

रोचते कर्त्तव्यत्वेन ममेति शेषः । सख्यफलमाह । अविभक्ता-श्चेति । सर्वार्थाः धनधान्यादिसमस्तभोगोपकरणपदार्था जयाजयाद्य-भिमानश्च सुहृदामविभक्ताः साधारणभूताः ॥ १३ ॥

ततो भगवद्दर्शनानन्तरम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

उपधार्य्य सखित्वेनानुसृत्य । समाप्तवान् प्राप्तवान् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्यालत्वादिगुणकमपि विद्युज्जिह्वमच्छिनत् । श्यालोऽत्र भगिनी-पतिः ॥ १८ ॥

जिह्वया संलिहन्तश्च राक्षसं समरे तदा ।
तं विजित्य मुहूर्त्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥
ततः पाण्डुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् ।
वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥
क्षरन्तीञ्च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् ।
यस्याः पयोभिनिष्यन्दात् क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २१ ॥
ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् ।
यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकरः ॥ २२ ॥
यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः ।
अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् ॥ २३ ॥
यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः ।
प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ।
प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः ॥ २४ ॥

अन्यांस्तानात्मीयान् राक्षसान् जिह्वया संलिहन्तमास्वादयन्तं भक्षयन्तमिति यावत् ॥ १९ ॥ २० ॥

तत्र वरुणालये स्थितां सुरभिं गां चापश्यदित्यनुकर्षः । सागर इति समभवदिति शेषः ॥ २१ ॥

गोवृषेन्द्रो महावृषस्तस्य वरारणिं साध्वीम्मातरम् । यस्माच्चन्द्र इति । यदुत्पादितक्षीरसमुद्रादित्यर्थः ॥ २२ ॥

ततो धारासताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा।
नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥
ततो हत्वा बलाध्यक्षान् समरे तैश्च ताडितः।
अब्रवीच्च ततो योधान् राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥
युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम्।
वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति साञ्जलिः ॥ २७ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः।
पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन् गौश्च पुष्करएव च ॥ २८ ॥
ते तु तत्र गुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः।
युक्त्वा रथान् कामगमानुद्यद्भास्करवर्चसः ॥ २९ ॥
ततो युद्धं समभवद् दारुणं रोमहर्षणम्।

यं क्षीरसमुद्रम्। स्वधभोजिनामित्यार्षो क्रमः। स्वधाभोजिनां पितृणां स्वधा पितृभक्ष्यं कथं देवानाममृतवत् ॥ २३ । २४ ॥

धारासतैर्जलधारासतैराकीर्णं व्याप्तम्। प्रहृष्टं प्रहृष्टजनम् ॥ २५ ॥

तैर्बलाध्यक्षैस्ताडितस्तांश्च समरे हत्वाऽभिताड्य ॥ २६ ॥

युद्धं वा दीयतां साञ्जलिर्निर्जितोऽस्मीति वा वद। एवं चेत् ते भयं नास्तीति रावणोऽब्रवीत्। इति वो राजा निवेद्यतामित्यन्वयः ॥ २७ ॥

गौश्च पुष्करश्च पुत्रायां पौत्रायाश्च बलाध्यक्षौ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः ॥ ३० ॥
अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः ।
वारुणं तद्बलं सर्वं क्षणेन विनिपातितम् ॥ ३१ ॥
समीक्ष्य स्वबलं संख्ये वरुणस्य सुतास्तदा ।
अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥ ३२ ॥
महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके ।
आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥
महदासीत्ततस्तेषां तुल्यं स्थानमवाप्य तत् ।
आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥
ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसन्निभैः ।
विमुखीकृत्य संहृष्टा विनेदुर्विविधान् रवान् ॥ ३५ ॥
ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं वीक्ष्य धर्षितम् ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं क्रुद्धो युद्धाकांक्षी व्यलोकयत् ॥ ३६ ॥

वरुणपुत्राणां रावणस्य च रोमहर्षणं युद्धं समभवदित्यन्वयः ॥ ३० ॥

रावणामात्यैश्च वारुणं बलं सर्वं पातितम् ॥ ३१ ॥

वरुणस्य सुताः प्रथमं महीतलगता एव रावणेन युद्धमकुर्वन् । तत्र रावणामात्यैराकाशस्थैर्निपातितं स्वबलं दृष्ट्वा तादृशयुद्धस्याननुरूपतां विचार्य्य युद्धाभिरता महीं त्यक्त्वा स्वयमप्याकाशमेव गता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तेन ते वारुणा युद्धे कामगाः पवनोपमाः ।
महोदरेण गदया हतास्ते प्रययुः क्षितिम् ॥ ३७ ॥
तेषां वरुणसूनूनां हत्वा योधान् हयांश्च तान् ।
मुमोचाशु महानादं विरथान् प्रेक्ष्य तान् स्थितान् ॥ ३८ ॥
ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्वरैः ।
महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥
ते तु त्यक्त्वा रथान् पुत्रा वरुणस्य महात्मनः ।
आकाशे विष्ठिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥ ४० ॥
धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य महोदरम् ।
रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समवारयन् ॥ ४१ ॥
सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः ।
दारयन्ति स्म संक्रुद्धा मेघाइव महागिरिम् ॥ ४२ ॥
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव मूर्च्छितः ।
शरवर्षं महाघोरं तेषां मर्मस्वपातयत् ॥ ४३ ॥
मुषलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ।
पट्टिशांश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीर्महतीरपि ।
पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठितः ॥ ४४ ॥

तुल्यं स्थानमाकाशलक्षणम् । आकाशे युद्धं खाकाशयुद्धम् ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म पदातिनः ।
महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ ४५ ॥
सीदमानान् सुतान् दृष्ट्वा विक्लवान् स महाबलः ।
ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ॥ ४६ ॥
ततो रक्षो महानादान् मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान् ।
नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुदः ॥ ४७ ॥
ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले ।
रणात् स्वपुरुषैः शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४८ ॥
तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ।
रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री प्रहासो नाम वारुणः ॥ ४९ ॥
गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ।
गान्धर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि ॥ ५० ॥
तत् किं तव यथा वीर ! परिश्रम्य गते नृपे ।
ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥ ५१ ॥

आकाशे विष्ठिताः सहजदेवतात्वप्रयुक्तवैभवेनाकाश एव स्थिता न विव्यथुश्च व्यथिताश्च नाभवन् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तेनैव रावणप्रयुक्तशरवर्षेण । षष्टिहायनाः षष्टिवर्षाः ॥ ४५ ॥

सुतान् वरुणस्येति ॥ ४६ ॥

वारुणान् वरुणपुत्रान् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

वारुणः वरुणस्यायम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

राक्षसेन्द्रस्तु तत् श्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः।
हर्षान्नादं विमुञ्चन् वै निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ ५२ ॥
आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः।
लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्तलगतो ययौ ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

ततस्तस्मात् हे वीर! नृपे तथा गते इह यथापरिश्रम्य तव किं न किमपि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः।



ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरुर्हृष्टमानसाः।
यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम्॥ १॥
वैदूर्य्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम्।
सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः समन्ततः॥ २॥
वज्रस्फटिकसोपानं किङ्किणीजालसंवृतम्।
वरासनयुतं रम्यं महेन्द्रभवनोपमम्॥ ३॥
दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान्।
कस्येदं भवनं रम्यं मेरुमन्दरसन्निभम्॥ ४॥
गच्छ प्रहस्त! शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम्।
एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम्॥ ५॥
निःशून्यं प्रेचत वरं पुनः कक्ष्यन्तरे ययौ।
सप्तकक्ष्यान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत॥ ६॥
ततो दृष्टः पुमांस्तत्र दृष्टो हासं मुमोच सः।
श्रुत्वा स तु महाहासमूर्ध्वरोमाभवत्तदा॥ ७॥
ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः।
आदित्यइव दुष्प्रेक्ष्यः साक्षादिव यमः स्थितः॥ ८॥

तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः।
विनिर्गत्याब्रवीत् सर्वं रावणाय निशाचरः॥ ९॥
अथ राम! दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः।
प्रवेष्टुमिच्छन् वेश्माथ भिन्नांजनचयोपमः॥ १०॥
चन्द्रमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽग्रतः स्थितः।
द्वारमावृत्त्य सहसा ज्वालाजिह्वो भयानकः॥ ११॥
रक्ताक्षश्चारुदशनो बिम्बोष्ठश्चारुदर्शनः।
महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः॥ १२॥
रूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्रालो लोमहर्षणः।
गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य तिष्ठति॥ १३॥
अथ संदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः।
हृदयं कम्पते चास्य वेपथुश्चाप्यजायत॥ १४॥
निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम! व्यचिन्तयत्।
अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत्॥ १५॥
किं त्वं चिन्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्धमानसः।
युद्धातिथ्यमहं वीर! करिष्ये रजनीचर!॥ १६॥
एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत्।
योत्स्यसे बलिना सार्द्धमथवा मन्यसे कथम्॥ १७॥
रावणोऽभिहतो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत।
अथ धैर्य्यं समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत्॥ १८॥

गृहेषु तिष्ठते को हि तद्ब्रूहि वदतां वर!।
तेनैव सार्द्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् ॥ १९ ॥
स एनं पुनरप्याह दानवेन्द्रोऽत्र तिष्ठति।
एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः ॥ २० ॥
वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः।
बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्त्तकः ॥ २१ ॥
अमर्षी दुर्जयो जेता बलवान् गुणसागरः।
प्रियम्वदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा ॥ २२ ॥
कालाकांची महासत्वः सत्यवाक् सौम्यदर्शनः।
दक्षः सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः ॥ २३ ॥
एष गच्छति वात्येष ज्वलते तपते तथा।
देवैश्च भूतसंघैश्च पन्नगैश्च पतत्त्रिभिः ॥ २४ ॥
भयं यो नाभिजानाति तेन त्वं योद्धुमिच्छसि।
बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर! ॥ २५ ॥
प्रविश त्वं महासत्व! संग्रामं कुरु माचिरम्।
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः ॥ २६ ॥
स विलोक्याथ लङ्केशं जहास दहनोपमः।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः ॥ २७ ॥
अथ सन्दर्शनादेव बलिव विश्वरूपवान्।
स गृहीत्वा च तद्धस्त उत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् ॥ २८ ॥

दशग्रीव ! महाबाहो ! कं ते कामं करोम्यहम् ।
किमागमनकृत्यन्ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर ! ॥ २९ ॥
एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुतं मया महाभाग ! बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा ॥ ३० ॥
सोऽहं मोचयितुं शक्तो बन्धनात्त्वां न संशयः ।
एवमुक्ते ततो हासं बलिर्मुक्त्वेनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
श्रूयतामभिधास्यामि यत्त्वं पृच्छसि रावण ! ।
य एष पुरुषः श्यामो द्वारे तिष्ठति नित्यदा ॥ ३२ ॥
एतेन दानवेन्द्राश्च तथान्ये बलवत्तराः ।
वशं नीता बलवता पूर्वं पूर्वतराश्च ये ॥ ३३ ॥
बद्धः सोऽहमनेनैवं कृतान्तो दुरतिक्रमः ।
क एनं पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति मानवः ॥ ३४ ॥
सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठति ।
कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३५ ॥
न त्वं वेद न चैवाहं भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
कलिश्चैवैष कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३६ ॥
लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च ।
संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३७ ॥
पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तं महेश्वरः ।
इष्टश्चैव हि दत्तश्च हुतश्चैव निशाचर ! ॥ ३८ ॥

सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशय: ।
नैवंविधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ३९ ॥
अहं लङ्केव पौलस्त्य ! ये चान्ये पूर्ववत्तरा: ।
नेतास्त्वेषां महद्भूतं प्रभुं रघ्ननया यथा ॥ ४० ॥
वृत्रो दनु: शुक: शम्भुर्निशुम्भ: शुम्भएव च ।
कालनेमिश्च प्रह्लादि: कूटो वैरोचनो मृदु: ॥ ४१ ॥
यमलार्जुनौ च कंसश्च कैटभो मधुना सह ।
एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि ॥ ४२ ॥
सव: क्रतुशतैरिष्टं सर्वैस्तप्तं महत्तप: ।
सव ते सुमहात्मान: सर्वे वै योगधर्मिण: ॥ ४३ ॥
सर्वैरैश्वर्य्यमासाद्य भुक्तं भोगैर्महत्तरै: ।
दत्तमिष्टमधीतञ्च प्रजाश्च परिपालिता: ॥ ४४ ॥
स्वपक्षे बन्धुगोप्तार: प्रहन्तार: परेष्वपि ।
सामरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समम् ॥ ४५ ॥
शूरास्त्वभिजनोपेता: सर्वशास्त्रार्थपारगा: ।
सर्वविद्याप्रवेत्तार: संग्रामेष्वनिवर्त्तका: ॥ ४६ ॥
सर्वैस्त्रिदशराज्यानि कारितानि महात्मभि: ।
युद्धे सुरगणा: सर्वे निर्जिताश्च सहस्रश: ॥ ४७ ॥
देवानामप्रिये सक्ता: स्वपक्षपरिपालका: ।
प्रमत्ताश्चोपसक्ताश्च बालार्कसमतेजस: ॥ ४८ ॥

यस्तु देवान् प्रधर्षेत तद्देषां विष्णुरीश्वरः।
उपायपूर्वकं नाशं स वेत्ता भगवान् हरिः॥ ४९॥
प्रादुर्भावं विकुरुत येनैतन्निधनं नयत्।
पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति॥ ५०॥
एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना।
ते हि सर्वे क्षयं नीता बलिनः कामरूपिणः॥ ५१॥
समरे च दुराधर्षाः श्रूयन्ते येऽपराजिताः।
तेऽपि नीता महद्भूताः कृतान्तबलचोदिताः॥ ५२॥
एवमुक्त्वाथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः।
यदेतद्दृश्यते वीर! चक्रं दीप्तानलोपमम्॥ ५३॥
एतद् गृहीत्वा गच्छ त्वं मम पार्श्वं महाबल!।
ततोऽहं तव व्याख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम्॥ ५४॥
तत् कुरुष्व महाबाहो! माविलम्बस्व रावण!।
एतत् श्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः॥ ५५॥
यत्र स्थितं महादिव्यं कुण्डलं रघुनन्दन!।
लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः॥ ५६॥
न च चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत् कथञ्चन।
लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः॥ ५७॥
उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः।
छिन्नमूलो यथा शालो रुधिरौघपरिप्लुतः॥ ५८॥

एतस्मिन्नन्तरे जज्ञे शब्दः पुष्पकसम्भवः।
राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ५९ ॥
ततो रक्षो मुहूर्त्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम्।
लज्जयावनतोभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६० ॥
आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ ! वाक्यं शृणु मयोदितम्।
यत्त्वया चोद्यतं वीर ! कुण्डलं मणिभूषितम् ॥ ५१ ॥
एतद्धि पूर्वजस्यासीत् कर्णाभरणमोच्यताम्।
एतत्पतितवच्चैवमत्र भूमौ महाबल ! ॥ ६२ ॥
अन्यत् पर्वतसानौ हि पतितं कुण्डलादनु।
मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६३ ॥
हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात्।
न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥ ६४ ॥
न दिवामरणं तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोर्न हि।
न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित् ॥ ६५ ॥
विद्यते राक्षसश्रेष्ठ ! तस्य नास्त्रेण केनचित्।
प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ ६६ ॥
तस्य वादे समुत्पन्ने धीरो लोकभयङ्करः।
सर्वैश्वर्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ६७ ॥
उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ ! नृसिंहाकृतिरूपधृक्।
दृष्टश्च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ६८ ॥

तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् ।
एष तिष्ठति द्वारस्थो वासुदेवो निरञ्जनः ॥ ६९ ॥
तस्य देवाधिदेवस्य गदतो मे शृणुष्व ह ।
वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्त्तते हृदि ॥ ७० ॥
इन्द्राणाञ्च सहस्राणि सुराणामयुतानि च ।
ऋषीणाञ्चैव मुख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः ॥ ७१ ॥
वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७२ ॥
मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः सह मृत्युना ।
पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः ॥ ७३ ॥
दंष्ट्राली विद्युज्जिह्वश्च सर्पवृश्चिकरोमवान् ।
रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयङ्करः ॥ ७४ ॥
आदित्यइव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ।
पापानां शासिता चैव स मया युधि निर्जितः ॥ ७५ ॥
न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर ! ।
एनन्तु नाभिजानामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ७६ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ।
एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ७७ ॥
अनन्तः कपिलो जिष्णुर्नरसिंहो महाद्युतिः ।
क्रतुधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः ॥ ७८ ॥

द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः।
नीलजीमूतसंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः॥ ७९॥
ज्वालामाली महाबाहो! योगी भक्तजनप्रियः।
एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः॥ ८०॥
एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः।
एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः॥ ८१॥
सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा।
सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा॥ ८२॥
सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः।
वीरहा वीरचक्षुश्च त्रैलोक्यगुरुरव्ययः॥ ८३॥
एनं मुनिगणाः सर्वे चिन्तयन्तीह मोक्षिणः।
य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते॥ ८४॥
स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्ट्वा च सर्वमस्मादवाप्यते।
एतत् श्रुत्वा तु वचनं रावणो निर्ययौ तदा॥ ८५॥
क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः।
तथाभूतश्च तं दृष्ट्वा हरिर्मुषलधृक् प्रभुः॥ ८६॥
नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयित्वेति रूपधृक्।
अन्तर्धानं गतो राम! ब्रह्मणः प्रियकाम्यया॥ ८७॥
न च तं पुरुषं तत्र पश्यते रजनीचरः।
हर्षान्नादं विसृजन् वै निष्क्रामन् वरुणालयात्॥ ८८॥

येनैव संप्रविष्टः स पथा तेनैव निर्ययौ ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।



अथ सञ्चिन्त्य लङ्केशः सूर्य्यलोकं जगाम ह ।
मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥
पुष्पकं तत् समारुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् ।
नानापातगतिर्दिव्यं विहारवियति स्थितम् ॥ २ ॥
सचापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् ।
वरकाञ्चनकेयूररत्नांबरविभूषितम् ॥ ३ ॥
कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन् मुखविकासितम् ।
केयूरनिष्काभरणं रक्तमालावलम्बिनम् ॥ ४ ॥
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् ।
तमादिदेवमादित्यमुच्चैःश्रवसवाहनम् ॥ ५ ॥
अनाद्यन्तममध्यञ्च लोकसाक्षिं जगत्पतिम् ।
तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो रक्षसां वरः ॥ ६ ॥
स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्द्दितः ।
गच्छामात्य ! वदस्वैनं निदेशान्मम शासनम् ॥ ७ ॥
युद्धार्थं रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु ॥ ८ ॥

तस्य तद्वचनाद्रूच: सूर्य्यस्यान्तिकमागमत् ।
पिङ्गलं दण्डिनञ्चैव पश्यते द्वारपालकौ ॥ ९ ॥
ताभ्यामाख्याय तत् सर्वं रावणस्य विनिश्चयम् ।
तूष्णीमास्ते प्रहस्तस्तु तत्र तेजोऽंशुदीपित: ॥ १० ॥
दण्डी गतौ रवे: पार्श्वे प्रणम्याख्यातवान् रवे: ।
श्रुत्वा तु सूर्य्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह ॥ ११ ॥
उवाच वचनं धीमान् बुद्धिपूर्वं क्षपापह: ।
गच्छ दण्डिन् ! जयस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ १२ ॥
यत्तेऽभिकांक्षितं कार्य्यं: कश्चित् कालं क्षपाचरम् ।
स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसस्य महात्मन: ॥ १३ ॥
कथयामास तत् सर्वं सूर्य्योक्तवचनं तदा ।
स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो राक्षसेश्वर: ।
घोषयित्वा जगामाथ स्वजयं राक्षसाधिप: ॥ १४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
पञ्चविंश: सर्ग: ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।



अथ संचिन्त्य लङ्केशः सोमलोकं जगाम ह ।
मेरुशृङ्गवरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्य्यवान् ॥ १ ॥
अथ स्यन्दनमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ।
अप्सरोगणसख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २ ॥
रतिश्रान्तोऽप्सरोऽङ्केषु चुम्बितः स विबुध्यते ।
दृष्टस्तु पुरुषस्तेन दृष्ट्वा कौतूहलान्वितः ॥ ३ ॥
अथापश्यदृषिं तत्र दृष्ट्वा चैवमुवाच तम् ।
स्वागतं तव देवर्ष ! कालेनैवागतो ह्यसि ॥ ४ ॥
कोऽयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ।
निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति ॥ ५ ॥
रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ।
शृणु वत्स ! यथा तत्त्वं वक्ष्ये चाहं महामते ! ॥ ६ ॥
अनेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ।
एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् ॥ ७ ॥
तपसा निर्जिता यद्वत्त्वया राक्षसाधिप ! ।
प्रयाति पुण्यकृत्तद्वत् सोमं पीत्वा न संशयः ॥ ८ ॥

त्वं तु राक्षसशार्दूल! शूरः सत्यपराक्रमः।
नैवेदृशेषु क्रुध्यन्ति बलिनो धर्मचारिषु॥ ९॥
अथापश्यद् रथवरं महाकायं महौजसम्।
आध्मल्यमानं वपुषा गीतवादित्रनिःस्वनैः॥ १०॥
कैष गच्छति देवर्षे! भ्राजमानो महाद्युतिः।
किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोरमम्॥ ११॥
श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः।
एष शूरो रणे योद्धा संग्रामेष्वनिवर्त्तकः॥ १२॥
युध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः।
कृतो शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः॥ १३॥
संग्रामे निहतोऽमित्रैर्हत्वा च समरे बहून्।
इन्द्रस्यातिथिरेवैष अथवा यत्र गच्छति॥ १४॥
नृत्यगीतपरैर्लोकैः सेव्यते नरसत्तमः।
पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः॥ १५॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत्।
य एष दृश्यते राजन्! विमाने सर्वकाञ्चने॥ १६॥
अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णचन्द्रनिभाननः।
सुवर्णदो महाराज! विचित्राभरणाम्बरः॥ १७॥
एष गच्छति शीघ्रेण यानेन तु महाद्युतिः।
पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्॥ १८॥

एते वै यान्ति राजानो ब्रूहि त्वमृषिसत्तम ! ।
को ह्यत्र याचितो दद्याद् युद्धातिथ्यं ममाद्य वै ॥ १९ ॥

तं ममाख्याहि धर्मज्ञ ! पिता मे त्वं हि धर्मतः ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा ॥ २० ॥

स्वर्गार्थिनो महाराज ! नैते युद्धार्थिनो नृपाः ।
वक्ष्यामि ते महाभाग ! यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ २१ ॥

स तु राजा महातेजाः सप्तद्वीपेश्वरो महान् ।
मान्धातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति ॥ २२ ॥

पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
कुतोऽसौ तिष्ठते राजा तत् समाचक्ष्व सुव्रत ! ॥ २३ ॥

सोऽहं यास्यामि तत्रैव यत्रासौ नरपुङ्गवः ।
रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥

युवनाश्वसुतो राजा मान्धाता राजसत्तमः ।
सप्तद्वीपसमुद्रान्तां जित्वेहाभ्यागमिष्यति ॥ २५ ॥

अथापश्यन् महाबाहुस्त्रैलोक्ये वरदर्पितः ।
अयोध्यायाः पतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् ॥ २६ ॥

सप्तद्वीपाधिपं यान्तं स्यन्दनेन विराजता ।
काञ्चनेन विचित्रेण माहेन्द्राभेण भास्वता ॥ २७ ॥

जाज्वल्यमानं रूपेण दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ २८ ॥

एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्तेदमुवाच ह ।
यदि ते जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व राक्षस ! ॥ २९ ॥
मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
वरुणस्य कुवेरस्य यमस्यापि न विव्यथे ॥ ३० ॥
किं पुनर्मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ।
एवमुक्त्वा राक्षसेन्द्रः क्रोधात् संप्रज्वलन्निव ॥ ३१ ॥
आज्ञापयामास तदा राक्षसान् युद्धदुर्मदान् ।
अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३२ ॥
ववर्षुः शरजालानि क्रुद्धा युद्धविशारदाः ।
अथ राज्ञा बलवता कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३३ ॥
इषुभिस्ताड़िताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ।
महोदरविरूपाक्षा ह्यकम्पनपुरोगमाः ॥ ३४ ॥
अथ प्रहस्तस्तु नृपमिषुवर्षैरवाकिरत् ।
अप्राप्तानेव तान् सर्वान् प्रचिच्छेद नृपोत्तमः ॥ ३५ ॥
भुशुण्डीभिश्च भल्लैश्च भिन्दिपालैश्च तोमरैः ।
नरराजेन दह्यन्ते तृणभारा इवाग्निना ॥ ३६ ॥
ततो नृपवरः क्रुद्धः पञ्चभिः प्रबिभेद तम् ।
तोमरैश्च महावेगैः पुनः क्रौञ्चमिवाग्निजः ॥ ३७ ॥
ततो मुद्गरमाघूर्णयित्वा मुद्गरं यमसन्निभम् ।
प्राहरत् सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति ॥ ३८ ॥

स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसन्निभः।
स तूर्णं पातितस्तेन रावणः शक्रकेतुवत् ॥ ३९ ॥
तदा स नृपतिः प्रीत्या हर्षाद्गतबलो बभौ।
सकलेन्दुकलाः स्पृष्ट्वा यथाम्बु लवणाम्भसः ॥ ४० ॥
ततो रक्षोबलं सर्वं हाहाभूतमचेतनम्।
परिवार्य्याथ तं तस्थौ राक्षसेन्द्रं समन्ततः ॥ ४१ ॥
ततश्चिरात् समाश्वस्य रावणो लोकरावणः।
मान्धातुः पीड़यामास देहं लङ्केश्वरो भृशम् ॥ ४२ ॥
मूर्च्छितं तु नृपं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः।
चुक्रुशुः सिंहनादांश्च प्रक्ष्वेलन्तो महाबलाः ॥ ४३ ॥
लब्धसंज्ञो मुहूर्त्तेन अयोध्याधिपतिस्तदा।
दृष्ट्वा तं मन्त्रिभिः शत्रुं पूज्यमानं निशाचरैः ॥ ४४ ॥
जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः।
महता शरवर्षेण पातयन् राक्षसं बलम् ॥ ४५ ॥
चापस्यैव निनादेन तस्य बाणरवेण च।
सञ्चचाल ततः सैन्यमुद्भूत इव सागरः ॥ ४६ ॥
तद् युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससंकुलम्।
अथाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ४७ ॥
कार्मुकासिधरौ वीरौ वीरासनगतौ तदा।
मान्धाता रावणश्चैव रावणश्चैव तं नृपम् ॥ ४८ ॥

क्रोधेन महताविष्टौ शरवर्षं मुमोचतुः।
तौ परस्परसंक्षोभात् प्रहारैः क्षतविक्षतौ ॥ ४८ ॥
कार्मुकेऽस्त्रं समाधाय रौद्रमस्त्रममुञ्चत।
आग्नेयेन तु मान्धाता तदस्त्रं पर्य्यवारयत् ॥ ५० ॥
गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन च राजराट्।
गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ ५१ ॥
वेदयामास मान्धाता दिव्यं पाशुपतं महत्।
तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ ५२ ॥
दृष्ट्वा चस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाराधितं महत् ॥ ५३ ॥
ततः संकम्पते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्।
देवाः संकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च संगताः ॥ ५४ ॥
अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यताम्।
पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामास तं नृपम् ॥ ५५ ॥
सोपालम्भैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम्।
तौ तु कृत्वा तदा प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा।
संप्रस्थितौ सुसंहृष्टौ पथा येनैव चागतौ ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
।०। सर्गः ॥ ६ ॥

। ७। सर्गः ।



गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः ।
दशयोजनसाहस्रं प्रथमं तु मरुत्पथम् ॥ १ ॥
यत्र तिष्ठन्ति नित्यं हि हंसाः सर्वगुणान्विताः ।
अथ ऊर्ध्वं तु गत्वा वै मरुत्पथमनुत्तमम् ॥ २ ॥
दशयोजनसाहस्रं तदेव परिगण्यते ।
तत्र सन्निहिता मेघास्त्रिविधा नित्यशः स्थिताः ॥ ३ ॥
आग्नेयाः पक्षिणो ब्राह्मास्त्रिविधास्तत्र ते स्थिताः ।
अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमम् ॥ ४ ॥
नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ।
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ ५ ॥
चतुर्थं वायुमार्गं तु शीघ्रं गत्वा परन्तप ! ।
वसन्ति यत्र नित्यस्था भूताश्च सविनायकाः ॥ ६ ।
अथ गत्वा स वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ।
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ ७ ॥
गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागा वै कुमुदादयः ।
कुञ्जरास्तत्र तिष्ठन्ति ये तु मुञ्चन्ति शीकरम् ॥ ८ ॥

गङ्गातोयेषु क्रीड़न्ति पुण्यं वर्षन्ति सर्वशः।
ततो रविकरभ्रष्टं वायुना पेशलीकृतम् ॥ ८ ॥
जलं पुण्यं प्रपतति हिमं वर्षति राघव!।
ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते!॥ १० ॥
योजनानां सहस्राणि दशैव तु स राक्षसः।
यत्रास्ते गरुड़ो नित्यं ज्ञातिबान्धवसत्कृतः॥ ११ ॥
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि।
सप्तमे वायुमार्गे च यत्रैते ऋषयः स्मृताः॥ १२ ॥
अत ऊर्ध्वं तु गत्वा वै सहस्राणि दशैव तु।
अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता॥ १३ ॥
आकाशगङ्गा विख्याता आदित्यपथसंस्थिता।
वायुना धार्य्यमाणा सा महावेगा महास्वना॥ १४ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति।
अशीतिं तु सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः॥ १५ ॥
चन्द्रमास्तिष्ठते यत्र नक्षत्रग्रहसंवृतः।
शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्रमण्डलात्॥ १६ ॥
प्रकाशयन्ति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहाः।
ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव॥ १७ ॥
स तु शीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा।
नासहंस्तस्य सचिवाः शीताग्निभयपीड़िताः॥ १८ ॥

रावणं भयसन्त्रेन प्रहस्तोऽयैनमब्रवीत्।
राजन्! प्रीतेन वध्यामो निवर्त्तामि इतो वयम्॥ १८॥
चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत्।
स्वभाव एष राजेन्द्र! शीतांशोर्दहनात्मकः॥ २०॥
एतत् श्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः।
विस्फार्य्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तमपीड़यत्॥ २१॥
अथ ब्रह्मा तदागच्छत् सोमलोकं त्वरान्वितः।
दशग्रीव! महाबाहो! साक्षाद् विश्रवसः सुत!॥ २२॥
गच्छ शीघ्रमितः सौम्य! मा चन्द्रं पीड़यस्व वै।
लोकस्य हितकामो वै द्विजराजो महाद्युतिः॥ २३॥
मन्त्रञ्च संप्रदास्यामि प्राणात्ययगतिर्यदा।
यस्त्वेतं संस्मरेन्मन्त्रं नासौ मृत्युमवाप्नुयात्॥ २४॥
एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्देवमब्रवीत्।
यदि तुष्टोऽसि मे देव! लोकनाथ! महाव्रत!॥ २५॥
यदि मन्त्रश्च मे देयो दीयतां मम धार्मिक!।
यं जप्त्वाहं महाभाग! सर्वदेवेषु निर्भयः॥ २६॥
असुरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु।
त्वत्प्रसादात्तु देवेश! स्यामजेयो न संशयः॥ २७॥
एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत्।
प्राणात्ययेषु जप्तव्यो न नित्यं राक्षसाधिप!॥ २८॥

अचसूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिमं शुभम् ।
जप्त्वा तु राचसपते ! त्वमजेयो भविष्यसि ॥ २८ ॥
अजप्त्वा राचसपते ! न ते सिद्धिर्भविष्यति ।
शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येन राचसपुङ्गव ! ॥ ३० ॥
मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् ।
नमस्ते देव ! देवेश ! सुरासुरनमस्कृत ! ॥ ३१ ॥
भूतभव्य ! महादेव ! हरिपिङ्गललोचन ! ।
बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ! ॥ ३२ ॥
अर्चनीयोऽसि देव ! त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः ।
हरो हरितनेमी च युगान्तदहनोऽनलः ॥ ३३ ॥
गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः ।
महाभागो महाशूली महादंष्ट्री महेश्वरः ॥ ३४ ॥
कालश्च बलरूपी च नीलग्रीवो महोदरः ।
देवान्तकस्तपोन्तश्च पशूनां पतिरव्ययः ॥ ३५ ॥
शूलपाणिर्वृषःकेतुर्नेता गोप्ता हरो हरिः ।
जटी मुण्डो शिखण्डी च लकुटी च महायशाः ॥ ३६ ॥
भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः ।
सर्वगः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ ३७ ॥
कमण्डलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटीस्तथा ।
माननीयश्च ओङ्कारो वरिष्ठो ज्येष्ठसामगः ।

मृत्युश्च मृत्युभूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः ॥ ३८ ॥
ब्रह्मचारी गुहावासी वीणापणवतूणवान् ।
अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्य्यनिभस्तथा ॥ ३९ ॥
श्मशानवासी भगवानुमापतिरनिन्दितः ।
भगस्याक्षिनिपाती च पूष्णो दशननाशनः ॥ ४० ॥
ज्वरहर्त्ता पाशहस्तः प्रलयः कालएव च ।
उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च सुनिर्दीप्तो विशांपतिः ॥ ४१ ॥
उन्मादो वेपनकरश्चतुर्थो लोकसत्तमः ।
वामनो वामदेवश्च प्राक्प्रदक्षिणवामनः ॥ ४२ ॥
भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी कुटिलः स्वयम् ।
शक्रहस्तप्रतिष्टम्भी वसूनां स्तम्भनस्तथा ॥ ४३ ॥
ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुकलोचनः ।
वानस्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः ॥ ४४ ॥
जगद्धाता च कर्त्ता च पुरुषः शाश्वतो ध्रुवः ।
धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिधर्मा भूतभावनः ॥ ४५ ॥
त्रिनेत्रो बहुरूपश्च सूर्य्यायुतसमप्रभः ।
देवदेवोऽतिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा ॥ ४६ ॥
नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशाननः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सर्वजीवमयस्तथा ॥ ४७ ॥
सर्वतूर्य्यनिनादी च सर्वबन्धविमोक्षकः ।

मोहनो बन्धनश्चैव सर्वदा निधनोत्तमः ॥ ४८ ॥
पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ।
हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४९ ॥
मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नामाष्टशतमुत्तमम् ।
सर्वपापहरं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम् ॥ ५० ॥
जपमेतद्धयग्रीव ! कुर्य्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
।०। सर्गः ॥ ४ ॥

।०। सर्गः ।



दत्वा तु रावणस्यैवं वरं स कमलोद्भवः ।
पुनरेवागमत् क्षिप्रं ब्रह्मलोकं पितामहः ॥ १ ॥
रावणोऽपि वरं लव्ध्वा पुनरेवागमत्तथा ।
केनचित्त्वथ कालेन रावणो लोकरावणः ॥ २ ॥
पश्चिमार्णवमागच्छत् सचिवैः सह राक्षसः ।
द्वीपस्थो दृश्यते तत्र पुरुषः पावकप्रभः ॥ ३ ॥
महाजाम्बूनदप्रख्य एकएव व्यवस्थितः ।
दृश्यते भीषणाकारो युगान्तानलसन्निभः ॥ ४ ॥
देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ।
शरभानां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो यथा ॥ ५ ॥
पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ।
तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा स्थितं मध्ये महाबलम् ॥ ६ ॥
अब्रवीच्च दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ।
अभवत्तस्य सा दृष्टिर्धूममाला इवाकुला ॥ ७ ॥
दन्तान् सन्दशतः शब्दो यन्त्रस्येवाभिभिद्यतः ।
अगर्जोच्चै स बलवान् सहामात्यो दशाननः ॥ ८ ॥

स गर्जन् विविधैर्नादैर्लम्बहस्तं भयानकम् ।
दंष्ट्रालं विकटञ्चैव कम्बुग्रीवं महोरसम् ॥ ९ ॥
मण्डूककुक्षिं सिंहास्यं कैलासशिखरोपमम् ।
पद्मपादतलं भीमं रक्ततालुकराम्बुजम् ॥ १० ॥
महानादं महाकायं मनोनीलसमं जवे ।
भीमसत्त्वबद्धतूणीरं सघण्टाबद्धचामरम् ॥ ११ ॥
ज्वालामालापरिक्षिप्तं किङ्किणीजालनिःस्वनम् ।
मालया स्वर्णपद्मानां कण्ठदेशेऽवलम्बया ॥ १२ ॥
ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम् ।
सोऽञ्जनाचलसङ्काशं काञ्चनाचलसन्निभम् ॥ १३ ॥
प्राहरद्राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशैः ।
द्वीपिना स सिंह इव ऋषभेणेव कुञ्जरः ॥ १४ ॥
सुमेरुरिव नागेन्द्रैर्नदीवेगैरिवार्णवः ।
अकम्पमानः पुरुषो राक्षसं वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ! ।
रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकभयङ्करः ॥ १६ ॥
तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ।
धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सृष्टिहेतुकौ ॥ १७ ॥
ऊरू समाश्रित्य तस्याते मन्मथः शिश्नमाश्रितः ।
विश्वेदेवाः कटीभागे मरुतोबस्तिपार्श्वयोः ॥ १८ ॥

मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षितः स्थिताः।
पार्श्वादिषु दिशः सर्वाः सर्वसन्धिषु मारुतः॥ १९॥
पृष्ठश्च भगवान् रुद्रो हृदयश्च पितामहः।
पितरश्चाश्रिताः पृष्ठं हृदयञ्च पितामहाः॥ २०॥
गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च।
सुवर्णवरदानानि कचलोमानुगानि च॥ २१॥
हिमवान् हेमकूटश्च मन्दरो मेरुरेव च।
नरं तु तं समाश्रित्य अस्थिभूता व्यवस्थिताः॥ २२॥
पाणिर्वज्रोऽभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता।
कृकाटिकायां सन्ध्या च जलवाहाश्च ये घनाः॥ २३॥
बाहू धाता विधाता च तथा विद्याधरादयः।
शेषश्च वासुकिश्चैव विशालाक्ष इरावतः॥ २४॥
कम्बलाश्वतरौ चोभौ कर्कोटकधनञ्जयौ।
स च घोरविषो नागस्तक्षकः सोपतक्षकः॥ २५॥
करजानाश्रिताश्चैव विषवीर्यसमुद्भवः।
अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कन्धो रुद्रैरधिष्ठितौ॥ २६॥
पक्षमासर्त्तवश्चैव दंष्ट्रयोरुभयोः स्थिताः।
नासे कुहूरमावास्याच्छिद्रेषु वायवः स्थिताः॥ २७॥
ग्रीवा तस्याभवद्देवी वीणा चापि सरस्वती।
नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ॥ २८॥

वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च ताराकृपाणि यानि च।
सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ २९ ॥
एतानि नरकृपस्य तस्य देहाश्रितानि वै।
तेन वज्रप्रहारेण लब्धमात्रेण लीलया ॥ ३० ॥
पाणिना पीड़ितं रक्षो निपपात महीतले।
पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य स निशाचरान् ॥ ३१ ॥
ऋग्वेदप्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः।
प्रविवेश च पातालं निजं पर्वतसन्निभः ॥ ३२ ॥
उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान् स्वयम्।
क गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३३ ॥
एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्ते तदाब्रुवन्।
प्रविष्टः स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३४ ॥
अथ संगृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम्।
स तु शीघ्रं बिलद्वारं संप्रविश्य च दुर्मतिः ॥ ३५ ॥
प्रविवेश च तद्वारं रावणो निर्भयस्तदा।
स प्रविश्य च पश्यद्वै नीलाञ्जनचयोपमान् ॥ ३६ ॥
केयूरधारिणः शूरान् रक्तमाल्यानुलेपनान्।
वरहाटकरत्नाद्यैर्विविधैश्च विभूषितान् ॥ ३७ ॥
ददृशन्ते तत्र नृत्यन्तस्तिस्रः कोट्यो महात्मनाम्।
नृत्योत्सवा वीतभया विमलाः पावकप्रभाः ॥ ३८ ॥

गृत्यन्यः पश्यते तांस्तु रावणो भीमविक्रमः।
द्वारस्थो रावणस्तत्र तासु कोटिषु निर्भयः॥ ३८॥
यथा दृष्टः स तु नरस्तुल्यांस्तानपि सर्वशः।
एकवर्णानेकवेषानेकरूपान् महौजसः॥ ४०॥
चतुर्भुजान् महोत्साहांस्तत्रापश्यत् स राक्षसः।
तांस्तु दृष्ट्वा दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह॥ ४१॥
स्वयंभुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ।
अथापश्यत् परं तत्र पुरुषं शयने स्थितम्॥ ४२॥
पाण्डुरेण महार्हेण शयनासनवेश्मना।
शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावगुण्ठितः॥ ४३॥
दिव्यस्रगनुलेपा च दिव्याभरणभूषिता।
दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्यैकभूषणम्॥ ४४॥
वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता।
लक्ष्मी देवी सपद्मा वै भ्राजते लोकसुन्दरी॥ ४५॥
प्रविष्टः स तु रक्षेन्द्रो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम्।
जिघृक्षुः सहसा साध्वीं सिंहासनसमास्थिताम्॥ ४६॥
विनापि सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा।
हस्ते गृहीतुमन्विच्छन् मन्मथेन वशीकृतः॥ ४७॥
सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालनोदितः।
अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावगुण्ठितः॥ ४८॥

गृहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविद्धपटं यथा।
जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४९ ॥
तेजसा सहसा दीप्तो रावणो लोकरावणः।
कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले ॥ ५० ॥
पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनञ्चेदमब्रवीत्।
उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ! मृत्युस्ते नाद्य विद्यते ॥ ५१ ॥
प्रजापतिवरो रक्ष्यस्तेन जीवसि राक्षस!।
गच्छ रावण! विस्रब्धो नाधुना मरणं तव ॥ ५२ ॥
लब्धसंज्ञो मुहूर्त्तेन रावणो भयमाविशत्।
एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्टकः ॥ ५३ ॥
लोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं महाद्युतिम्।
को भवान् वीर्य्यसम्पन्नो युगान्तानलसन्निभः ॥ ५४ ॥
ब्रूहि त्वं को भवान् देव! कुतो भूत्वा व्यवस्थितः।
एवमुक्तस्ततो देवो रावणेन दुरात्मना ॥ ५५ ॥
प्रत्युवाच हसन् देवो मेघगम्भीरया गिरा।
किं ते मया दशग्रीव! वध्योसि न चिरान्मम ॥ ५६ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्।
प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युपथं गतः ॥ ५७ ॥
न स जातो जनिष्यो वा मम तुल्यः सुरेष्वपि।
प्रजापतिवरं यो हि लङ्घयेद्वीर्य्यमाश्रितः ॥ ५८ ॥

न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नस्यापि दुर्बलः ।
त्रैलोक्ये तं न पश्यामि यो मे कुर्य्यादरं वृथा ॥ ५९ ॥
अमरोऽहं सुरश्रेष्ठ ! तेन मां नाविशद्भयम् ।
अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वद्धस्तान्नान्यतः प्रभो ! ॥ ६० ॥
यशस्यं श्लाघनीयञ्च त्वद्धस्तान्मरणं मम ।
अथास्य गात्रे संपश्यद्रावणो भीमविक्रमः ॥ ६१ ॥
तस्य देवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
आदित्या मरुतः साध्या वसवोथाश्विनावपि ॥ ६२ ॥
रुद्राश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा ।
समुद्रा गिरयो नद्यो वेदा विद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ ६३ ॥
ग्रहास्तारागणा व्योम सिद्धा गन्धर्वचारणाः ।
महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजङ्गमाः ॥ ६४ ॥
ये चान्ये देवताः सङ्घाः संस्थिता दैत्यराक्षसाः ।
गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्त्तयः ॥ ६५ ॥
आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् ।
द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोव्यस्तु काश्च ताः ॥ ६६ ॥
शयानः पुरुषः कोऽसौ दैत्यदानवदर्पहा ।
रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥
श्रूयतामभिधास्यामि देवदेव ! सनातन ।
भगवान् कपिलो नाम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६८ ॥

ये तु नृत्यन्ति वै तत्र खरास्ते तस्य धीमतः।
तुल्यतेजःप्रभावास्ते कपिलस्य नरस्य वै ॥ ६९ ॥
नासौ क्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः।
न बभूव तदा तेन भस्मसाद्राम! रावणः ॥ ७० ॥
छिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावणो पतितो भुवि।
वाक्शल्यैस्तु विभेदाशु रहस्यं पिशुनो यथा ॥ ७१ ॥
अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः।
आजगाम महातेजा यत्र ते सचिवाः स्थिताः ॥ ७२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
।०। सर्गः ॥ ५ ॥*

चतुर्विंशः सर्गः ।



निवर्त्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ।
जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवदानवकन्यकाः ॥ १ ॥
दर्शनीयां हि यां रक्षः कन्यां स्त्रीं वाथ पश्यति ।
हत्वा बन्धुजनं तस्य विमाने तां रुरोध सः ॥ २ ॥
एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः ।
यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ ३ ॥
ता हि सर्वाः समं दुःखान् मुमुचुर्बाष्पजं जलम् ।
तुल्यमग्न्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसम्भवम् ॥ ४ ॥
ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः ।
आपूरितं विमानन्तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः ॥ ५ ॥

एतदन्तं प्रक्षिप्तम् । अथ लङ्कागतेन हृतभर्तृकाया: स्वसुराश्वासनम् । निवर्त्तमान इति ॥ १ ॥

रक्ष इति संबुद्धिः । कन्या अनूढ़ा । स्त्री सभर्तृका ॥ २ ॥ ३ ॥

अग्न्यर्चिषां तुल्यम् । शोकाग्निना भयेन च संभवो यस्य तद्वाष्पजं जलं मुमुचुः ॥ ४ ॥

नागगन्धर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः ।
दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६ ॥
दीर्घकेश्यः सुचार्वङ्ग्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
पीनस्तनतटा मध्ये वज्रवेदिसमप्रभाः ॥ ७ ॥
रथकूबरसंकाशैः श्रोणीदेशैर्मनोहराः ।
स्त्रियः सुराङ्गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ८ ॥
शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः ।
तासां निःश्वासवातेन सर्वतः संप्रदीपितम् ॥ ९ ॥
अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाग्नि पुष्पकम् ।
दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलास्त्रियः ॥ १० ॥
दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव ।
काचिच्चिन्तयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ ११ ॥
काचिद्दध्यौ सुदुःखार्त्ता अपि मां मारयेदयम् ।

भयं शोकः अग्निवाश्रु दुःखाश्रु च यासां ताभिर्विमानमापूरितम् । नदीभिः सागर इव ॥ ५ ॥ ६ ॥

वज्रयुता वेदिर्वज्रवेदिस्तन्मध्यसमप्रभाः । मध्यभागे इति भावः । यद्वा वज्रतुल्यवर्णा वेदिः पीतवर्णाभ्रमरिका अतिसूक्ष्मकटिषट्पदविशेष-स्तन्मध्ये इत्यादिरर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सन्निरुद्धा अग्नयो यस्मिंस्तादृशमग्निहोत्रमग्निकुण्डमिव पुष्पकं भाति ॥ १० ॥

इति मातृः पितृन् स्मृत्वा भर्तृन् भ्रातृंस्तथैव च ॥ १२ ॥
दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः।
कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना ॥ १३ ॥
कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे।
हा कथं नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं विना ॥ १४ ॥
मृत्यो ! प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम्।
किं नु तद् दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ १५ ॥
एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे।
न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यान्तमात्मनः ॥ १६ ॥
अहो धिङ्मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः।
यद्दुर्बला बलवता भर्त्तारो रावणेन नः ॥ १७ ॥
सूर्य्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः।
अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु रज्यते ॥ १८ ॥
अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते।

चिन्तयती चिन्तयन्ती बभूवेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तस्माद्भर्तुर्विनाकृताहं कथं नु करिष्यामि। एतदानुकूल्यमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

नास्त्यधमः परः। मानुषाल्लोकादिति शेषः। अत्रैव हेतुर्यत् दुर्बला इति ॥ १७ ॥

वधोपायेषु वधसम्पादकेषु उपायेषु शस्त्रघातादिषु ॥ १८ ॥

सर्वथा सदृशस्तावद् विक्रमोऽस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥
इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् ।
यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधमः ॥ २० ॥
तस्माद् वै स्त्रीकृतेनैव वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ।
सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ २१ ॥
नेदुर्दुन्दुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च ।
शप्तः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः ॥ २२ ॥
पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव ।
एवं विलपितं तासां शृण्वन् राक्षसपुङ्गवः ॥ २३ ॥
प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ।
एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी ॥ २४ ॥

जुगुप्सते निन्दति । अस्य विक्रमः सर्वथा सदृशो योग्यः । तपःसम्पादितभगवत्प्रसादस्येति शेषः ॥ १९ ॥

परक्यासु परकीयासु ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भद्रे मे मद्यं किं द्रुतं वक्तुकामासि । एवं वदता विद्युज्जिह्वधोऽपि विमृश्य न ज्ञायत इति सूच्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

यतो मे भर्ता हतोऽतोऽहं बन्धुना त्वया स्वयमेव हतास्मि ॥ २९ ॥

ननु इति पृथक्पदे । जामाता नाम समरेष्वपि रक्ष्यो ननु । काकुः रक्ष्य एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

न भेतव्यम् सर्वशः बान्धवादिभ्योऽपि मा भैषीः । स्वैरं चरेत्यर्थं इति तीर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्य सा।
तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् ॥ २५ ॥
अब्रवीत् किमिदं भद्रे ! वक्तुकामासि मां द्रुतम्।
सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥
कृतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात्।
एते राजंस्त्वया वीर्य्याद्दैत्या विनिहता रणे ॥ २७ ॥
कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश।
प्राणेभ्योऽपि गरीयान् मे तत्र भर्त्ता महाबलः ॥ २८ ॥
सोऽपि त्वया हतस्तात ! रिपुणा भ्रातृगन्धिना।
त्वयास्मि निहता राजन् ! स्वयमेव हि बन्धुना ॥ २९ ॥
राजन् ! वैधव्यशब्दञ्च भोक्ष्यामि त्वत्कृतं ह्यहम्।
ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि ॥ ३० ॥
स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे।
एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्या क्रोशमानया ॥ ३१ ॥
अब्रवीत् सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः।
अलं वत्से ! रुदित्वा ते न भेतव्यञ्च सर्वशः ॥ ३२ ॥

अस्मिन् काले तु यत्प्राप्तम्। कर्त्तव्यत्वेनेति शेषः ॥ २५ ॥

भ्रातुर्मातृष्वसेयस्य खरस्य समीपे पार्श्वतो वस। तत्समीपे वसेत्यर्थः। मम राज्यपारवश्येन त्वत्संमाननेऽवकाशाभाव इति भावः॥ २६॥

दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ।
युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकांक्षी क्षिपन् शरान् ॥ २३ ॥
नाहमज्ञासिषं युध्यन् स्वान् परान् वापि संयुगे ।
जामातरं न जानेऽस्म प्रहरन् युद्धदुर्मदः ॥ २४ ॥
तेनासौ निहतः संख्ये मया भर्त्ता तव स्वसः ! ।
अस्मिन् काले तु यत् प्राप्तं तत् करिष्यामि ते हितम् ॥२५॥
भ्रातुरैश्वर्य्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ।
चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति ॥ २६ ॥
प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ।
तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्रातायं वै खरः प्रभुः ॥ २७ ॥
भविष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ।
शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दण्डकान् परिरक्षितुम् ॥ २८ ॥
दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ।
तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति तदा खरः ॥ २९ ॥
रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ।
एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह ॥ ४० ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां वीर्य्यशालिनाम् ।
स तैः परिवृतः सर्वैं राक्षसैर्घोरदर्शनैः ॥ ४१ ॥

प्रयाणे प्रेषणे । दानेऽन्नवस्त्रादिदाने प्रभुस्ते भ्रातेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

आगच्छत खरः शीघ्रं दण्डकानकुतोभयः।
स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम्।
सा च शूर्पनखा तत्र न्यवसद्दण्डके वने॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥

तवादेशं सदा कुर्वन् भविष्यति। ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः॥ २४॥

पञ्चविंशः सर्गः ।



स तु दत्त्वा दशग्रीवो बलं घोरं खरस्य तत् ।
भगिनीञ्च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥
ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम् ।
तद्राक्षसेन्द्रो बलवान् प्रविवेश सहानुगः ॥ २ ॥
ततो यूपशताकीर्णं सौम्यचैत्योपशोभितम् ।
ददर्श विष्ठितं यज्ञं श्रिया संप्रज्वलन्निव ॥ ३ ॥
ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम् ।
ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४ ॥
तं समासाद्य लङ्केशः परिष्वज्याथ बाहुभिः ।
अब्रवीत् किमिदं वत्स ! वर्त्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥

स्वस्थेति ॥ १ ॥

निकुम्भिला लङ्कापश्चिमद्वारदेशवर्त्ति कर्मसिद्धिहेतुभूतं कान-नम् ॥ २ ॥

चैत्यं देवायतनम् । विष्ठितं प्रवृत्तम् ॥ ३ ॥

कमण्डलुः शिखाध्वजो दण्डश्च यस्य तम् । अर्श आद्यजन्तम् ।

उशनात्वब्रवीत्तच यज्ञसम्पत्समृद्धय ।
रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६ ॥
अहमाख्यामि ते राजन् ! श्रूयतां सर्वमेव तत् ।
यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्तास्ते बहुविस्तराः ॥ ७ ॥
अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः ।
राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥
माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुंभिः सुदुर्लभे ।
वरांस्ते लब्धवान् पुत्रः साक्षात् पशुपतेरिह ॥ ९ ॥
कामगं स्यन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं ध्रुवम् ।
मायाञ्च तामसीं नाम यया सम्पद्यते तमः ॥ १० ॥
एतया किल संग्रामे मायया राक्षसेश्वर ! ।
प्रयुक्तया गतिः शक्या न हि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११ ॥
अक्षयाविषुधी बाणैश्चापञ्चापि सुदुर्जयम् ।

दण्डकमण्डलुयुक्तमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मचर्य्यं सूचितम् । ननु ब्रह्मचर्य्याश्रमः । अग्निष्टोमयाजित्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

उशना त्वब्रवीदिति । पुत्रस्य यजमानत्वेन मौनित्वात् सोऽवददिति भावः । यज्ञसम्पत्समृद्धये यजमानस्य मौनात्यागेन तत्समृद्धिर्भवति ॥ ६ ॥

ते प्रसिद्धास्ते सप्तयज्ञाः ॥ ७ ॥

तदेवाह । अग्निष्टोम इति ॥ ८ ॥

अस्त्रस्य बलवद्राजञ्छत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२ ॥
एतान् सर्वान् वरान् लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन ! ।
अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षन् स्थितो ह्यहम् ॥ १३ ॥
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् ।
पूजिताः शत्रवो यस्माद् द्रव्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥
एहीदानीं कृतं यद्धि सुकृतं तन्न संशयः ।
आगच्छ सौम्य ! गच्छामः स्वमेव भवनं प्रति ॥ १५ ॥
ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः ।
स्त्रियोऽवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः ॥ १६ ॥
लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् ।
तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥
ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोर्थकुलनाशनैः ।
धर्षणं प्राणिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १८ ॥

पशुपतेः रुद्रात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुत्रोऽहच त्वां दिदृक्षन् स्थितः ॥ १३ ॥

न शोभनं कृतमित्यत्र हेतुः । पूजिता इति । तपसैव ब्रह्मादयो देवाः तोषणीया न त्विन्द्रादिप्रीणनोपेतयागेनेति भावः ॥ १४ ॥

यत् कृतं तत् कृतमेव । अकर्तुमशक्यत्वादतःपरं मा कुर्विति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥

लक्षिण्यः सुलक्षणयुक्ताः । रत्नभूता उत्तमवस्तुभूताः ॥ १७ ॥

ज्ञातींस्तान् धर्षयित्वेमास्त्वया नीता वराङ्गना: ।
त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् ! कुम्भीनसी हृता ॥ १९ ॥
रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किन्त्विदम् ।
कोऽयं यस्तु त्वया ख्यातो मधुरित्येव नामत: ॥ २० ॥
विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ।
श्रूयतामस्य पापस्य कर्मण: फलमागतम् ॥ २१ ॥
मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिन: ।
माल्यवानिति विख्यातो वृद्ध: प्राज्ञो निशाचर: ॥ २२ ॥
पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्य्यकोऽभवत् ।
तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् ॥ २३ ॥
मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्यानलोद्भवा ।
भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मत: स्वसा ॥ २४ ॥

ज्ञात्वा तेषां पापजनकत्वं ज्ञात्वापि स्वमतेन उल्लङ्घितधर्मन्यायमर्य्यादया। स्वेच्छयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तान् ज्ञातीन् आनीतस्त्रीबन्धून् ॥ १९ ॥

नावगच्छामि नेमं वृत्तान्तं जानामि। किंत्विदं कथं सम्पन्नम् ॥२०॥

अस्य पापस्य कर्मणः परदारग्रहणरूपस्य फलं स्वीयस्वसृधर्षणरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

आर्य्यको मातामहः ॥ २३ ॥

अन्नेदं बोध्यम्। अस्मन्मातामहस्य सुता कैकसी तज्ज्येष्ठा भगिनी

सा हृता मधुना राजन्! राक्षसेन बलीयसा।
यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २५ ॥
कुम्भकर्णो महाराज! निद्रामनुभवत्यथ।
निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् ॥ २६ ॥
धर्षयित्वा हृता राजन्! गुप्ताप्यन्तःपुरे तव।
श्रुत्वापि तन्महाराज! चान्तमेव हतो न सः ॥ २७ ॥
यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः।
तदेतत् कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मतः! ॥ २८ ॥

पुष्पोत्कटा कनिष्ठा कुम्भीनसीति पूर्वमुक्तम्। सुमालिभ्राता माल्यवानस्मन्मातुर्ज्येष्ठः पितेत्यस्माकमार्य्यकः सः। तस्य कन्या अनला तत्कन्या कुम्भीनसी सुमाल्यपत्यभूतकुम्भीनस्या अन्या इति। सा च कुम्भीनसी अस्माकं मातृष्वसुः कन्या भवति। अनलाया अस्मत्कनिष्ठमातृत्वात्। अत एषा सूर्पणखावत् अनलाकन्या कुम्भीनसी धर्मतो न्यायतः स्वसा भवति ॥ २४ ॥

यज्ञप्रवृत्ते। तेन दीक्षावत्त्वाद् युद्धप्रवृत्तिनिवारणम्। यज्ञप्रमत्त इति पाठे यज्ञेन प्रमत्ते स्वगृहकृत्यविस्मृतिमति। अन्तर्जलोषिते। तपोर्थमिति शेषः ॥ २५ ॥

इह सम्मतान् प्रसिद्धान् स्थितांश्चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

मधोः स्वसृहरणं श्रुत्वाप्यस्माभिः चान्तमेव न तु स हतः ॥ २७ ॥

कुतस्तत्राह। यस्मादिति। भ्रातृभिरिति गुरुपरम्। तदेतत्

अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते।
विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः॥ २९॥
दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्ताम्भा इव सागरः।
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः॥ ३०॥
कल्पतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः।
भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः॥ ३१॥
वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः।
अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम्॥ ३२॥
सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकांक्षी सुहृद्वृतः।
अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्य्यग्राणि रक्षसाम्॥ ३३॥
नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकांक्षिणाम्।

ब्राह्मादिन्याय्यविधिं विना बलात् कन्याहरणरूपम्। अस्य कर्मणः परदारहरणरूपस्य पापस्य॥ २८॥

अस्मिन्नेव अस्मिन् जन्मन्येव। अभिसंप्राप्तं फलत्वेन प्राप्तं ते इदं कर्म तत्कालं तत्फलप्राप्तिश्च लोके विदितमस्तु। परदारहरणस्य झटिति फलदत्वेति ज्ञात्वा लोकस्ततो निवर्त्स्यत इति भावः॥ २९॥

आत्मना कृतेन दौरात्म्येनोद्धूतः पीड़ितः। तप्ताम्भाः सागर इव जातः। अतितप्तो जात इत्यर्थः॥ ३०॥ ३१॥

रावणनिर्भयं रावणान्निर्भयम्॥ ३२॥

अग्राणि मुख्यानि॥ ३३॥

इन्द्रजिच्चाग्रतः सैन्यात् सैनिकान् परिगृह्य च ॥ ३४ ॥
जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ।
विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरन् ॥ ३५ ॥
शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ।
खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिशुमारैर्महोरगैः ॥ ३६ ॥
राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाकाशं निरन्तरम् ।
दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः ॥ ३७ ॥
रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः ।
स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः ॥ ३८ ॥
न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ।
सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९ ॥
तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा ।
तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ ४० ॥
रावणो राक्षसश्रेष्ठः किञ्चापि करवाणि ते ।

सैन्यादग्रतः सर्वसैन्यस्य पुरस्तात् सेनासमवेताः सैनिकास्तान् परिगृह्य ययौ ॥ ३४ ॥

कुम्भकर्णस्तद्दिने दैवाल्लब्धजागरो युद्धाय निर्गत इति बोध्यम् । लङ्कायां धर्ममाचरंस्तत्रैव स्थित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रह्वाञ्जलिः कृतनम्रत्वचिह्नाञ्जलिः ॥ ३९ ॥

तां पादपतितां स्वसारं कुम्भीनसीमुत्थापयामास ॥ ४० ॥

सात्रवीद्यदि मे राजन्! प्रसन्नस्त्वं महाभुज! ॥ ४१ ॥
भर्त्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद!।
न हीदृशं भयं किञ्चित् कुलस्त्रीणामिहोच्यते ॥ ४२ ॥
भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत।
सत्यवाग्भव राजेन्द्र! मामवेचस्व याचतीम् ॥ ४३ ॥
त्वयाप्युक्तं महाराज! न भेतव्यमिति स्वयम्।
रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् ॥ ४४ ॥
क्व चासौ तव भर्त्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम्।
सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय हि ॥ ४५ ॥
तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात्।
इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् ॥ ४६ ॥
अब्रवीत् संप्रहृष्टेव राचसी सा पतिं वचः।
एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः ॥ ४७ ॥
सुरलोकजयाकांची साहाय्ये त्वां वृणोति च।
तदस्य त्वं सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राचस! ॥ ४८ ॥
स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम्।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥ ४९ ॥

किञ्चापीति। अन्यदपि प्रियमित्यर्थः ॥ ४१ ॥
ईदृशं भयं भर्तृवधसमानम् ॥४२॥ ४३ ॥४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥

ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्यायमुपेत्य सः।
पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५० ॥
प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्य्यवान्।
तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५१ ॥
ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम्।
राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अर्थाय प्रयोजनाय। कल्पयितुं साहाय्यं सम्पादयितुं युक्तम्। स्निग्धस्य मत्प्रीत्या त्वयि स्निग्धस्य। भजमानस्य त्वयि जामातृभावं भजतः ॥ ४९ ॥

यथान्यायम् उपचारपूर्वम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः।



स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्य्यवान्।
अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत्॥ १॥
उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि।
प्रसुप्तं सुमहत्सैन्यं नानाप्रहरणायुधम्॥ २॥
रावणस्तु महावीर्य्यो निषण्णः शैलमूर्धनि।
स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादपशोभितान्॥ ३॥
कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदम्बबकुलैस्तथा।
पद्मिनीभिश्च फुल्लाभिर्मन्दाकिन्या जलैरपि॥ ४॥
चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा।
चूतपाटललोध्रैश्च प्रियङ्ग्वर्जुनकेतकैः॥ ५॥

अथ रावणस्य नलकूबरशापप्राप्तिः। स तु तत्रेति॥ १॥
तुल्यपर्वतवर्चसि खनिविष्टकैलासपर्वततुल्यप्रभे॥ २॥
गुणान् कैलासपर्वतीयसकलकामभोगार्हधर्मान्॥ ३॥
पद्मिन्यः सरांसि। तासां फुल्लत्वं तत्कालोचितविकासवत्कङ्का-
रादिभिर्बोध्यम्॥ ४॥ ५॥

तगरैर्नारिकेरैश्च पियालपनसैस्तथा ।
एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे ॥ ६ ॥
किन्नरा मदनेनार्त्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः ।
समं संप्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ७ ॥
विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तान्तलोचनाः ।
योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८ ॥
घण्टानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुरस्वनः ।
अप्सरोगणसङ्घानां गायतां धनदालये ॥ ९ ॥
पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताड़िताः ।
शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ १० ॥
मधुपुष्परजःपृक्तं गन्धमादाय पुष्कलम् ।
प्रववौ वर्द्धयन कामं रावणस्य सुखोऽनिलः ॥ ११ ॥
गेयात् पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् ।
प्रवृत्तायां रजन्याञ्च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ १२ ॥

ईदृशे वनान्तरे प्रजगुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥

रक्ताः रागयुक्ताः । मधुरकण्ठिनः मधुरकण्ठध्वनयः । समं सस्त्रीभिरिति शेषः । यत्र कैलासे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

वासयन्ति अधिवासयन्ति सुगन्धं कुर्वन्ति । मधुमाधवगन्धिनः वसन्तीयसर्वपुष्पसुगन्धयः ॥ १० ॥

मधुना मकरन्देन पुष्परजसा पृक्तं मिलितम् ॥११॥१२॥ १३॥ १४ ॥

रावणः स महावीर्य्यः कामस्य वशमागतः।
विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३ ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता।
सर्वाप्सरोवरा रम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १४ ॥
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा।
दिव्योत्सवकृतारम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १५ ॥
चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम्।
समुद्वहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ॥ १६ ॥
कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः षड़र्तुकुसुमोद्भवैः।
बभावन्यतमेव श्रीः कान्तिश्रीद्युतिकीर्त्तिभिः ॥ १७ ॥
नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवगुण्ठिता।

मन्दारेति। मन्दारैः कल्पवृक्षकुसुमैः कृताऽलङ्कारा मूर्धजाः कचा यस्याः सा। दिव्योत्सवाय दिव्येन रतये कृत आरम्भो गमनरूपो यया ॥ १५ ॥

रतिप्राभृतं रत्युपायनभूतम् ॥ १६ ॥

विशेषकैः हरिचन्दनादिकल्पितैः कपोलादिषु चित्रकैः। षड़र्तुकुसुमोद्भवैः। गुण आर्षः। षड्ऋतुकुसुमकल्पितैरलङ्कारैः। कान्त्या प्रत्यवयवशोभारूपसौन्दर्य्येण। श्रिया आभरणसम्पदा। द्युत्या लावण्येन कीर्त्या च। अन्यतमा। स्वार्थे तमः। अन्या श्रीरिव लक्ष्मीरिव बभावित्यर्थः ॥ १७ ॥

यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे ॥ १८ ॥
ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ।
सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपलक्षिता ॥ १९ ॥
तां समुत्थाय गच्छन्तीं कामबाणवशं गतः ।
करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥
क्व गच्छसि वरारोहे ! कां सिद्धिं भजसे स्वयम् ।
कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते ॥ २१ ॥
त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः ।
सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २२ ॥
स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु ! निरन्तरौ ।
कस्योरस्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २३ ॥
सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु ।
अध्यारोक्ष्यति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गरूपिणम् ॥ २४ ॥
मद्विशिष्टः पुमान् कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ ।

समवगुण्ठिता प्रावृतवती ॥ १८ ॥ १९ ॥
गच्छन्तीं तां समुत्थाय करे गृहीत्वाऽभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ २० ॥
कां सिद्धिं कस्य सम्भोगसिद्धिम् ॥ २१ ॥
आननरसस्य । अधरामृतेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥
स्वर्गरूपिणं स्वर्गो निरतिशयसुखं तस्य रूपं यस्यास्ति । निरतिशयसुखहेतुभूतमित्यर्थः ॥ २४ ॥

मामतीत्य हि यत्र त्वं यासि भीरु ! न शोभनम् ॥ २५ ॥
विश्रम त्वं पृथुश्रोणि ! शिलातलमिदं शुभम् ।
त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥ २६ ॥
तदेवं प्राञ्जलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः ।
भर्तुर्भर्त्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥ २७ ॥
एवमुक्ताऽब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलिः ।
प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २८ ॥
अन्येभ्योऽपि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं यदि ।
तद्धर्मतः स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥
अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थिताम् ।
रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ ३० ॥
सुतस्य यदि मे भार्य्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः ।
बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावणमुत्तरम् ॥ ३१ ॥

यत्त्वं यासि तन्न शोभनमित्यन्वयः ॥ २५ ॥

त्रैलोक्ये यः प्रभुः स्यात् स मदन्यो नैवेत्यर्थः । तेन त्रैलोक्यप्रभोर्ममान्यार्थमपेक्षा न युक्तेति भावः ॥ २६ ॥

त्रैलोक्यस्य भर्तुरपि भर्ता विधाता च तं मां भजस्वेत्यर्थः ॥२७॥२८॥

अन्येभ्योऽपि यदि धर्षणं प्राप्नुयां तदापि त्वया रक्ष्या अत एवं वक्तुं नार्हसि ॥ २९ ॥

चरणाधोमुखीं चरणावलोकनेनाधोमुखतया स्थिताम् ॥ ३० ॥

धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्य्या राक्षसपुङ्गव ! ।
पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ॥ ३२ ॥
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ।
धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्य्यतो भवेत् ॥ ३३ ॥
क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः ।
तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै ॥ ३४ ॥
तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ।
यथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ॥ ३५ ॥
तेन सत्येन मां राजन् ! मोक्तुमर्हस्यरिन्दम ! ।
स हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्ष्य समुत्सुकः ॥ ३६ ॥
तत्र विघ्नं तु तस्येह कर्तुं नार्हसि मुञ्च माम् ।
सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुङ्गव ! ॥ ३७ ॥
माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथास्मि ते ।
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ ३८ ॥

सुतस्य इन्द्रजित इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
धर्मतः सङ्केतधर्मतः ॥ ३२ ॥
धर्मतो धर्मानुष्ठानविषये ॥ ३३ ॥
कृतसङ्केता कृतरतिसङ्केता ॥ ३४ ॥
यथा तस्य भावो मां प्रति तिष्ठति तथा ममापि भावस्तं प्रति तिष्ठतीति शेषः । नान्यस्य नान्यं प्रतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्नुषास्मि यद्वोचस्त्वमेकपत्नीस्वयं क्रमः।
देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ ३९ ॥
पतिरप्सरसां नास्ति नचैकस्त्रीपरिग्रहः।
एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले ॥ ४० ॥
कामभोगाभिसंरक्तो मैथुनायोपचक्रमे।
सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा ॥ ४१ ॥
गजेन्द्राक्रीड़मथिता नदीवाकुलतां गता।
लुलिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा ॥ ४२ ॥
पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी।
सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः ॥ ४३ ॥
नलकूवरमासाद्य पादयोर्निपपात ह।
तदवस्थाञ्च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूवरः ॥ ४४ ॥
अब्रवीत् किमिदं भद्रे! पादयोः पतितासि मे।
सा वै निःश्वसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः ॥ ४५ ॥

स्नुषास्मि यदिति। स्नुषास्मीति यद्वोच इत्यर्थः। देवलोकस्थितिर्देवलोकमर्य्यादा। इयमितीदं शब्दार्थः ॥ ३९ ॥

पतिरिति। अप्सरसां नियतः पतिर्नास्ति। सुराणामप्येकाप्सरःपरिग्रहो भार्य्यात्वेन नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

विमुक्ता। सम्भोगानन्तरमिति शेषः ॥ ४१ ॥

तस्मै सर्वं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ।
एष देव ! दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् ॥ ४६ ॥
तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ।
आयान्ती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमरिन्दम ! ॥ ४७ ॥
गृहीता तेन पृष्टास्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ।
मया तु सर्वं यत् सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् ॥ ४८ ॥
काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ।
याच्यमानो मया देव ! स्नुषा तेऽहमिति प्रभो ! ॥ ४९ ॥
तत् सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ।
एवं त्वमपराधं मे चन्तुमर्हसि सुव्रत ! ॥ ५० ॥
न हि तुल्यं बलं सौम्य ! स्त्रियाश्च पुरुषस्य हि ।
एतत् श्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः ॥ ५१ ॥
धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं संप्रविवेश ह ।
तस्य तत् कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः ॥ ५२ ॥

करवेपितपल्लवा वेपितकरपल्लवा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
परिणामिता यापिता इहेति शेषः ॥ ४७ ॥
अत्र सर्वपदस्य द्विरुपादानं भयवशान्न दोषाय ॥४८॥४९॥५०॥५१॥
ध्यानं संप्रविवेश । एतदुक्तार्थः सत्योऽसत्यो वेति जिज्ञासार्थमिति भावः ॥ ५२ ॥

मुहूर्त्तात् क्रोधताम्राचस्तोयं जग्राह पाणिना।
गृहीत्वा सलिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ५३ ॥
उत्ससर्ज तदा शापं राचसेन्द्राय दारुणम्।
अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे ! प्रधर्षिता ॥ ५४ ॥
तस्मात् स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति।
यदा ह्यकामां कामार्त्तो धर्षयिष्यति योषितम् ॥ ५५ ॥
मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा।
तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे ॥ ५६ ॥
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्चुता।
पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५७ ॥
ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युञ्च रचसः।
श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् ॥ ५८ ॥
नारीषु मैथुनीभावं नाकामास्वभ्यरोचयत्।

सर्वमुपस्पृश्य। चचुरादीन्द्रियगणं सर्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

सप्तधा तस्येति। सप्तधातुवंशात् सप्तप्रकारेण। शकलीभविता लुट् ॥ ५६ ॥

दुन्दुभिवाद्यादयः सन्तोषात् ॥ ५७ ॥

तमेव सन्तोषहेतुमाह। ज्ञात्वेति। लोकगतिं लोकस्य तत्कृत-पीड़ामूलदुर्दशां तस्य रचसो मृत्युञ्च ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

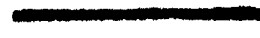
नाकामास्वभ्यरोचयत्। इदं वचनं सीतादेव्या अच्चतत्वस्य सम्यक्

तेन सीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः पतिव्रताः ।
नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
षड्‌विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रामं प्रति बोधनार्थम् । तेन रावणेन सीताः प्राक् स्वान्तःपुरं नीताः पतिव्रताः स्त्रियश्च तं स्वेष्टं शापं श्रुत्वा प्रीतिमापुः । ५८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे षड्‌विंशः सर्गः ॥ २६ ॥



सप्तविंशः सर्गः ।



कैलासं लङ्घयित्वा तु ससैन्यबलवाहनः ।
आससाद महातेजा इन्द्रलोकं दशाननः ॥ १ ॥
तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यतः ।
देवलोके बभौ शब्दो भिद्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥
श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिन्द्रश्चलित आसनात् ।
देवानथाब्रवीत्तत्र सर्वानेव समागतान् ॥ ३ ॥
आदित्यांश्च वसून् रुद्रान् साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
सज्जा भवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि ।
सन्नह्य सुमहासत्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५ ॥
स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति ।
विष्णोः समीपमागत्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
विष्णो ! कथं करिष्यामि रावणं राक्षसं प्रति ।
अहोऽतिबलवद्रक्षो युद्धार्थमभिवर्त्तते ॥ ७ ॥

अथ युद्धे सुमालिवधः । कैलासमिति । कैलासं लङ्घयित्वा इन्द्रलोकमाससाद । तस्य मेरूपरि प्रतिष्ठितत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना ।
तत्तु सत्यं वचः कार्य्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥
तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशंबरौ ।
त्वद्बलं समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु ॥ ९ ॥
न ह्यन्यो देव ! देवेश ! त्वदृते मधुसूदन ! ।
गतिः परायणञ्चापि त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १० ॥
त्वं हि नारायणः श्रीमान् पद्मनाभः सनातनः ।
त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥ ११ ॥
त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
त्वामेव भगवन् ! सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १२ ॥
तदाचक्ष्व यथातत्त्वं देवदेव ! मम स्वयम् ।
असिचक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रति ॥ १३ ॥
एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः ।

रावणं प्रति परिचस्तः । भगवद्वचनस्य परिपालनीयत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

बलवत्त्वे हेतुमाह । वरप्रदानादिति ॥ ८ ॥

त्वद्बलम् अपरिमितं तावकं बलमाश्रित्य यथा दग्धास्तथा रावणस्यापि वधोपाययत्नं कुरु । मे आख्याहि ॥ ९ ॥

देवेति देवेशेति च विशासम्बोधनं गतिः रक्षकः । परायणमाश्रयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

अब्रवीन्न परित्राणः कर्त्तव्यः श्रूयताञ्च मे ॥ १४ ॥

न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतुं सुरासुरैः ।
हन्तुञ्चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५ ॥

सर्वथा तु महत् कर्म करिष्यति बलोत्कटः ।
राक्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ १६ ॥

यत्तु मां त्वमभाषिष्ठा युध्यस्वेति सुरेश्वर !
नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७ ॥

नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्त्तते ।
दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्धि रावणात् ॥ १८ ॥

प्रतिजाने च देवेन्द्र ! त्वत्समीपे शतक्रतो ! ।
भवितास्मि यथास्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥ १९ ॥

अहमेव निहन्तास्मि रावणं सपुरःसरम् ।
देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ २० ॥

तत्तस्मान्मम यथा जयः स्यात्तथा तत्त्वमुपायमाचक्ष्व । स्वयमेव वा यास्यसे । तद्ब्रूहीति शेषः ॥ १३ ॥

मे वचनमिति शेषः ॥ १४ ॥

वरदानेन दुर्जय एष युधि समासाद्य सुरासुरैर्जेतुं हन्तुञ्च न शक्यः ॥ १५ ॥

महत्कर्म युद्धम् । निसर्गतः सहजस्वाभाव्यात् । दृष्टमवगतम् ॥१६॥

प्रतियोत्स्यामि । इदानीमिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज ! शचीपते ! ।
युध्यस्व विगतत्रासः सुरैः सार्धं महाबल ! ॥ २१ ॥
ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ ।
सन्नद्धा निर्ययुस्तूर्णं राक्षसानभितः पुरात् ॥ २२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे नादः शुश्राव रजनीक्षये ।
तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्ततः ॥ २३ ॥
ते प्रबुद्धा महावीर्य्या अन्योऽन्यमभिवीक्ष्य वै ।
संग्राममेवाभिमुखा अभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥ २४ ॥
ततो दैवतसैन्यानां संक्षोभः समजायत ।
तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५ ॥
ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् ।
घोरं तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥
एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः ।
युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा रावणस्य ते ॥ २७ ॥
मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ ।
अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारणएव च ॥ २८ ॥
संह्रादो धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो घटोदरः ।

यथा भवितास्मि तथा प्रतिजाने इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
अभितः संमुखे ॥ २२ ॥

जम्बुमाली महाह्रादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २९ ॥
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः ।
त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्य्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३० ॥
महाकायोऽतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ।
एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्य्यैर्महाबलः ॥ ३१ ॥
रावणस्यार्य्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह ।
सदैवतगणान् सर्वान् नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३२ ॥
व्यध्वंसयत्समं क्रुद्धो वायुर्जलधरानिव ।
तद्दैवतबलं राम ! हन्यमानं निशाचरैः ॥ ३३ ॥
प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ।
एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः ।
सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३४ ॥
सैन्यैः परिवृतो हृष्टैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
त्रासयन् शत्रुसैन्यानि प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३५ ॥
तथादित्यौ महावीर्य्यौ त्वष्टा पूषा च तौ समम् ।
निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥ ३६ ॥
ततो युद्धं समभवत् सुराणां सह राक्षसैः ।
क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३७ ॥

प्रयुद्धस्य प्रवृत्तं युद्धं यस्य । ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ । ३७।३८।३९।

ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान् समरे स्थितान्।
नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः॥ ३८॥
देवाश्च राक्षसान् घोरान् महाबलपराक्रमान्।
समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम्॥ ३९॥
एतस्मिन्नन्तरे राम! सुमाली नाम राक्षसः।
नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत्सैन्यं सोऽभ्यवर्तत॥ ४०॥
स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः।
व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्जलधरं यथा॥ ४१॥
ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः।
हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः॥ ४२॥
ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना।
वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो व व्यवस्थितः॥ ४३॥
संवृतः स्वैरथानीकैः प्रहरन्तं निशाचरम्।
विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे॥ ४४॥
ततस्तयोर्महद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम्।
सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः॥ ४५॥
ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना।

करवीराक्षः करवीरपुष्पसदृशनेत्रः॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥
॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥

समरेष्वनिवर्त्तिनां रक्षसां कीर्त्तिं प्रति क्रुद्धानां सुराणां राक्षसैः

निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः ॥ ४६ ॥
हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम्।
गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥ ४७ ॥
ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदाम्।
तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥ ४८ ॥
सा तस्योपरि चोल्काभा पतन्ती विबभौ गदा।
इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः ॥ ४९ ॥
तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं ददृशे तदा।
गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥ ५० ॥
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये राक्षसास्ते समन्ततः।
व्यद्रवन् सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम्।
विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

सह युद्धं समभवदिति योजना ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तस्य सुमालिनः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।



सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात् कृतम् ।
स्वसैन्यं विद्रुतञ्चापि लक्षयित्वाऽर्दितं सुरैः ॥ १ ॥
ततः स बलवान् क्रुद्धो रावणस्य सुतस्तदा ।
निवर्त्य राक्षसान् सर्वान् मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥
स रथेन महार्हेण कामगेन महारथः ।
अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥
ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः ।
विदुद्रुवुर्दिशः सर्वा दर्शनादेव देवताः ॥ ४ ॥
न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य संमुखे ।
सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्ततः शक्रोऽब्रवीत् सुरान् ॥ ५ ॥
न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्त्तध्वं रणे सुराः ! ।
एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥
ततः शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः ।
रथेनाद्भुतकल्पेन संग्रामे सोऽभ्यवर्त्तत ॥ ७ ॥
ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य्य शचीसुतम् ।

सुमालिनमिति ॥ १ ॥ २ ॥

तां सेनां देवसेनाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजज्ञिरे ॥ ८ ॥
तेषां युद्धं समभवत् सदृशं देवरक्षसाम् ।
महेन्द्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९ ॥
ततो मातलिपुत्रस्य गोमुखस्य स रावणिः ।
सारथेः पातयामास शरान् कनकभूषणान् ॥ १० ॥
शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् ।
तञ्चापि रावणिं क्रुद्धः समन्तात् प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥
स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः ।
रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥
ततो नानाप्रहरणाञ्छितधारान् सहस्रशः ।
पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥
शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् ।
महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥ १४ ॥
ततः प्रव्यथिता लोकाः संजज्ञे च तमस्ततः ।
तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥

आविध्य वेधं प्राप्य विचक्षतान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

तेषां देवरक्षसां सदृशं बलवीर्य्यानुरूपं युद्धमभवत् ॥ ९ ॥ १० ।
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रव्यथिता लोका भूरादयस्तत्प्रजाश्च । तमःसंजज्ञे । रावणपुत्र-
माययेति शेषः ॥ १५ ॥

ततस्तद्दैवतबलं समन्तात् तं शचीसुतम् ।
बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् ॥ १६ ॥
नाभ्यजानन्त चान्योन्यं रक्षो वा देवताथवा ।
तत्र तत्र विपर्य्यस्तं समन्तात् परिधावत ॥ १७ ॥
देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसान् राक्षसास्तथा ।
संमूढास्तमसा छन्ना व्यद्रवन्नपरे तथा ॥ १८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरः पुलोमा नाम वीर्य्यवान् ।
दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोपवाहितः ॥ १९ ॥
संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा ।
आर्य्यकः स हि तस्यासीत् पुलोमा येन सा शची ॥ २० ॥
ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवताः ।
अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः संप्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥
रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः ।
अभ्यधावत देवांस्तान् मुमोच च महास्वनम् ॥ २२ ॥
दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम् ।

तं शचीसुतं हित्वेति शेषः ॥ १६ ॥
विपर्य्यस्तं विशीर्णम् । परिधावत पर्य्यधावत ॥ १७ ॥ १८ ॥
तेन जयन्तमातामहेन पुलोम्ना ॥ १९ ॥
येन सा शची । उत्पादितेति शेषः ॥ २० ॥
प्रणाशमदर्शनम् । व्यथिता अतएवाप्रहृष्टाः खिन्नाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मातलिश्चाह देवेशो रथः समुपनीयताम् ॥ २३ ॥
स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः।
उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजवः ॥ २४ ॥
ततो मेघा रथे तस्मिंस्तडित्वन्तो महाबलाः।
अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिःस्वनाः ॥ २५ ॥
नाना वाद्यानि वाद्यन्त गन्धर्वाश्च समाहिताः।
ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां समरुद्गणैः।
वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २७ ॥
निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषः पवनो ववौ।
भास्करो निष्प्रभश्चैव महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे शूरो दशग्रीवः प्रतापवान्।
आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥
पन्नगैः सुमहाकायैर्वेष्टितं लोमहर्षणैः।
येषां निःश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥
दैत्यैर्निशाचरैश्चैव सरथः परिवारितः।

विद्रुतं पलायनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
तत इन्द्रस्य तद्रथारोहणानन्तरम्। वायुचपला वायुप्रवर्तिताः ॥२५॥
वाद्यन्त अवाद्यन्त। समाहिताः गगने प्रवृत्ताः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

समराभिमुखो दिव्यो महेन्द्रं सोऽभ्यवर्त्तत ॥ ३१ ॥
पुत्रं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः ।
सोऽपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥
ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह ।
शस्त्राणि वर्षतां तेषां मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः ।
नाज्ञायत तदा राजन् ! युद्धं केनाभ्यपद्यत ॥ ३४ ॥
दन्तैः पादैर्भुजैर्हस्तैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
येन तेनैव संक्रुद्धस्ताडयामास देवताः ॥ ३५ ॥
स तु रुद्रैर्महाघोरैः सङ्गम्याथ निशाचरः ।
प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३६ ॥
ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः ।
रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैस्तदा ॥ ३७ ॥

युद्धात् युद्धस्थानात् । समुपाविशत् तूष्णीमास्त ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

कुम्भकर्णस्त्विति । अस्य जागरितस्य युद्धादिप्रसङ्गेऽनेकदिनमपि जागरणमित्यतो ज्ञायते । नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः । केनाभ्यपद्यत केन युद्धं कृतवानिति नाज्ञायतापि तु प्रायेण सर्वैरप्ययुध्यतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अपि च प्रहरणनियमोऽपि नासीदित्याह । दन्तैरिति ॥ ३५ ॥

प्रयुद्धः कृतप्रकृष्टयुद्धः ॥ ३६ ॥

केचिद्विनिहताः क्लान्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले।
वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३८ ॥
रथान्नागान् खरानुष्ट्रान् पन्नगांस्तुरगांस्तथा।
शिशुमारान् वराहांश्च पिशाचवदनानपि ॥ ३९ ॥
तान् समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुत्थिताः।
देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मम्रिरे च निशाचराः ॥ ४० ॥
चित्रकर्म इवाभाति सर्वेषां रणसंप्लवः।
निहतानां प्रसुप्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ४१ ॥
शोणितोदकनिष्यन्दा काकगृध्रसमाकुला।
प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान्।
निरीक्ष्य तु बलं सर्वं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४३ ॥
स तं प्रतिविगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम्।
त्रिदशान् समरे निघ्नन् शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४४ ॥

समवद्रुवन्देवैरिति शेषः ॥ ३७ ॥

क्लान्ताश्छिन्नाः। केचिन्मोहाद्वाहनेभ्यो निपतितदेहा अपि वाहनेष्ववसक्ता एव स्थिता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तदेवाह। रथानिति ॥ ३९ ॥

रथादीन् बाहुभ्यां समालिङ्ग्य विष्टब्धाः केचिदुत्थिताः मूर्च्छिताः कालेन गतमूर्च्छा उत्थिताः। मम्रिरे मृताः ॥ ४० ॥

ततः शक्रो महच्चापं विस्फार्य्य सुमहास्वनम् ।
यस्य विस्फारनिर्घोषैः स्तनन्ति स्म दिशो दश ॥ ४५ ॥
तद्विकृष्य महच्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि ।
पातयामास स शरान् पावकादित्यवर्चसः ॥ ४६ ॥
तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो निशाचरः ।
शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४७ ॥
प्रयुध्यतोरथतयोर्बाणवर्षैः समन्ततः ।
नाज्ञायत तदा किञ्चित् सर्वं हि तमसावृतम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

चित्रकर्म इवेत्यसन्धिरार्षः । यथासिद्धमायानिर्मितं चित्रकर्म आश्चर्य्यकरं तथैव तेषां रथसंप्लवो रथसंमर्द आभातिस्म ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सर्वं हि तमसावृतम् । उभयशरवर्षकृतसर्वदिक्छादनेनेति भावः ॥ ४८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।



ततस्तमसि संजाते सर्वे ते देवराक्षसाः ।
अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः सूदयन्तः परस्परम् ॥ १ ॥
इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः ।
तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ २ ॥
स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं रावणो निहतं क्षणात् ।
क्रोधमभ्यगमत्तीव्रं महानादश्च मुक्तवान् ॥ ३ ॥
क्रोधात् सूतञ्च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह ।
परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ४ ॥
अद्यैव त्रिदशान् सर्वान् विक्रमैः समरे स्वयम् ।
नानाशस्त्रमहासारैर्नयामि यमसादनम् ॥ ५ ॥
अहमिन्द्रं वधिष्यामि धनदं वरुणं यमम् ।
त्रिदशान् विनिहत्याशु स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ॥ ६ ॥

देवाश्च राक्षसाश्च देवराक्षसाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
परसैन्यस्यान्तो यावत् तावन्मां मध्येन परसेनामध्यमार्गेण नयस्व ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥
अथोपरि । सर्वेषामुपरिष्टादित्यर्थः ॥ ६ ॥

विषादो नैव कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम् ।
द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तं नयस्व माम् ॥ ७ ॥
अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्त्तामहे वयम् ।
नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ ८ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तुरगान् स मनोजवान् ।
आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ९ ॥
तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा ।
रथस्थः समरस्थस्तान् देवान् वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १० ॥
सुराः ! शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते ।
जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ ११ ॥
एष ह्यतिबलः सैन्ये रथेन पवनौजसा ।
गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १२ ॥
न ह्येष हन्तुं शक्योऽद्य वरदानात् सुनिर्भयः ।
तद् गृहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥१३॥

अथ देवसेनामध्यप्रवेशे कथं भविष्यतीति विषस्मं सारथिं पुनरप्याह । द्विः खल्विति । द्विर्द्विवारं ब्रवीमि । तत् कथं न नयसीति शेषः ॥ ७ ॥

अपरिमितदेवसेनाया अन्तस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह । अयमिति । नन्दनमारभ्योदयपर्वतान्तं सेना तिष्ठतीति भावः ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥

यथा बलौ निबद्धे च त्रैलोक्यं भुज्यते मया।
एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १४ ॥
ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः सन्त्यज्य रावणम्।
अयुध्यत महाराज! राक्षसांस्त्रासयन् रणे ॥ १५ ॥
उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तकः।
दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १६ ॥
ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः।
देवतानां बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १७ ॥
ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रनष्टं तु स्वकं बलम्।
न्यवर्त्तयदसंभ्रान्तः समावृत्य दशाननम् ॥ १८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः।
हा हताःस्म इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम् ॥ १९ ॥

यथा बलौ बलिदैत्ये निबद्धे कृतनिरोधे सति मया त्रैलोक्यं भुज्यते। एवमस्य पापस्य निरोधस्त्रैलोक्यरक्षार्थं मम कर्त्तव्यत्वेन रोचते इत्यब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥

ततोऽन्यं देशं रावणावस्थितदेशादन्यं देशम्। रावणं संत्यज्येति। वज्रपातादिना प्रहर्त्तुमशक्यत्वात् पुरःस्थितिर्निष्प्रयोजनेत्याशयेन तं त्यक्त्वा ॥ १५ ॥

उत्तरेण प्रविवेश। देवसेनामिति शेषः। अनिवर्त्तकः अनिवर्त्तितुम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्च्छितः।
तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २० ॥
तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां पशुपतेः पुरा।
प्रविवेश सुसंरब्धस्तत्सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २१ ॥
स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत।
महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २२ ॥
विमुक्तकवचस्तत्र वध्यमानोऽपि रावणिः।
त्रिदशैः सुमहावीर्य्यैर्न चकार च किञ्चन ॥ २३ ॥
स मातलिं समायान्तं ताड़यित्वा शरोत्तमैः।
महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ २४ ॥
ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम्।
ऐरावतं समारुह्य मृगयामास रावणिम् ॥ २५ ॥
स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथान्तरिक्षगः।
इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः ॥ २६ ॥

इत्याननं न्यवर्तयदित्यत्र हेतुरसंभ्रान्तः समाहत्येति ॥ १८ ॥ १९ ॥
तत्सैन्यं देवसैन्यम् ॥ २० ॥
पुरःस्थिता देवसेनाजयस्याशक्यत्वान्मायां श्रयते। तामिति।
समभिद्रवत्। समभ्यद्रावयदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥
किञ्चन। किमपि भयमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

स तं यदा परिश्रान्तमिन्द्रं जज्ञेऽथ रावणिः।
तदैनं मायया बध्वा स्वसैन्यमभितोनयत् ॥ २७ ॥
तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात्।
महेन्द्रममराः सर्वे किं नु स्यादित्यचिन्तयन् ॥ २८ ॥
दृश्यते न स मायावी शक्रजित् समितिञ्जयः।
विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया ऽपहृतो बलात् ॥ २९ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा।
रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३० ॥
रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूंस्तदा।
न शशाक स संग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः ॥ ३१ ॥
स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतम्।
रावणिः पितरं युद्धे दर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३२ ॥
आगच्छ तात! गच्छामो रणकर्म निवर्त्तताम्।

स्वसैन्यमभितोनयत्। स्वसैन्यपार्श्वमनयदित्यर्थः ॥ २७ ॥

महेन्द्रं तेन बलान्नीयमानं दृष्ट्वा विद्यावानपि असुरमायासंहार-विद्यावानपि इन्द्रो येन रावणिना मायया नीयते स न दृश्यते एतत्किं न्विति चुक्रुशुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

युद्धे दर्शनस्थ इति। अदर्शनस्थ इति च्छेदः। अन्तर्हितएवाब्रवी-दित्यर्थः। दर्शने महेन्द्रनाशभियेति भावः ॥ ३२ ॥

हे तात! आगच्छ गच्छामः। स्वपुरमिति शेषः। रणकर्म निवर्त्ततां

जितं नो विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ २३ ॥

अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः ।

स गृहीतो देवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ॥ २४ ॥

यथेष्टं भुंक्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा ।

वृथा किन्ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥ २५ ॥

ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः ।

तत् श्रुत्वा रावणेर्वाक्यं शक्रहीनाः सुरा गताः ॥ २६ ॥

अथ स रणविगतमुत्तमौजा

त्रिदशरिपुः प्रथितो निशाचरेन्द्रः ।

स्वसुतवचनमादृतः प्रियं तत्

समनुनिशम्य जगाद चैव सूनुम् ॥ २७ ॥

अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्त्वं

मम कुलवंशविवर्धनः प्रभो ! ।

यदयमतुलबलस्त्वयाद्य वै

त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ २८ ॥

नय रथमधिरोप्य वासवं

नगरमितो व्रज सेनयावृतस्त्वम् ।

निवृत्तमस्तु । समाप्तमस्त्वित्यर्थः । कुतो निवृत्तिस्तत्राह । नोऽस्माकं जितं जयः संवृत्तः । भावे निष्ठा । सजयस्ते विदितोऽस्तु ॥ २३ ॥

कथं जयस्तत्राह । अयं हीति । देवबलाद्देवसेनायाः ॥२४॥२५॥२६॥

अहमपि तव पृष्ठतो द्रुतं
सह सचिवैरनुयामि हृष्टवत् ॥ ३९ ॥
अथ स बलहृत: सत्राहन-
स्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणि: ।
स्वभवनमधिगम्य वीर्य्यवान्
कृतसमरान् विससर्ज राक्षसान् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
एकोनत्रिंश: सर्ग: ॥ २९ ॥

रथविगत: विगतरथ: ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
राक्षसान् विससर्ज । स्वस्वभवनं प्रतीतिशेष: ॥ ४० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे एकोनत्रिंश: सर्ग: ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।



जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥
तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ।
अब्रवीद्गगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥
वत्स ! रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
अहोऽस्य विक्रमौदार्य्यं तव तुल्योऽधिकोऽपिवा ॥ ३ ॥
जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ।
कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥ ४ ॥
अयञ्च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण ! वीर्य्यवान् ।
जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
यं समाश्रित्य ते राजन् ! स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मणेन्द्रमोचनमिन्द्रास्वासनञ्च । जिते इति ॥ १ ॥ २ ॥
अहोऽस्येति सन्धिरार्षः । तव तुल्यः । एष इति शेषः ॥ ३ ॥
त्रीन् लोकान् जेष्यामीति या प्रतिज्ञा कृता सा सफला जाता
॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तन्मुच्यतां महाबाहो ! महेन्द्रः पाकशासनः।
किञ्चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः॥ ७॥
अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित् समितिञ्जयः।
अमरत्वमहं देव ! वृणे यद्येष मुच्यते॥ ८॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः।
नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित् प्राणिनो भुवि॥ ९॥
पक्षिणश्चतुष्पदो वा भूतानां वा महौजसाम्।
श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित् प्रभुणाव्ययम्॥ १०॥
अथाब्रवीत् स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः।
श्रूयतां वा भवेत् सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे॥ ११॥
ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मन्त्रैः संपूज्य पावकम्।
संग्राममवतर्तुञ्च शत्रुनिर्जयकांक्षिणः॥ १२॥

तन्मुच्यतां चिरकालं वशे स्थापितत्वात् तावतैवार्थस्य त्वत्सम्पादितत्वादिति भावः। अस्य मोक्षणार्थाय अन्यदप्यभीष्टं दिवौकसः किं प्रयच्छन्तु तद्वदेति शेषः॥ ७॥ ८॥

सर्वामरत्वं सर्वतो निमित्तात् सर्वस्मिन्नपि काले मरणराहित्यं मत्स्रष्टप्राणिनां नास्ति॥ ९॥

तान् प्राणिन आह। पक्षिण इति। महौजसो भूता द्विपादाः॥१०॥

श्रूयतां वेति। वा अथवा सर्वामरत्वासम्भवे शतक्रतुविमोक्षणे तद्रूपाप्तिनिमित्ताद्या मे सिद्धिः कांक्षिता सा श्रूयताम्॥ ११॥

अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः।
तत्स्यस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चितो वरः॥ १३ ॥
तस्मिन्यज्ञसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ।
युध्येयं देव! संग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम्॥ १४ ॥
सर्वो हि तपसा देव! वृणोत्यमरतां पुमान्।
विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम्॥ १५ ॥
एवमस्त्विति तञ्चाह वाक्यं देवः पितामहः।
मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः॥ १६ ॥
एतस्मिन्नन्तरे राम! दीनो भ्रष्टामरद्युतिः।
इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः॥ १७ ॥

तदेवाह। ममेष्टमिति। तदा मे स्याद्विनाशनं नान्यदेत्येवं रूपं ममेष्टमित्यग्रिमेण सम्बन्धः। नित्यशो नियमेन मन्त्रैः तत्पूर्वकं हव्यैः पावकं संपूज्य शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः संग्राममवतर्तुं प्रवेष्टुं वाञ्छतो ममाश्वयुक्तो रथो विभावसोस्तत् कालमुत्तिष्ठेत्। तत्स्थस्य तद्रथे स्थितो ममामरता च स्यादेव। एष मे निश्चितो वरः॥ १२॥ १३॥

तस्मिन् सांग्रामिकयागेऽपेक्षितं यज्जप्यहोमं। समाहारद्वंद्वः। तस्मिन्नसमाप्ते यदि युध्येयं युद्धं कुर्य्यां तदा मे विनाशनं स्यादिति ममेष्ट मित्यन्वयः॥ १४ ॥

लोकविलक्षणक्रिययायं मे वरलाभ इत्याह। सर्वो हीति॥१५॥१६॥

भ्रष्टा अमराणां द्युतिर्यस्य सः॥ १७॥

तन्तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः पितामहः।
शतक्रतो ! किमु पुरा करोति स्म सुदुष्कृतम् ॥ १८ ॥
अमरेन्द्र ! मया बुद्ध्या प्रजाः सृष्टास्तथा प्रभो !।
एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ १९ ॥
तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा।
ततोऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः समचिन्तयम् ॥ २० ॥
सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे।
यद्यत् प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥ २१ ॥
ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता।
हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २२ ॥
यस्या न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता।
अहल्येत्येव च मया तस्या नाम प्रकीर्तितम् ॥ २३ ॥

हे शतक्रतो ! एवमिदानीं शोचसीति शेषः। तादृशो भवान् पुरा सुदुष्कृतं किमु करोति स्म कस्मात् स्तब्धोऽसि ॥ १८ ॥

ननु किं मया कृतं तत्राह। अमरेन्द्रेति। वर्णो देहकान्तिः। एकविधदेहकान्तयः। समाभाषाः समवचनाः। एकरूपाः समान-वयोऽवस्थाः ॥ १९ ॥

दर्शने रूपलक्षणे वर्णादौ ॥ २० ॥

तासां विशेषार्थं किञ्चित् किञ्चिदङ्गवैकल्यप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्य-सिद्ध्यर्थम् ॥ २१ ॥

निर्मितायाश्च देवेन्द्र ! तस्यां नार्य्यां सुरर्षभ ! ।
भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोऽभवत् ॥ २४ ॥
त्वं तु शक्र ! तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो ! ।
स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरन्दर ! ॥ २५ ॥
सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मनः ।
न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्य्यातिता च ह ॥ २६ ॥
ततस्तस्य परिज्ञाय महास्थैर्य्यं महामुनेः ।
ज्ञात्वा तपसि सिद्धिञ्च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा ॥ २७ ॥
स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः ।
[illegible]नराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥ २८ ॥
[illegible]स्त्विह कामात्मा गत्वा तस्याश्रमं मुनेः ।
दृष्ट[illegible] स तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ २९ ॥
सा त्वया धर्षिता शक्र ! कामार्त्तेन समन्युना ।
दृष्टस्त्वं स तदा तेन आश्रमे परमर्षिणा ॥ ३० ॥

तत्प्रभवं वैरूप्यप्रभवम् । रूल्यं निन्द्यत्वम् ॥ २२ ॥ २३ ॥
कस्यैषा भविष्यति । भार्य्येति शेषः ॥ २४ ॥
स्थानाधिकतया देवाधिपतित्वरूपाधिकस्थानप्राप्त्या हेतुना । वि-
नापि मदनुमतिं ममैषा पत्नीति जानीषे ॥ २५ ॥
निर्य्यातिता पुनः प्रत्यर्पिता ॥ २६ ॥

ततः क्रुद्धेन तेनासि शप्तः परमतेजसा।
गतोऽसि येन देवेन्द्र! दशाभागविपर्य्ययम्॥ ३१॥
यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव! निर्भयात्।
तस्मात्त्वं समरे शक्र! शत्रुहस्तं गमिष्यसि॥ ३२॥
अयं तु भावो दुर्बुद्धे! यस्त्वयेह प्रवर्त्तितः।
मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः॥ ३३॥
तत्राधं तस्य यः कर्त्ता त्वय्यर्धं निपतिष्यति।
न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः॥ ३४॥
यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्यात् ध्रुवः स न भविष्यति।
एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाब्रवीत्॥ ३५॥

स्थैर्य्यं जितेन्द्रियत्वं तपोविषयां सिद्धिञ्च ज्ञात्वा स्पर्शिता भार्य्या-त्वेन दत्ता॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥

दशाभागोऽवस्थाभेदऐश्वर्य्यरूपस्तस्य विपर्य्ययं बन्धनरूपां विप-रीतावस्थाम्॥ ३१॥ ३२॥

अयं तु भावः। जारभाव इत्यर्थः। मानुषेष्वपि शास्त्राधिकारि-ष्वपि भविष्यति। राक्षसत्व दोषादित्यर्थः॥ ३३॥

तत्रार्धमिति। यो जारभावेन पापस्य कर्त्ता तत्र पुरुषे पापस्यार्धं निपतिष्यति। त्वय्यर्धम्। स्थावरं स्थिरम्॥ ३४॥

न केवलं तवैवास्थिरत्वमपि तु यश्चेत्यादि। सोऽपि ध्रुवः स्थिरो न भविष्यति। मध्ये मध्ये भ्रंशादिति भावः॥ ३५॥

तां तु भार्य्यां सुनिर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत् सुमहातपाः ।
दुर्विनीते ! विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३६ ॥
रूपयौवनसम्पन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता ।
तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३७ ॥
रूपञ्च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति न संशयः ।
यत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ॥ ३८ ॥
तदा प्रभृति भूयिष्ठं प्रजा रूपसमन्विता ।
सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥ ३९ ॥
अज्ञानाद्धर्षिता विप्र ! त्वद्रूपेण दिवौकसा ।
न कामकाराद्विप्रर्षे ! प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
अहल्ययात्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः ।
उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४१ ॥
रामो नाम श्रुतो लोके वनञ्चाप्युपयास्यति ।
ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः ॥ ४२ ॥

विनिध्वंस ध्वस्तसौन्दर्य्या भव ॥ ३६ ॥

यस्मात्त्वमनवस्थिता तस्मादेतावत्कालं त्वमेकैव रूपवतीति यत् स्थितं तन्न भविष्यति ॥ ३७ ॥

किन्तु तावकं सुन्दरं रूपं सर्वाः प्रजा गमिष्यन्ति । यद्यस्मादेकमेकस्यं तद्रूपमाश्रित्यायं विभ्रमः कायविकार उपस्थितः प्रहृताहम्मस्येति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तं द्रच्यसि यदा भद्रे ! ततः पूता भविष्यसि।
स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्‌दुष्कृतं कृतम्॥ ४३॥
तस्यातिथ्यञ्च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि।
वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि ! ॥ ४४॥
एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम समाश्रमम्।
तपश्चचार सुमहत् सा पत्नी ब्रह्मवादिनः॥ ४५॥
शापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम्।
तत् स्मर त्वं महाबाहो ! दुष्कृतं यत्त्वया कृतम्॥ ४६॥
तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन वासव ! ।
शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः॥ ४७॥
पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः।
पुत्रश्च तव देवेन्द्र ! न विनष्टो महारणे॥ ४८॥
नीतः सन्निहितश्चैव आर्य्यकेण महोदधौ।
एतत् श्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम्॥ ४९॥
पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट्।
एतदिन्द्रजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया॥ ५०॥
निर्जितस्तेन देवेन्द्रः प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः।

आश्रमार्थं विश्वामित्रार्थं॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥
नान्येन। नान्येन हेतुनेत्यर्थः॥ ४७॥ ४८॥

आश्चर्य्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ॥ ५१ ॥
अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ।
विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५२ ॥
आश्चर्य्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद् दृष्टं पुरातनम् ।
अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतत् श्रुतञ्च मे ॥ ५३ ॥
एवं राम ! समुद्भूतो रावणो लोककण्टकः ।
सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
त्रिंशः सर्गः ॥ २८ ॥

आर्य्यकेण पुत्रेण । यज्ञमिष्टेति । देवानां न यज्ञेष्वधिकार इति जैमिन्युक्तं तु प्रमादादिति निरूपितं प्राक् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

आश्चर्य्यं स्मारितोऽस्मीति । यदगस्त्येनोक्तं तत् सर्वं मया दृष्टमिति सत्यमेवागस्त्येनोक्तमिति रामं प्रति विभीषणेनोक्तम् । श्रुतञ्च मे विभीषणमुखादिति शेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः।



ततो रामो महातेजा विस्मयात् पुनरेव हि।
उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम्॥ १॥
भगवन्! राक्षसः क्रूरो यदा प्रभृति मेदिनीम्।
पर्य्यटत् किं तदा लोकाः शून्या आसन् द्विजोत्तम!॥२॥
राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन।
धर्षणं यत्र न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः॥ ३॥
उताहो हतवीर्य्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः।
बहिष्कृता वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपाः॥ ४॥

अथ रावणपराजयकथनम्। तत इति। विस्मयाद्भगवत्प्रसाद वैभवश्रवणजविस्मयादिव॥ १॥

लोकाः मनुष्यलोकप्राणिनः। शून्याः शूरत्वगुणशून्याः॥ २॥

तदेवाह। राजेति। राजा क्षत्रियः राजमात्रः अक्षत्रियः केवलप्रभुः॥ ३॥

उताहो अथवा विद्यमानाएव हतवीर्य्या वीर्य्यरहिताः। वीर्य्यवत्त्वेऽपि वरास्त्रैर्बहिष्कृताः यद्बहवो नृपा निर्जिता इति वदसीति शेषः॥ ४॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा अगस्त्यो भगवानृषिः।
उवाच रामं प्रहसन् पितामह इवेश्वरम्॥ ५॥
इत्येवं धावमानस्तु पार्थिवान् पार्थिवर्षभ!
चचार रावणो राम! पृथिवीं पृथिवीपते!॥ ६॥
ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम्।
संप्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदासीद्वसुरेतसः॥ ७॥
तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः।
अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा॥ ८॥
तमेव दिवसं सोऽथ हैहयाधिपतिर्बली।
अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः॥ ९॥
तमेव दिवसं सोऽथ रावणस्तत्र आगतः।
रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत॥ १०॥

प्रहसन् केनापि क्षत्रियेण दुरात्मनः कथं पराभवो न जात इति भगवतो रामस्यामर्षं दृष्ट्वाऽगस्त्यहासः। पितामहश्चतुर्मुखो ब्रह्मा। ईश्वरम् अग्निप्रधानं शौर्यादित्वत्रगुणं रुद्रम्॥ ५॥ ६॥

स्वर्गपुरी अमरावती। वसुरेतसः सदा सान्निध्यमग्नेर्नित्यसन्निधानमित्यर्थः॥ ७॥

तस्याग्नेः प्रभावात् प्रसादात् वसुरेतसोऽग्नेस्तुल्य आसीत्। यत्रार्जुनराज्यवेलायामग्निः शरकुण्डेशयः शरास्तृतकुण्डे वसति। शुश्रूषामभिचारार्थं शरपरिस्तृतकुण्डे नित्यं सन्निहितो वर्तत इत्यर्थः॥ ८॥

कार्त्तवीर्यार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ ।
रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेप्सुर्नृवरेण ह ॥ ११ ॥
ममागमनमप्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यताम् ।
इत्येवं रावणेनोक्तास्तेऽमात्याः सुविपश्चितः ॥ १२ ॥
अब्रुवन् राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ।
श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् ॥ १३ ॥
अपसृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ।
स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम् ॥ १४ ॥
अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ।
सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ १५ ॥
प्रपातपतितैः शीतैः साट्टहासमिवाम्बुभिः ।
देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोभिः सकिन्नरैः ॥ १६ ॥

तमेव दिवसं यस्मिन् दिने रावणो गतस्तस्मिन्नेव दिवसे नर्मदां रन्तुं नर्मदायां क्रीड़ितुम् ईश्वरो राजा ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

राक्षसपतिं प्रति महीपतेरसान्निध्यम् अब्रुवन्। पौराणां मुखादिति शेषः ॥ १३ ॥

अपसृत्य। पुरादिति शेषः। अभ्रं महामेघमिवाविष्टमाकाशसम्बद्धं तेनात्युच्छ्रितम्। मेदिनीमुद्भ्रान्तमिव उद्भिद्योद्गतमिव ॥ १४ ॥

सहस्रशिखरोपेतम् अनेकशृङ्गयुतम् ॥ १५ ॥

प्रपातस्तटोभ्रगुः। ततः पतितैरुदकैः साट्टहासमिव ॥ १६ ॥

स्वस्त्रीभिः क्रीड़मानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम्।
नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फटिकप्रतिमं जलम्॥ १७॥
फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्ठितम्।
उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्सन्निभं गिरिम्॥ १८॥
पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ।
चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम्॥ १९॥
महिषैः सृमरैः सिंहैः शार्दूलर्क्षगजोत्तमैः।
उष्णाभितप्तैस्तृषितैः संक्षोभितजलाशयाम्॥ २०॥
चक्रवाकैः सकारण्डैः सहंसजलकुक्कुटैः।
सारसैश्च सदा मत्तैः कूजद्भिः समसमावृताम्॥ २१॥
फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम्।
विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम्॥ २२॥
पुष्परेण्वनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम्।
जलावगाहसुस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम्॥ २३॥

स्फटिकप्रतिमं जलं स्यन्दमानाभिर्नदीभिः चलजिह्वाभिः फणाभिरुपलक्षितमनन्तमिव विष्ठितम्। उत्क्रामन्तम् ऊर्ध्वं व्याप्नुवानम्॥ १७॥ १८॥

चलानि उपलेषु जलानि यस्यास्ताम्॥ १९॥ २०॥ २१॥

अथ नर्मदां स्त्रीत्वेन वर्णयति। फुल्लेति॥ २२॥

पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितांवराम्।
इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः ॥ २४ ॥
स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते।
उपोपविष्टः सचिवैः सार्धं राक्षसपुङ्गवः ॥ २५ ॥
प्रख्याय नर्मदां सोऽथ गङ्गेयमिति रावणः।
नर्मदादर्शने हर्षमाप्तवान् स दशाननः ॥ २६ ॥
उवाच सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ।
एष रश्मिसहस्रेण जगत् कृत्वेव काञ्चनम् ॥ २७ ॥
तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसो मध्यमास्थितः।
मामासीनं विदित्वैव चन्द्रायति दिवाकरः ॥ २८ ॥
नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः।
मद्भयादनिलो ह्येष वात्यसौ सुसमाहितः ॥ २९ ॥
इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा शर्मवर्धिनी।
नक्रमीनविहङ्गोर्मिः सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ ३० ॥

अमानां जलावगाहे सुखस्पर्शरूपगुणो यस्यास्ताम् ॥२३॥२४॥२५॥

नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य। अनेन नर्मदायास्तद्वत्याप-नाशकत्वं तत्तटकृतशिवपूजादेर्महाफलत्वं गङ्गायाः सर्वोत्कृष्टत्वञ्च सूचितम् ॥ २६ ॥

सलीलं सविलासम्। काञ्चनं तन्मयम् ॥ २७ ॥

तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ।
चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३१ ॥
ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां शुभाम् ।
सार्वभौममुखा मत्ता गङ्गामिव महागजाः ॥ ३२ ॥
अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मनो विप्रमोक्ष्यथ ।
अहमप्यत्र पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे ॥ ३३ ॥
पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः ।
रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३४ ॥
समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ।
राक्षसेन्द्रगजैस्तैस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी ॥ ३५ ॥
वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ।
ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः ॥ ३६ ॥
उत्तीर्य्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ।

चन्द्रायति चन्द्र इवाचरति । आर्षं परस्मैपदम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

नक्रादियुता ऊर्मयो यस्याः सा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अवगाहध्वं स्नानं कुरुत । सार्वभौममुखाः सार्वभौमनामक दिग्गजादयः । महापद्म इति पाठान्तरम् । महापद्मो दिग्गजः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

राक्षसेन्द्रा गजास्तैः ॥ ३५ ॥

वामनाद्या दिग्गजाः गङ्गा इव महागजैरित्यसन्धिरार्षः ॥ ३६ ॥

नर्मदापुलिने ह्वद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे ॥ ३७ ॥
राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः।
पुष्पोपहृतेष्वेवं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३८ ॥
अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गामिव महागजः।
तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् ॥ ३९ ॥
नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावणः।
ततः क्लिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतः ॥ ४० ॥
रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सर्वराक्षसाः।
तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचलाः ॥ ४१ ॥
यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वरः।
जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ ४२ ॥
वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः।
अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः ॥ ४३ ॥

रावणस्य बल्यर्थं रावणकर्तृकशिवपूजार्थम् ॥३७॥३८॥३९॥४०॥

रावणं प्राञ्जलिं नियमेनेश्वरं प्रति कृताञ्जलिम्। तद्गतीवशमित्यार्षो दीर्घः। मूर्त्तिमन्तः प्राण्याकारवन्तोऽचला इव राक्षसाः ॥४१॥

तत्र तत्र स्म नीयते। प्रतिदिवसं पूजार्थं राक्षसैरिति शेषः ॥४२॥

तल्लिङ्गं जाम्बूनदमयं नित्यपूजालिङ्गम्। ऐश्वर्य्यकामनया हि तल्लिङ्गपूजा रावणस्य। ऐश्वर्यकामस्य सौवर्णलिङ्गपूजायास्तन्त्रेषूक्तेः ॥४३॥

ततः सतामार्तिहरं परं वरं
वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम्।
समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ
प्रसार्य्य हस्तान् प्रणनर्त्त चाग्रतः॥ ४४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः॥ ३१॥

जगौ। सामानीति शेषः॥ ४४॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः॥ ३१॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।



नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः स दारुणः ।
पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १ ॥
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः पतिः प्रभुः ।
क्रीड़ते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २ ॥
तासां मध्यगतो राजा रराज च तदार्जुनः ।
करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३ ॥
जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् ।
रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ४ ॥
कार्तवीर्य्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् ।
कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥ ५ ॥
समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः ।
स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवाबभौ ॥ ६ ॥

नर्मदेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

निर्मलं तज्जलं कार्त्तवीर्य्यभुजैरासक्तम् आसक्तं बन्धनं प्राप्य प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहम् । प्रतिकूलमिति यावत् । प्रधावति ॥ ५ ॥

स वेगः कार्तवीर्य्येण संप्रेषित इवाम्भसः ।
पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७ ॥
रावणोऽर्धसमाप्तन्तमुत्सृज्य नियमं तदा ।
नर्मदां पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८ ॥
पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभम् ।
वर्धन्तमम्भसो वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥
ततोऽनुद्भ्रान्तशकुनां स्वभावे परमे स्थिताम् ।
निर्विकाराङ्गनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥ १० ॥
सव्येतरकराङ्गुल्या ह्यशब्दास्यो दशाननः ।

कुशसंस्तरः कुशास्तरणम् । स तु तत्पुलिने कर्मनिमित्तम् ऋषिप्रिगणाहृतः ॥ ६ ॥

संप्रेषित इव । रावणं प्रतीति शेषः ॥ ७ ॥

पश्यते पश्यति स्म ॥ ८ ॥

सागरोद्गारः चन्द्रोदयकालिकसमुद्रपरिवृद्धिः । तेन हि समुद्रगा नद्यस्तत्समीपदेशे विपरीतप्रवाहाः क्रियन्त इति प्रसिद्धम् । पश्चिमेन मार्गेण पूर्वामाशां प्रविश्य वर्धन्तमम्भसो वेगं दृष्ट्वा प्रतिकूलां कान्तां प्रियामिव नर्मदां पश्यति स्मेत्यन्वयः । पूर्वामाशां प्रविश्यति इति पाठे रावण इति शेषः । तस्य कियद्दूरे वृद्धिरिति निर्णबाधमिति भावः । ततः पूर्वदिशि । तस्मात्प्रविश्यतीत्येव पाठो युक्तः कतकसम्मतश्च ॥ ९ ॥ १० ॥

वेगप्रभावमन्वेष्टुं सोऽदिशच्छुकसारणौ ॥ ११ ॥
तौ तु रावणसन्दिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ।
व्योमान्तरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥
अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ रजनीचरौ।
पश्येतां पुरुषं तोये क्रीड़न्तं सहयोषितम् ॥ १३ ॥
महाशालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम्।
मदरक्तान्तनयनं मदव्याकुलचेतसम् ॥ १४ ॥
नदीं पादसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम्।
गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तमिव मेदिनीम् ॥ १५ ॥
बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम्।
समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६ ॥
तमद्भुततरं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ।
संनिवृत्तावुपागम्य रावणान्तमथोचतुः ॥ १७ ॥
महाशालप्रतीकाशः कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर!।

सव्येतरकराङ्गुल्या दक्षिणहस्ताङ्गुल्या प्रोक्तान्वेषणद्योतकाभिनयं कृत्वा अन्वेष्टुमदिशत् ॥ ११ ॥

व्योमान्तरगतौ आकाशमार्गगौ ॥ १२ ॥

पश्येतामपश्यताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

मेदिनीं पादसहस्रेण रुन्धन्तं गिरिमिव संस्थितम् ॥१५॥१६॥१७॥

नर्मदां रोधवद्रुध्वा क्रीड़ापयति योषितः ॥ १८ ॥
तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी ।
सागरोद्गारसंकाशानुद्गारान् सृजते मुहुः ॥ १९ ॥
इत्येवं भाषमाणौ तौ निशम्य शुकसारणौ ।
रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा स ययौ युद्धलालसः ॥ २० ॥
अर्जुनाभिमुखे तस्मिन् रावणे राक्षसाधिपे ।
चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजस्तथा ॥ २१ ॥
सकृदेव कृतो रावः शरक्तपृषतो घनैः ।
महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ॥ २२ ॥
संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः ।
अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली ॥ २३ ॥
तं नर्मदाह्रदं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ।
स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् ॥ २४ ॥

रोधवद्रुध्यतेऽनेनेति रोधः सेतुस्तद्वदित्यर्थः । क्रीड़ापयति क्रीड़-यति । सुगमार्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

निशम्य श्रुत्वा अर्जुन इत्युक्त्वा अन्यस्यैवंविधसामर्थ्यासम्भवयुक्त्या ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥

सरक्तपृषतो रक्तविन्दुसहितो रावः शब्दः सकृदेव रावणप्रस्था-नेन सहैवैकवारं घनैः कृतः । सरक्तवर्षकमेघानां सकृद्भावोऽप्युत्पात इति कतकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदार्जुनम् ।
स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ॥ २५ ॥
इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा ।
अमात्याः ! क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ।
युद्धार्थं समनुप्राप्तो रावणो नाम नामतः ।
रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोऽथार्जुनस्य ते ॥ २७ ॥
उत्तस्थुः सायुधास्तञ्च रावणं वाक्यमब्रुवन् ।
युद्धस्य कालो विज्ञातः साधु भो साधु रावण ! ॥ २८ ॥
यः क्षीबं स्त्रीगतञ्चैव योद्धुमुत्सहसे नृपम् ।
स्त्रीसमक्षगतं यत्त्वं योद्धुमुत्सहसे नृपम् ॥ २९ ॥
क्षमस्वाद्य दशग्रीव ! उष्यतां रजनी त्वया ।
युध्यश्रद्धा तु यद्यस्ति श्वस्तात ! समरेऽर्जुनम् ॥ ३० ॥

पश्यते पश्यति स्म ॥ २५ ॥

इत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ २६ ॥ २७ ॥

अर्जुनमन्त्रिणो व्यंग्योक्त्या रावणं निन्दन्ति । युद्धस्येत्यादि । हे रावण ! त्वया साधुसम्यग्युद्धस्य कालो विज्ञातः । यस्त्वं क्षीबं मदमानमत्तं स्त्रीगतं स्त्रीगोष्ठीगतं साधु सम्यग्योद्धुमुत्सहसे । उक्तमेव स्पष्टं पुनराह । स्त्रीसमक्षगतमिति । यत्तत्सम्यक्कालो विज्ञातः ॥२८॥२९॥

स्वभावेनाह: । क्षमस्वेति । अद्य दिवसे युद्धविलम्बं क्षमस्व सहस्व

यदि वापि त्वरा तुभ्यं युद्धतृष्णासमावृत!।
निपात्यास्मान् रणे युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि॥ ३१॥
ततस्ते रावणामात्यैरमात्यास्ते नृपस्य तु।
सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः॥ ३२॥
ततो हलहला शब्दो नर्मदातीरगो बभौ।
अर्जुनस्यानुयात्राणां रावणस्य च मन्त्रिणाम्॥ ३३॥
इषुभिस्तोमरैः प्रासैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः।
सरावणानर्दयन्तः समन्तात् समभिद्रुताः॥ ३४॥
हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत् सुदारुणः।
सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निःस्वनः॥ ३५॥
रावणस्य तु तेमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः।
कार्तवीर्य्यबलं क्रुद्धा निहन्ति स्म स्वतेजसा॥ ३६॥

उच्यतां इहेति शेषः। युध्येतिपदम्। समरे श्रद्धा यद्यस्ति तदास्माऽर्जुनं युध्य युध्यस्व॥ ३०॥

हे युद्धतृष्णासमावृत यदि वा अथवा ते त्वरा यदि युद्धे तदास्मान् युद्धे निपात्य अर्जुनेन युद्धं प्राप्स्यसि॥ ३१॥ ३२॥

हलहलेति शब्दानुकारः। अनुयात्रा अनुचरा मन्त्रिण इत्यर्थः॥ ३३॥

कर्षणमायुधविशेषः। सरावणान् रावणसहितान् मन्त्रिणोऽर्दयन्तो अर्जुनमन्त्रिणो बभूवुरिति शेषः॥ ३४॥

अर्जुनाय तु तत् कर्म रावणस्य समन्त्रिणः ।
क्रीड़मानाय कथितं पुरुषैर्भयविक्लवैः ॥ ३७ ॥
श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं स तदार्जुनः ।
उत्ततार जलात्तस्माद्गङ्गातोयादिवाञ्जनः ॥ ३८ ॥
क्रोधदूषितनेत्रस्तु स तदार्जुनपावकः ।
प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३९ ॥
सतूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् ।
अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ४० ॥
बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् ।
गारुड़ं वेगमास्थाय आपपातैव सोऽर्जुनः ॥ ४१ ॥
तस्य मार्गं समारुध्य विन्ध्योऽर्कस्येव पर्वतः ।
स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो मुसलायुधः ॥ ४२ ॥

नक्रादिसङ्घितसमुद्रस्येव स्वन आसीत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
समन्त्रिणो मन्त्रिगणसहितस्य रावणस्य ॥ ३७ ॥
स्त्रीजनं न भेतव्यमित्युक्तेति शेषः । अञ्जनो दिग्गजः ॥ ३८ ॥
अर्जुनरूपः पावक इति रूपकम् । युगान्ते प्रलयकाले ॥ ३९ ॥
अभिदुद्राव द्रावयामास ॥ ४० ॥
बाहुविक्षेपकरणां बाहुभिर्विक्षेपकरणं भ्रमसंपादनं यस्यास्ताम् । गारुडं वेगं गरुडसदृशवेगम् । आपपातैव न तु विलम्बितवानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ततोऽस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं मदोद्धतः ।
प्रहस्तः प्रेषयन् क्रुद्धो ररास च यथान्तकः ॥ ४३ ॥
तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीड़सन्निभः ।
प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४ ॥
आधावमानं मुसलं कार्त्तवीर्य्यस्तदार्जुनः ।
निपुणं वञ्चयामास गदया गतविक्लवः ॥ ४५ ॥
ततस्तमभिदुद्राव सगदो हैहयाधिपः ।
भ्रामयाणो गदां गुर्वीं पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥
ततो हतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा ।
निपपात स्थितः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७ ॥
प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः ।
समहोदरधूम्राक्षा अपसृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८ ॥
अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते च निपातिते ।
रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९ ॥

विन्ध्यपर्वतोऽर्कमार्गं रुध्वा स्थित इति पौराणिकी कथा ॥ ४२ ॥
अस्य प्रेषयन्नस्य संहारार्थं क्षिपन् ॥ ४३ ॥
अशोकापीडं अशोकपुष्पशिखा तत्संनिभः ॥ ४४ ॥
गतविक्लवः गतभयः ॥ ४५ ॥
पञ्चबाहुशतैरुच्छ्रय उत्क्षेपो यस्यास्ताम् ॥ ४६ ॥

सहस्रबाहोस्तद् युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम्।
नृपराक्षसयोस्तत्र आरब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥
सागराविव संक्षुब्धौ चलमूलाविवाचलौ।
तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१ ॥
बलोद्धतौ यथानागौ वासितार्थे यथावृषौ।
मेघाविव विनर्दन्तौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ५२ ॥
रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तौ तदा राक्षसार्जुनौ।
परस्परं गदां गृह्य ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३ ॥
वज्रप्रहारानचला यथा घोरान् विषेहिरे।
गदाप्रहारांस्तौ तत्र सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४ ॥
यथाशनिरवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः।
तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५ ॥
अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाऽहितोरसि।
काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामनी यथा ॥ ५६ ॥

शैल इव स्थितो निपपात ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

वासितार्थे करिणीरूपप्रयोजनाय युयुधाते इति शेषः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

अशनिरवेभ्यः अशनिपातध्वनिभ्यः। प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनिः। गदापोथैर्गदापातैः। प्रतिश्रुताः प्रतिध्वनिमत्यः ॥ ५५ ॥

तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः।
अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५७ ॥
नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः।
सममासीत्तयोर्युद्धं यथापूर्वं बलीन्द्रयोः ॥ ५८ ॥
शृङ्गैरिव वृषा युध्यन् दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ।
परस्परं विनिघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥
ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा।
स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥
वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि।
दुर्बलेव यथावेगं द्विधाभूतापतत् क्षितौ ॥ ६१ ॥
स त्वर्जुनप्रयुक्तेन गदाघातेन रावणः।
अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२ ॥
स विक्लवं तदालक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः।

अर्हितोरसि रावणोरसि। सौदामनी विद्युत् विशेषेण द्योतमाना नभ इव रावणोरो गदाकाञ्चनाभं काञ्चनवर्णं चक्रे। प्रकाशितं चक्रे इति यावत् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

न राक्षसगणेश्वरः खेदमायाति ॥ ५८ ॥

वृषायुध्यन् वृषावयुध्यन्नित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

दुर्बलेव बलरहितेव। यथावेगं स्ववेगोचितं प्रहर्तुमसमर्था स्वयमेव द्विधाभूता क्षितावपतत्। तत्र हेतुर्वरदानकृतत्राणे इति ॥ ६१ ॥

सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६३ ॥
स तु बाहुसहस्रेण बलाद् गृह्य दशाननम् ।
बबन्ध बलवान् राजा बलिं नारायणो यथा ॥ ६४ ॥
बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः ।
साध्वीतिवादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५ ॥
व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव कुञ्जरम् ।
ररास हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥ ६६ ॥
प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् ।
सहसा राक्षसः क्रुद्ध अभिदुद्राव हैहयम् ॥ ६७ ॥
नक्तञ्चराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ ।
उद्धूत आतपापाये पयोदानामिवाम्बुधौ ॥ ६८ ॥
मुञ्च मुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् ।
मुसलानि च शूलानि सोत्ससर्ज तदा रणे ॥ ६९ ॥
अप्राप्तान्येव तान्याशु असंभ्रान्तस्तदार्जुनः ।
आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिसूदनः ॥ ७० ॥

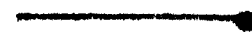
अपासर्पत् अपराङ्मुखएवं पृष्ठतोगच्छत् निघ्नन् सूदन् ॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥ ६४ ॥
साध्वीति वादिन इति दीर्घ आर्षः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
आतपापाये वर्षाकाले ॥ ६८ ॥
सोत्ससर्जेत्यार्षम् । सहैव तत्तावन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

ततस्तान्येव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः ।
भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१ ॥
राक्षसांस्त्रासयामास कार्तवीर्य्यार्जुनस्तदा ।
रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ७२ ॥
स कीर्य्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करै-
र्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः ।
ततोऽर्जुनः स्वां प्रविवेश तां पुरीं
बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अप्राप्तान्येव स्वसमीपमनागतान्येवान्तरिक्षस्थान्येवामरारीणां तान्या-
युधानि रावणग्राहिकरव्यतिरिक्तकरैराशु जग्राह ॥७०॥७१॥७२॥७३॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥



त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।



रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् ।
ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १ ॥
ततः पुत्रकृतस्नेहात् कम्पमानो महाधृतिः ।
माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महानृषिः ॥ २ ॥
स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः ।
पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसम्पातविक्रमः ॥ ३ ॥
सोऽमरावतिसंकाशां हृष्टपुष्टजनावृताम् ।
प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥
पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दृशम् ।
ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय अर्जुनाय न्यवेदयन् ॥ ५ ॥

अथ पुलस्त्येन रावणमोचनम् । रावणेति ॥ १ ॥

कम्पमानः अनुकम्पया कम्पमानः ॥ २ ॥

मनःसम्पातविक्रमः मनस्तुल्यगतिः ॥ ३ ॥

अमरावतिसङ्काशाम् । ह्रस्व आर्षः ॥ ४ ॥

सुदुर्दृशम् । सुदुर्दर्शमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाय द्वाःस्था मन्त्रिणो वा ॥ ५ ॥

पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिपः ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥
पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च ।
पुरस्तात् प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥
ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् ।
अर्जुनो दृश्य संभ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥
स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ।
पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥
अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता ।
अद्याहं तु द्विजेन्द्र ! त्वां यस्मात् पश्यामि दुर्दृशम् ॥ १० ॥
अद्य मे कुशलं देव ! अद्य मे कुशलं व्रतम् ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ ११ ॥
यत्ते देवगणैर्वन्द्यौ वन्देहं चरणौ तव ।
इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् ।
ब्रह्मन् ! किं कुर्मः किं कार्य्यमाज्ञापय तु नो भवान् ॥ १२ ॥
तं धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं दृष्टा च पार्थिवम् ।
पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथार्जुनम् ॥ १३ ॥

प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत् ॥ ६ ॥ ७ ॥
ईश्वरं ब्रह्माणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

नरेन्द्राम्बुजपत्राक्ष ! पूर्णचन्द्रनिभानन !।
अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥ १४ ॥
भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ।
सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः ॥ १५ ॥
पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया।
मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्स ! दशाननम् ॥ १६ ॥
पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्याथ न किञ्चन वचोऽर्जुनः।
मुमोचैव पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥ १७ ॥
स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः
प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगम्बरैः।
अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं
प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥

शिवं कुशलम्। पुलस्त्योवाचेति सन्धिरार्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्य रावणस्य ॥ १५ ॥

पुत्रकस्य मदीयबालस्य रावणस्य। यशः पीतं नाशितम्। स्वीयं नाम च रावणजिदित्येवं त्रैलोक्ये विश्रावितम् ॥ १६ ॥

न किञ्चिद्वच ऊचे किन्तु क्रिया केवलमुत्तरमिति मुमोचैव। प्रहृष्टवत् ब्रह्मपुत्रो मां प्रार्थितवानिति सन्तोषयुक्तः सन् ॥ १७ ॥

अहिंसकं सख्यं परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनम्। साग्निकं अग्निसाक्षित्वसहितम् ॥ १८ ॥

पुलस्त्येनापि संत्यक्तो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्।
परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः॥ १९ ॥
पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गवः।
मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २० ॥
एवं स रावणः प्राप्तः कार्त्तवीर्य्यात् प्रधर्षणम्।
पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः ॥ २१ ॥
एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन!।
नावज्ञा हि परे कार्य्या य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः॥ २२ ॥

ततः स राजा पिशिताशनानां
सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम्।
पुनर्नृपाणां कदनं चकार
चचार सर्वां पृथिवीञ्च दर्पात् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ ३३ ॥

पुलस्त्येनापि संत्यक्तो गच्छ लङ्कामित्यनुज्ञातः। अपिनार्जुनेनापि त्यक्तो बन्धनान्मुक्तः। कृतातिथ्यः। अर्जुनेनेति शेषः ॥१९॥२०॥२१॥
बलिभ्योऽपि बलिनः सन्ति। ईश्वरसृष्टेर्विचित्रत्वादित्याशयः। यः श्रेय इच्छेत्तेन परे परस्मिन्नवज्ञा न कार्य्या ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।



अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः ।
चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथाकृतः ॥ १ ॥
राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकम् ।
रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २ ॥
ततः कदाचित् किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् ।
गत्वाह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥ ३ ॥
ततस्तु वानरामात्यास्तारस्तारापिता प्रभुः ।
उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥
राक्षसेन्द्र ! गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् ।

अथ रावणस्य वालिदर्शनम् । अनिर्विण्णः कृतः । पुलस्त्येन विमोच्यार्जुनसख्यं प्रापय्य तेन पूजयित्वा विसर्जितत्वात् पराभवजनितनिर्वेदरहितः कृत इत्यर्थः ॥ १ ॥

युद्धे ह्वयति युद्धनिमित्तमाह्वयतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

वानरामात्याः वालिमन्त्रिणः । तानाह । तारएकः तारापिता सुषेणः । प्रभुर्युवराजः सुग्रीवश्चोवाच ॥ ४ ॥

कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवङ्गमः ॥ ५ ॥
चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण ! ।
इदं मुहूर्त्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्त्तकम् ॥ ६ ॥
एतानस्थिचयान् पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः ।
युद्धार्थिनामिमे राजन् ! वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥
यद्वामृतरसः पीतस्त्वया रावण ! राक्षस ! ।
तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८ ॥
पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत ! ।
इदं मुहूर्त्तं तिष्ठस्व दुर्लभन्ते भविष्यति ॥ ९ ॥
अथवा त्वरसे मर्त्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् ।
वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिष्ठमिव पावकम् ॥ १० ॥
स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः ।

किमुच्यत्त्राह । राक्षसेन्द्रेति । ते तुभ्यं प्रतिबलो युद्धं दातुमिति शेषः ॥ ५ ॥

चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यश्चतुर्षु समुद्रेषु । सन्ध्यां सन्ध्याध्येयदेवतां ब्रह्मरूपामन्वास्य ध्यात्वा इदं मुहूर्त्तमस्मिन्मुहूर्त्ते आयाति ॥ ६ ॥

तेन ते युद्धमयोग्यमित्याह । एतानिति ॥ ७ ॥

यदेति यद्यप्यर्थे । यद्यप्यमृतरसः पीतो भवति तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपगमनपर्य्यन्तम् ॥ ८ ॥

पुष्पकं तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥
तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम्।
रावणो वालिनं दृष्ट्वा सन्ध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥
पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसन्निभः।
ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निःशब्दपदमव्रजत् ॥ १३ ॥
यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स रावणः।
पापाभिप्रायकं दृष्ट्वा चकार न तु संभ्रमम् ॥ १४ ॥
शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुड़ो यथा।
न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥
जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं पापचेतसम्।
कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन् महार्णवान् ॥ १६ ॥

जगच्चित्रं सर्वाश्चर्यभूतम्। इमं वालिनं पश्य। दुर्लभं ते भवि-
ष्यति। जीवितमिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥
तारम्। ताराढीनित्यर्थः ॥ ११ ॥
संध्योपासनतत्परं सम्यग्ध्येयब्रह्मध्यानतत्परम् ॥ १२ ॥
निःशब्दपदं निःशब्दः पदविक्षेपो यस्यां क्रियायां तथा ॥ १३ ॥
पापाभिप्रायकं पापाभिप्रायवन्तम् ॥ १४ ॥
सिंहो वा सिंह इव ॥ १५ ॥
जिघृक्षमाणमित्यादिरित्थमित्यन्तो वालिनो विचारः ॥ १६ ॥

द्रक्ष्यन्त्यरिं ममाङ्कस्थं स्रंसदूरुकराम्बरम् ।
लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥
इत्येवं मतिमास्थाय वाली मौनमुपाश्रितः ।
जपन् वै नैगमान् मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥
तावन्योऽन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ ।
प्रयत्नवन्तौ तत् कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९ ॥
हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ।
पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ २० ॥
ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः ।
खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१ ॥
तञ्च पीड़यमानं तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः ।
जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥

द्रक्ष्यन्ति देवादय इति शेषः । ममाङ्कस्थं कक्षस्थमित्यर्थः । स्रंसत् स्रंसमानानि ऊरुकराम्बरं वस्त्रञ्च यस्य तम् । गरुडस्येति । अङ्कस्थमित्यनुकर्षः ॥ १७ ॥

नैगमान् वैदिकान् । वाल्यादयो हि स्वयंप्रतिभातसकलवेदाः । जपंस्तदर्थं ध्यायन् ॥ १८ ॥

तत् कर्म ग्रहणकर्म ॥ १९ ॥

हस्तग्राहं हस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तं पादशब्देन मत्वा [illegible] पादशब्देन पश्चादायान्तं ज्ञात्वा पराङ्मुखोऽपि [illegible] ।

अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाणे दशानने ।
मुमोक्षयिषवो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥
अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यगः ।
अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥
तेऽशक्नुवन्तः संप्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः ।
तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥
वालिमार्गादपाक्रामन् पर्वतेन्द्रापि गच्छतः ।
किं पुनर्जीवनप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मांसशोणितम् ॥ २६ ॥
अपक्षिगणसंपातान् वानरेन्द्रो महाजवः ।
क्रमशः सागरान् सर्वान् सन्ध्याकालमवन्दत ॥ २७ ॥

हस्तग्राह्यमिति पाठे रावणपादशब्देन तादृशं मत्वेत्यर्थः। अण्डजो गरुडः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

मुमोक्षयिषव इति। मोक्षशब्दात्तत् करोतीति ण्यन्तात् सन्। रवमाणाः क्रोशन्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अशक्नुवन्त इति पदम् ॥ २५ ॥

यतः पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गादपाक्रामन्। मांसशोणितं बिभ्रज्जीवनप्रेप्सुः प्राणी तस्य मार्गादपक्रामतीति किं वक्तव्यम् ॥ २६ ॥

अपक्षिगणसम्पातान् यावता कालेन वाली गच्छति तावता कालेन पक्षिगणैरप्यप्राप्यान् सागरान् क्रमशो गच्छन्निति शेषः। सन्ध्याकालं प्रातःसन्ध्याकालध्येयदेवतारूपं ब्रह्मावन्दत ध्यातवान् ॥ २७ ॥

संपूज्यमानो यातस्तु खचरैः खचरोत्तमः।
पश्चिमं सागरं वाली आजगाम सरावणः॥ २८॥
तस्मिन् सन्ध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः।
उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम्॥ २९॥
बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः।
वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा॥ ३०॥
उत्तरे सागरे सन्ध्यामुपासित्वा दशाननम्।

सरावणः कक्षस्थरावणसहितः॥ २८॥

तस्मिन् सन्ध्यामुपासित्वा स्नात्वेत्यादि। दक्षिणसमुद्रतटेऽपि जपन् वै नैगमान् मन्त्रानित्युक्तेः समुद्रचतुष्टयेऽपि प्रातःसन्ध्याकालस्य उदयात् पूर्वं परतश्च मिलित्वा त्रिमुहूर्त्तात्मकस्य मध्ये चतुःसमुद्रतटावच्छेदेन किञ्चित् किञ्चित् कालं ध्येयब्रह्मणो ध्याननियमस्तत्प्रतिपादकमन्त्रस्मरणनियमश्च वालिन इति गम्यते। ईदृशं व्रतञ्च महेन्द्रो रावणस्य समूलनाशाय पुत्रद्वारानुतिष्ठति इति बोध्यम्। यत्तु तस्य दक्षिणसमुद्रे शौचं पश्चिमे स्नानमुत्तरे आपोहिष्ठादिमन्त्रैर्मार्जनं पूर्वसमुद्रेऽर्घ्यादीत्येवं सन्ध्यावन्दनशेषानुष्ठानत्वाच्चतुर्षु समुद्रेषु सन्ध्यामन्वास्येत्युक्तिरिति कतकतीर्थादयस्तज्जपन् वै नैगमान् मन्त्रानिति दक्षिणसमुद्रस्नानकालोक्त्या विरुध्यते। मदुक्तरीत्यासामञ्जस्याच्च। सन्ध्याकाले गायत्र्यर्थब्रह्मणो ध्यानमेव प्रधानं स एव सन्ध्यापदार्थ इति स्पष्टं श्रुतिस्मृतिविदाम्॥ ॥ २९॥ ३०॥ ३१॥

वहमानोऽगमद्वाली पूर्वं वै स महोदधिम् ॥ ३१ ॥
तत्रापि सन्ध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः।
किष्किन्धामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥ ३२ ॥
चतुर्ष्वपि समुद्रेषु सन्ध्यामन्वास्य वानरः।
रावणोद्वहनश्रान्तः किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥ ३३ ॥
रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात् कपिसत्तमः।
कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन् रावणं मुहुः ॥ ३४ ॥
विस्मयं तु महद् गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः।
राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रन्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
वानरेन्द्र! महेन्द्राभ! राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः।
युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ३६ ॥
अहो बलमहो वीर्य्यमहो गाम्भीर्य्यमेव च।
येनाहं पशुवद् गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३७ ॥
एवमश्रान्तवद्वीर! शीघ्रमेव च वानर!।
मां चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीर! भविष्यति ॥ ३८ ॥

वासवापत्यं वासविः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्रहसन्निति। मां जिघृक्षुर्दुरात्मा स्वयमेव ग्रहणं प्राप्त इति तोषात् प्रहासः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

आसादितः कक्षनिक्षेपं प्रापितः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अयाचामेव भूतानां गतिरेषां प्लवङ्गम ! ।
मनोऽनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ३९ ॥
सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव ! ।
त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकायतः ॥ ४० ॥
दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् ।
सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ! ॥ ४१ ॥
ततः प्रज्वालयित्वाग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ ।
भ्रातृत्वमुपसम्पन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४२ ॥
अन्योऽन्यं लम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ ।
किष्किन्धां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४३ ॥
स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः ।
अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४४ ॥
एवमेतत् पुरा वृत्तं वालिना रावणः प्रभो ! ।
धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४५ ॥
बलमप्रतिमं राम ! वालिनोऽभवदुत्तमम् ।

अश्रान्तवदश्रान्तः सन्। मां पर्वतप्रमाणभारम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
तुभ्यं तव ॥ ४० ॥
नौ आवयोः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
आगतैः सहेति शेषः ॥ ४४ ॥

सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

धर्षितो वालिना रावणः । पश्चात् पावकनिकटे भ्राता कृतः सोदर-भावतया स्नेहः कृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।



अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् ।
प्राञ्जलिर्विनयोपेत इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ १ ॥
अतुलं बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च ।
न त्वेताभ्यां हनुमता समन्त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥
शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् ।
विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम् ।
समाश्वास्य महाबाहुर्योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४ ॥

अपृच्छतेति । दक्षिणाशा दक्षिणदिक् । अपृच्छतेत्यस्य विवरण-मिदमाहेति ॥ १ ॥

अतुलमनुपमम् । एताभ्यां एतयोः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी आर्षी । एतयोर्बलं हनूमता तद्बलेन न सममित्यर्थः ॥ २ ॥

न केवलं बलमेवाधिकं किं त्वन्यदपीत्याह । शौर्यमिति । दाक्ष्यं क्षिप्रकारित्वम् । बलं शारीरम् । धैर्यं केनाप्यप्रकम्प्यता । प्राज्ञता धीः कार्याकार्यनिर्णयज्ञता । नयसाधनं राजनीतिज्ञत्वसंपादनम् ॥ ३ ॥

धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तःपुरं तदा ॥
दृष्ट्वा संभाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ॥ ५ ॥
सेनाग्रगा मन्त्रिसुताः किङ्करा रावणात्मजः ।
एते हनुमता तत्र एकेन विनिपातिताः ॥ ६ ॥
भूयोबन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् ।
लङ्का भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७ ॥
न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च ।
कर्म्माणि तानि श्रूयंते यानि युद्धे हनूमतः ॥ ८ ॥
एतस्य बाहुवीर्य्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः ।
प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि बान्धवाः ॥ ९ ॥
हनमान्यदि मे नस्याद्वानराधिपतेः सखा ।
प्रवृत्तिमपि कोवेत्तुं जानक्याः शक्तिमान् भवेत् ॥ १० ॥

तानेव गुणानाह । दृष्टैवेति ॥ सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीं दृष्ट्वा तां समाश्वास्य योजनशतं प्लुतः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥

बन्धाद् ब्रह्मास्त्रबन्धात् ॥ ७ ॥

यानि कर्माणि हनूमतोदृष्टानि तानि कालस्य यमस्येन्द्रादेश्च न श्रूयन्ते ॥ ८ ॥

लङ्का प्राप्ता । विभीषणाय देयत्वेन प्रतिज्ञातेत्यर्थः । लक्ष्मणप्राप्तिः औषधपर्वतानयनेन ॥ ९ ॥

नस्यात् सहाय इति शेषः ॥ १० ॥

किमर्थं वाली चैतेन सुग्रीवप्रियकाम्यया।
तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा॥ ११ ॥
न हि वेदितवान्मन्ये हनूमानात्मनो बलम्।
यद्दृष्टवान् जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम्॥ १२ ॥
एतन्मे भगवन्! सर्वं हनूमति महामुने!।
विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित!॥ १३ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्ततः।
हनूमतः समक्षन्तमिदं वचनमब्रवीत्॥ १४ ॥
सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ! यद्ब्रवीषि हनूमति।
न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः॥ १५ ॥
अमोघशापैः शापस्तु दत्तोऽस्य मुनिभिः पुरा।
न वेत्ता हि बलं सर्वं बली सन्नरिमर्दन!॥ १६ ॥

वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची। किमर्थं वालिघातेनेति पाठे सुग्रीवप्रियकाम्यया वालिघाते किमर्थं न प्रवृत्त इत्यर्थः। पदच्छेद-शेषपूरणाभ्यां गूढत्वादस्यैव विवरणम्। तदावैर इत्यादि॥ ११॥

वाल्यहनने हेतुं स्वयमेव राम ऊहति। नहीति। जीवितेष्टं जीवितादपि प्रियम्॥ १२॥

हनूमति तद्विषये पृष्टमेतत् सर्वं कथयेत्यन्वयः॥ १२॥ १३॥

यद्ब्रवीषीति। आत्मनो बलं न जानातीत्येतत् न बल इति च॥ १५॥

तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ २१ ॥
अनेन च परामृष्टो राहुः सूर्यरथोपरि ।
अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ २२ ॥
इन्द्रस्य भवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः ।
अब्रवीद्भ्रुकुटिं कृत्वा देव देवगणैर्वृतम् ॥ २३ ॥
बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव ! ।
किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ! ॥ २४ ॥
अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः ।
अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ २५ ॥
स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः ।
उत्पपातासनं हित्वा उद्वहन् काञ्चनीं स्रजम् ॥ २६ ॥
ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् ।
शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥ २७ ॥

दोषश्चाविद्यान स न भवतीत्यदोषत्वस्य हेतुः । शिशुरिति ॥ २० ॥
॥ २१ ॥

सूर्यरथोपरि तदुपरितनप्रदेशे । अनेन हनूमता परामृष्टः स्पृष्टो राहुस्ततो भयध्वनिप्रकाशः सन्नपक्रान्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥

हे वासव चन्द्रार्कौ मम यथाकालं बुभुक्षापनयं बुभुक्षापनीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽन्नं दत्त्वा तदन्नम् ॥ २४ ॥ ३५ ॥ २६ ॥

इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरस्सरम् ।
प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥
अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् ।
अनेन च स वै दृष्टः प्रधावन् शैलकूटवत् ॥ ३९ ॥
ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च ।
उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥
उत्सृज्यार्कमिमं राम ! प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् ।
अवेक्ष्यैवम्पराव्रत्तो मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥
इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः ।
इन्द्रइन्द्रेति संत्रासात् मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥
राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् ।
श्रुत्वेन्द्रो वाचमाभैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥

छत्रधारिणं नानाछत्रधारिणम् । स्वर्णघण्टाशब्दरूपा-
ट्टहासवन्तम् ॥ ३७ ॥

करीन्द्रमैरावतम् । अनेन हनूमता सह यत्र देशे सूर्यस्तत्रायात्
॥ ३८ ॥

अतिरभसेनातिवेगेनागमत् । वासवादपि पूर्वमिति शेषः । अनेन
हनूमता । स राहुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एवमवेक्ष्य महाशैलकूटवद्बृहत्तरमवेक्ष्य । मुखशेष इति राहोः
स्वरूपकथनम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ऐरावतं ततोऽदृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि।
फलं तं हस्तिराजानमभिदुद्राव मारुतिः॥ ४४॥
तथास्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया।
मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्युपरिभास्वरम्॥ ४५॥
एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः।
हस्तांतादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत्॥ ४६॥
ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः।
पतमानस्य चैतस्य वामा हनुरभज्यत॥ ४७॥
तस्मिंस्तु पतिते चापि वज्रताडनविक्लवे।
चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः॥ ४८॥
प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः।
गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः॥ ४९॥

प्रागेवालक्षितं स्वरं राहुदर्शनात् पूर्वमेवायं राहोः स्वर इति निश्चितम्॥ ४३॥

इदमपि महत्फलमिति मत्वा। हस्तिराजानं ऐरावतम्॥४४॥ ४५॥

हस्तांतात् हस्तायात्॥ ४६॥

वामा हनुः। हनुशब्दः स्त्रियाम्। तत्परा हनुरिति कोशात्॥४७॥ ॥ ४८॥

प्रचारं देहिमात्रहितभूतं स्वप्रचारम्। संगृह्य संक्षिप्य। अन्तर्गतः सर्वदेहान्तर्गतःप्रभुः सर्वजगत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्ता॥ ४९॥

विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमातिकृत् ।
रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥
वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः ।
सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥
निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् ।
वायुप्रकोपात् त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥
ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः ।
प्रजापतिं समाधावन् दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥
ऊचुः प्राञ्जलयोदेवा महोदरनिभोदराः ।
त्वया तु भगवन् ! सृष्टाः प्रजानाथ ! चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥
त्वया दत्तोयमस्माकमायुषः पवनः पतिः ।
सोस्मान् प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥
रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः ।

रुरोध निरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् । एवम्बिधोऽर्थस्य देवशक्यत्वे दृष्टान्तोयथेति । वासवो यथा वर्षाण्यावृत्य रुन्धे ॥ ५० ॥ ५१ ॥

स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । वषट्कारोयागः । निष्क्रियं संसारशून्यम् निरयस्थमिव । अतिशयित दुःखवदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

महोदरेति । महोदररोगग्रस्तोदरवदुदरं येषान्ते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥
वायुसंरोधजं दुःखमिदन्नो नुद दुःखहन्! ।
एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
कारणादिति चोक्त्वासौ प्रजाः पुनरभाषत ।
यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च ॥ ५८ ॥
प्रजाः शृणुध्वन्तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ।
पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः ॥ ५९ ॥
राज्ञोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोनिलः ।
अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ ६० ॥
शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ।
वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६१ ॥
वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ।
अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ ६२ ॥
अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ।
तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः ।
मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुतम् ॥ ६३ ॥

कारणादिति उक्त्वा किञ्चित्कारणमत्राख्लोयुक्त्वा यस्मिन् कारणे वायुश्चुक्रोध तत्कारणं पुनरभाषत ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

दारुभिः समतां याति । क्षणमपि न चलतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः
सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः ।
जगाम यत्रास्यति तत्र मारुतः
सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥
ततोऽर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभं
सुतं तदोत्सङ्गगतं सदागतेः ।
चतुर्मुखोवीक्ष्य कृपामथाकरोत्
सदेवगन्धर्वर्षियक्षराक्षसैः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रुक्प्रदःशूलादिरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येत्यसन्धिरार्षः ॥ ६२ ॥
आस्यति आस्ते ॥ ६४ ॥
सदागतेर्वायोः । गन्धर्वर्षियक्षेति गुरुलघुभेद आर्षः ॥ ६५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः।



ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः।
शिशुकन्तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः॥ १॥
चलकुण्डलमौलिस्रक् तपनीयविभूषणः।
पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थाय वेधसे॥ २॥
तं तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना।
वायमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान्॥ ३॥
स्पृष्टमात्रस्ततः सोऽथ सलीलं पद्मजन्मना।
जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान्॥ ४॥
प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणोगन्धवहोमुदा।
चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा॥ ५॥

तत इति॥ १॥

स्रक्तपनीयेति। तपनीयस्रगीत्यर्थः। त्रिरुपस्थाय न्यपतत्। उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टाङ्गं प्रणतवानित्यर्थः॥ २॥

वेदविदा अनादितोऽशेषवेदार्थविदा। लम्बाभरणशोभिना हस्तेन वायुमुत्थाप्य। परिमर्शः स्पर्शः॥ ३॥ ४॥

मत्क्रोधादिविनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिताभवन् ।
शीतवातविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ॥ ६ ॥
ततस्त्रियुग्मस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदशार्चितः ।
उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥
भो महेन्द्राग्निवरुणा महेश्वरधनेश्वराः ।
जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८ ॥
अनेन शिशुना कार्यं कर्त्तव्यं वो भविष्यति ।
तद्दध्वं वरान् सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ९ ॥
ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः ।
कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः ।
नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११ ॥

सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं सन्त्यक्तनिरोधं यथा भवति तथा। यथा पुरा यथा पूर्वं प्राणात्मना चचार ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रियुग्मः त्रीणि युग्मानि यस्य सः। तानि यशोवीर्ये ऐश्वर्यश्रियौ ज्ञानवैराग्ये च। त्रिककुत्त्रिमूर्त्तिप्रधानः। त्रिधामा त्रिलोकस्थानः ॥ ॥ ७ ॥

वक्ष्यामि श्रूयतामिति गुरुवैषम्यमार्षम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

कुशेशयमयीं काञ्चनपद्ममयीम् ॥ १० ॥ ११ ॥

अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम्।
इत: प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२ ॥
मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः।
तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकाङ्क्षलाम् ॥ १३ ॥
यदा च शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति।
तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ १४ ॥
वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति।
वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५ ॥
यमो दण्डादवध्यत्वमरोगत्वं च दत्तवान्।
वरं ददामि सन्तुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६ ॥
गदेयं मामिका नैनं संयुगेषु वधिष्यति।
इत्येवं धनदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १७ ॥
मत्तो मदायुधानां च अवध्योऽयं भविष्यति।
इत्येवं शङ्करेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥ १८ ॥

अहं मात्तापूर्वं वरं दास्यामि ॥ १२ ॥
शतिकाङ्क्षलां शततममंशम् ॥ १३ ॥
शास्त्रं शास्त्राध्ययनं तदर्थज्ञानं च ॥ १४ ॥ १५ ॥
तुष्ट अविषादमित्यार्षः सन्धिः ॥ १६ ॥ १७ ॥

विश्वकर्मा च दृष्ट्वेमं बालं प्रति महारथः ।
मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि तानि च ।
तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ १९ ॥
दीर्घायुश्च महात्मा च ब्रह्मा तं प्राब्रवीद्वचः ।
सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यत्वं भविष्यति ॥ २० ॥
ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलङ्कृतम् ।
चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २१ ॥
अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयङ्करः ।
अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत ! मारुतिः ॥ २२ ॥
कामरूपः कामचारी कामगः प्लवताम्बरः ।
भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २३ ॥
रावणोत्सादनार्थानि रामप्रीतिकराणि च ।
रोमहर्षकराण्येव कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य मारुतं त्वमरैः सह ।
यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २५ ॥

महायुधानां शूलादिपाशुपतास्त्रान्तानाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

महात्मा महानात्मा यस्य स ब्रह्मज्ञ इति यावत् । सर्व्वेषां ब्रह्मास्त्रान्तानाम् । ब्रह्मदण्डो ब्रह्मर्षिक्रियमाणः संहारोद्देश्यकः शापो न भविष्यति । अस्येति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

सोऽपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत्।
अञ्जनायास्तमाख्याय वरदत्तं विनिर्गतः॥ २६॥
प्राप्य राम! वरानेष वरदानबलान्वितः।
जवेनात्मनि संस्थेन सोऽसौ पूर्ण इवार्णवः॥ २७॥
तरसापूर्य्यमाणोऽपि तदा वानरपुङ्गवः।
आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः॥ २८॥
स्रुग्भाण्डान्यग्निहोत्राणि वल्कलानां च सञ्चयान्।
भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान् संशान्तानां करोत्ययम्॥ २९॥
एवंविधानि कर्माणि प्रावर्त्तत महाबलः।
सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यः शम्भुना कृतः॥ ३०॥
जानन्त ऋषयः सर्वे सहन्ते तस्य शक्तितः।
तथा केसरिणा त्वेष वायुना सोऽञ्जनीसुतः॥ ३१॥

एवमुक्ता। महेन्द्रादय इत्यर्थः। अमरैः परिवारदेवगणैः। वरदत्तं दत्तवरम्॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥

स्रुग्भाण्डानि यज्ञोपकरणानि। अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रसाधनभूताग्नयः। भग्नविच्छिन्नविध्वस्तशब्दाः स्रुग्भाण्डादिषु क्रमेण योज्याः। संशान्तानां सम्यक् शान्तानां शान्तिप्रधानानामृषीणामिति यावत्॥ ॥ २९॥

प्रावर्तत। प्रावर्तयदित्यर्थः। शम्भुना ब्रह्मणा॥ ३०॥

प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ।
ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवंशजाः ॥ ३२ ॥
शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ ! नातिक्रुद्धातिमन्यवः ।
बाधसे यत् समाश्रित्य बलमस्मान् प्लवङ्गम ! ॥ ३३ ॥
तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः ।
यदा ते स्मार्यते कीर्त्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३४ ॥
ततस्तु हृततेजौजा महर्षिवचनौजसा ।
एषोऽश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोऽचरत् ॥ ३५ ॥
अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ।
सर्ववानरराजासीत्तेजसा इव भास्करः ॥ ३६ ॥
स तु राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां महेश्वरः ।
ततस्त्वृक्षरजा नाम कालधर्म्मेण योजितः ॥ ३७ ॥

जानन्तः वरदानमिति शेषः । तस्य ब्रह्मणः शक्तितो वरसामर्थ्यात् सहन्ते क्षमन्ते । तस्य चेष्टितमिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

क्रोधो जिघांसा । मन्युरमर्षः । अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तद्दीर्घमिति । तद्बलमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

हृततेजौजा अपहृतस्ववीर्यबलज्ञानः । एषो अश्रमाणीत्यार्षः सन्धिः ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः।
पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे॥ ३८॥
सुग्रीवेण समन्त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम्।
आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा॥ ३९॥
एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः।
वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम! समुत्थितम्॥ ४०॥
न ह्येष राम! सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना।
देव! जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः॥ ४१॥
ऋषिशापाहृतबलस्तदैव कपिसत्तमः।
सिंहः कुञ्जररुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे॥ ४२॥

ऋक्षरजसइत्यकारान्तः॥ ३६॥ ३७॥

वालिनः पदे यौवराज्ये॥ ३८॥

अद्वैधं एकप्रकारम्। आबाल्यं बाल्यमारभ्य॥ ३९॥

यदा वैरमुत्थितं तदैव हनुमान् शापवशादेवात्मनो बलं न वेद॥ ॥ ४०॥

ननु हनुमतोऽज्ञानाभावेऽपि सुग्रीवः किमिति न बोधितवांस्तत्राह। न ह्येष इति। वालिना भ्राम्यमाण एष सुग्रीवोपि तद्बलं न वेदेत्यनुकर्षः। तदपि देवकार्यं यावदेव तदा तु जाम्बवता स्मारितः समुद्रतीरे तत् ज्ञातवान् उक्तमेव पुनराह। देवेति॥ ४१॥

तदा सुग्रीवविपत्समये। आहृतबलः अपहृतस्वबलपरिज्ञानः।

पराक्रमोत्साहमतिप्रताप-
सौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ।
गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्य-
र्हनूमतः कोऽप्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ४३ ॥
असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन्
सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः ।
उद्यद्गिरेरस्तगिरिम् जगाम
ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः ॥ ४४ ॥
ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थम्
ससंग्रहं सिध्यति वै कपीन्द्रः ।

अतएव रणे कुञ्जरबद्धः सिंह इव सहितः सुग्रीव सहितो यो माल्यितः स्थित एव न तु युद्धं कृतवानिति । सिंहः कुञ्जरबद्धेवेति पाठान्तरं तत्र सन्धिरार्षः ॥ ४२ ॥

पराक्रमः महत्स्वपि युद्धकार्येषूत्साहः । उत्साहपदेनेतरकार्य-विषयः सः । मतिरर्थनिर्द्धारणम् । प्रतापः प्रभावः । सौशील्यं सुख-भावत्वं । माधुर्यं वाचि । नयानयौ तत्परिज्ञाने । प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यन्ये । गाम्भीर्यमापद्यक्षोभः । सुवीर्यं स्वरक्षणे न परपराभवः । धैर्यमकम्प्यचित्तता । हनूमत एतैर्गुणैः कोऽप्यधिको न कोपीत्यर्थः ॥४३॥

उद्यद्गिरेरुदयगिरेः । महद्ग्रन्थं धारयन् अर्थतः पाठतश्च गृह्णन् । धारयनप्रमेय इति नुडभाव आर्षः । सूर्यसाम्मुख्यार्थं तावत् गमनम् । ॥ ४४ ॥

न ह्यस्य कश्चित् सदृशोऽस्ति शास्त्रे
वैशारदे छन्दगतौ तथैव ॥ ४५ ॥
सर्वासु विद्यासु तपोविधाने
प्रस्पर्धतेऽयं हि गुरुं सुराणाम् ।
प्रवीविविक्षोरिव सागरस्य
लोकान्दिधक्षोरिव पावकस्य ।
लोकक्षयेष्वेव यथान्तकस्य
हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥ ४६ ॥
एषेव चान्ये च महाकपीन्द्राः
सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः ।
सतारतारेयनलाः सरंभा
स्त्वत्कारणाद्राम ! सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ४७ ॥

कोऽसौ ग्रन्थस्तत्राह । ससूत्रेति । सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणम् । वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः । अर्थपदं सूत्रार्थबोधकपदवार्तिकम् । महार्थं महाभाष्यं पतञ्जलिकृतम् । स संग्रहं व्याडिकृत संग्रहाख्यग्रन्थ सहितम् । सिध्यति वै सिद्धोभवति । शास्त्रान्तरेऽप्ययमर्थः । तदेवाह । न ह्यस्य सदृशः शास्त्रे कश्चित् । छन्दगतौ पूर्वोत्तर मीमांसा मुखेन वेदार्थनिर्णये । वैशारदे वैदुष्ये । विशिष्य नवमव्याकरण कर्ता हनूमानिति च प्रसिद्धिरितिकतकः ॥ ४५ ॥

गजो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रो-
मैन्दः प्रभो! ज्योतिमुखो नलश्च।
एते च ऋक्षाः सह वानरेन्द्रै-
स्त्वत्कारणाद्राम! सुरैर्हि सृष्टाः॥ ४८॥

तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
हनूमतो बालभावे कर्मैतत् कथितं मया॥ ४९॥
श्रुत्वागस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च।
विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह॥ ५०॥
अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतत् श्रुतं त्वया।
दृष्टः सम्भाषितश्चासि राम! गच्छामहे वयम्॥ ५१॥
श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः।
प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत्॥ ५२॥
अद्य मे देवतास्तुष्टाः पितरः प्रपितामहाः।
युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबान्धवाः॥ ५३॥

-

उक्तमेव स्पष्टयति। सर्वाखिति। अयं गुरुं प्रस्पर्धते। प्रवीवि विक्षोर्युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं तां प्रकर्षेण विशेषेण वेष्टुमिच्छोः। इवी इति दीर्घ आर्षः। लोकक्षये युगान्तकाले॥ ४६॥

एवैव एष इव। सम्धिरार्षः। अन्योऽपि सृष्टाः। तारेयोऽङ्गदः॥ ॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥

विज्ञाप्यन्तु ममैतद्धि यद्वदाम्यागतस्पृहः ।
तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकम्पया ॥ ५४ ॥
पौरजानपदान् स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः ।
क्रतूनहं करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥ ५५ ॥
सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तु ।
भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकांक्षिणः ॥ ५६ ॥
अहं युष्मान् समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् ।
अनुगृहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥ ५७ ॥
तदागन्तव्यमनिशम्भवद्भिरिह सङ्गतैः ।
अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥ ५८ ॥
एवमस्त्विति तं प्रोच्य प्रयातुमुपचक्रमुः ।
एवमुक्ता गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् ॥ ५९ ॥

मम एतद्वक्ष्यमाणलक्षणं विज्ञाप्यमस्ति । अत आगतस्पृहोऽहं यद्वदामि तद्भवद्भिर्मत्कृतेमन्निमित्तमनुकम्पया कर्त्तव्यम् ॥ ५४ ॥

अहमागतो वनवासात्पौरादीन् स्वकार्येषु स्थाप्य क्रतून् करिष्यामि ॥ ५५ ॥

सदस्या विधिदर्शिनः । महावीर्याः महत्तपोवीर्ययुक्ताः ॥ ५६ ॥

युष्मानाश्रित्यानिशंसुवृंतोऽहं पितृभिरनुगृहीतो भविष्यामि ॥ ५७ ॥

तदा आगन्तव्यमिति छेदः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विस्मितः ।
ततोऽस्तं भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् ॥ ६० ॥
सन्ध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः ।
प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽन्तःपुरचरो भवत् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

तमेवार्थं यागरूपम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।



अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि ।
व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥ १ ॥
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः ।
बन्दिनः समुपातिष्ठन् सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २ ॥
ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः ।
तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत्संप्रहर्षिणः ॥ ३ ॥
वीर ! सौम्य ! प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन ! ।
जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ! ॥ ४ ॥
विक्रमस्ते यथा विष्णोरूपञ्चैवाश्विनोरिव ।

ऋषिगणा अभिषेककाले सम्प्राप्ताः कथितकथा विसृष्टाः । ततोऽभिषेकदिनस्य या निशा सा पौराणां पूर्वा प्रथमा हर्षवर्धिनी अभूत्वा च व्यतीतेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

रक्तकण्ठिनो मधुरकण्ठाः ॥ ३ ॥

त्वयि सुप्ते ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मानुष्ठानरहिते सति सर्वं जगत् सुप्तं सुप्तधर्मकं भविष्यति यथा राजा तथा प्रजेति न्यायात् ॥ ४ ॥

बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमोऽसि ॥ ५ ॥
क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः ।
वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥
अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् ।
नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ! ॥ ७ ॥
यथा त्वमसि दुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः ।
न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ! ॥ ८ ॥
श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ ! त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
एताश्चान्याश्च मधुरा वन्दिभिः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥
सूताश्च संस्तवैर्दिव्यैर्बोधयन्ति स्म राघवम् ।
स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः ॥ १० ॥
स तद्विहाय शयनं पाण्डुराच्छादनास्तृतम् ।
उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११ ॥
तमुत्थितं महात्मानं प्रह्वाः प्राञ्जलयो नराः ।

प्रजापतिसमः प्रजापरिपालक इति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ईदृशं सौम्यत्वं त्वद्वृत्तिसौम्यत्वं चन्द्रे नान्यत्र । पूर्वमभूवन्निति शेषः ।
॥ ७ ॥ ८ ॥

एताश्चान्याश्च उक्तय इति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

पाण्डुराच्छादनं उत्तराच्छादनपटः ॥ ११ ॥

सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥ १२ ॥
कृतोदकः शुचिर्भूत्वा काले कृतहुताशनः ।
देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३ ॥
तत्र देवान् पितॄन्विप्रानर्चयित्वा यथाविधि ।
वाह्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४ ॥
उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ १५ ॥
क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ।
रामस्योपाविशन् पार्श्वे शक्रस्येव यथामराः ॥ १६ ॥
भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः ।
उपासाञ्चक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७ ॥
याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किङ्करा मुदिताननाः ।
मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥ १८ ॥
वानराश्च महावीर्या विंशतिः कामरूपिणः ।
सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ॥ १९ ॥

सलिलं गृहीत्वेति शेषः। शौचाद्यर्थमिति भावः ॥ १२ ॥
देवागारं देवपूजागृहम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
मुदितानाम तन्नामकाः किङ्कराः ॥ १८ ॥
विंशतिर्वानराः सुग्रीवाङ्गदहनूमज्जाम्बवत्सुषेणतारनीलनलमैन्दद्वि-

विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः ।
उपास्ते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २० ॥
तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः ।
शिरसा वन्द्य राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ २१ ॥
तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वरैः ।
राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२ ॥
यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते ।
अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥
तेषां समुपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ।
कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

विद्युन्मुद्गरभद्रशतबलिगन्धमादनगजगवाक्ष-गवयधूम्ररम्भ-ज्योतिर्मुखा विंशतिः प्रधान वानरा इत्यर्थ इति कतकः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
ऋषिभिः ऋषयोऽत्र वसिष्ठाद्याः ॥ २२ ॥
तेन रूपेण सर्वं लोकोपास्यत्वाकारेण ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

---

१ सर्गः ।



एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् ।
य एष ऋक्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ १ ॥
जननी का च भवनं सा त्वया परिकीर्तिता ।
वालिसुग्रीवयोश्चापि नामनी केन हेतुना ॥ २ ॥
एतद् ब्रह्मन् ! समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः ।
स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥
शृणु राम ! कथामेतां यथापूर्वं समासतः ।
नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ४ ॥
कदाचिदटमानोऽसावतिथिर्मामुपागतः ।
अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥
सुखासीनः कथामेनां मया पृष्टः स कौतुकात् ।

एतदुत्तरं वालिसुग्रीवोत्पत्तीतिहासो राघवस्याश्वमेधदीक्षागमनेति-हासश्च कतिपयैः सर्गैरगस्त्योक्तितया क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते । ते तु पूर्वसर्गान्त एवागस्त्यस्य स्वाश्रमगमनकथनादसङ्गताः । कतकतीर्थाद्य-नादृतत्वाच्च मयाऽपि न व्याख्याताः ॥

कथयामास धर्मात्मा महर्षे! श्रूयतामिति ॥ ६ ॥
मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः।
तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥
तस्मिन् दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः शतयोजना।
तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥
योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यदसुस्रवत्।
तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९ ॥
निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा।
तस्मिन्नश्रुकणे राम! वानरः संबभूव ह ॥ १० ॥
उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम!।
समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥
पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं सदा।
तस्मिन् रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥
ममान्तिकचरो नित्यं भव वानरपुङ्गव!।
कञ्चित्कालमिहास्व त्वं ततः श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥
एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः।
प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव! ॥ १४ ॥
उक्तवान्लोककर्तारमादिदेवं जगत्पतिम्।
यथाज्ञापयसे देव! स्थितोऽहन्तव शासने ॥ १५ ॥
एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा।

स तदा द्रुमखण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ १६ ॥
ब्रह्मन्! प्रतिबलः श्रीमं वने फलकृताशनः।
चिन्वन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन् पुष्पाण्यनेकशः ॥ १७ ॥
दिनेदिने च शाखाक्षे ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत्।
गृहीत्वा राम! मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ १८ ॥
ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत्।
एवं तस्य गतः कालो बहु पर्यटतो गिरिम् ॥ १९ ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव!।
ऋक्षराड् वानरश्रेष्ठस्तृषया परिपीड़ितः ॥ २० ॥
उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र स दृष्टवान्।
नानाविहगसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥ २१ ॥
चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः।
ददर्श तस्मिन् सरसि वक्त्रच्छायामथात्मनः ॥ २२ ॥
कोऽयमस्मिन् मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान्।
रूपं चान्तर्गतं तत्र वीक्ष्य तत्पश्यतोऽहरिः ॥ २३ ॥
क्रोधाविष्टमना ह्येष निश्चत मावमन्यते।
तदस्य दुष्टभावस्य पुष्कलङ्कुर्मनेग्रहम् ॥ २४ ॥
एवं संचिन्त्य मनसा स वै वानरचापलात्।
आप्लुत्य चापतत्तस्मिन् ह्रदे वानरसत्तमः ॥ २५ ॥
उत्प्लुत्य तस्मात् स ह्रदादुत्थितः प्लवगः पुनः।

तस्मिन्नेव क्षणे राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥ २६ ॥
मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा।
विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुन्तलमूर्धजा ॥ २७ ॥
मुग्धसस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा।
ह्रदतीरे च सा भाति वल्लुयष्टिर्लता यथा ॥ २८ ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी।
लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला ॥ २९ ॥
रूपेणाप्यभवत् सा तु श्रियं देवीमुमा यथा।
द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत् सा वराङ्गना ॥ ३० ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवो निवृत्तः सुरनायकः।
पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा ॥ ३१ ॥
तस्यामेव च वेलायामादित्योऽपि परिभ्रमन्।
तस्मिन्नेव पदे सोऽभूद्यस्मिन् सा तनुमध्यमा ॥ ३२ ॥
युगपत् सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी।
कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः ॥ ३३ ॥
ततः क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रौ पन्नगाविव।
तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः ॥ ३४ ॥
ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम्।
अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमथाभवत् ॥ ३५ ॥
ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम्।

अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मन: ॥ ३६ ॥
वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव स: ।
भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ॥ ३७ ॥
बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तता ।
तेनाऽपि सा वरतनुर्नोक्ता किञ्चिद्वच: शुभम् ॥ ३८ ॥
निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत ।
ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीव: समजायत ॥ ३९ ॥
एवमुत्पाद्य तौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ।
दत्त्वा तु काञ्चनीं मालां वानरेन्द्रस्य वालिन: ॥ ४० ॥
अक्षय्यां गुणसंपूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ।
सूर्योऽपि स्वसुतस्यैव निरूप्य पवनात्मजम् ॥ ४१ ॥
कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताम्बरम् ।
तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे ॥ ४२ ॥
स तद्वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ! ।
स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवङ्गमौ ॥ ४३ ॥
पिङ्गेक्षणौ हरिवरौ बलिनौ कामरूपिणौ ।
मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा ॥ ४४ ॥
गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत् ।
दृष्टर्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामह: ॥ ४५ ॥
बहुश: सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ।

सान्त्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत्॥ ४६॥
गच्छ मद्वचनाद्दूत! किष्किन्धां नाम वै शुभाम्।
सा ह्यस्य गुणसम्पन्ना महती च पुरी शुभा॥ ४७॥
तत्र वानरयूथानि सुबहूनि वसन्ति च।
बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः॥ ४८॥
पुण्या पण्यवती दुर्गा चातुर्वर्ण्यपुरस्कृता।
विश्वकर्मकृता दिव्या मन्नियोगाच्च शोभना॥ ४९॥
तत्रर्क्षरजसं दृष्ट्वा सपुत्रं वानरर्षभम्।
यूथपालान् समाज्ञाय यांश्चान्यान् प्राकृतान् हरीन्॥ ५०॥
तेषां सम्भाव्य सर्वेषां मदीयं जनसंसदि।
अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने॥ ५१॥
दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता।
अस्यर्क्षरजसो नित्यं भविष्यन्ति वशानुगाः॥ ५२॥
इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तं हरीश्वरम्।
पुरतः कृत्य दूतोऽसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम्॥ ५३॥
स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तमः।
स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः॥ ५४॥
राज्याभिषेकविधिना स्नातोऽथाभ्यर्चितस्तथा।
स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलङ्कृतः॥ ५५॥
आज्ञापयामास हरीन् सर्वान् मुदितमानसः।

सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवङ्गमाः ॥ ५६ ॥
वालिसुग्रीवयोरेष एव चर्क्षरजः पिता ।
जननी चैव तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते ॥ ५७ ॥
यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान् यश्चैतत् शृणुयान्नरः ।
सिध्यन्ति तस्य कार्यार्थो मनसो हर्षवर्धनाः ॥ ५८ ॥

एतच्च सर्वं कथितं मया विभो !
प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तत् ।
उत्पत्तिरेषा रजनीचराणा-
मुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
१ सर्गः ॥ १ ॥

---

२ सर्गः ।



एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्तदा ।
भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥
राघवोऽथ ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ।
कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥
बृहत्कौतूहले चास्मिन् संवृत्तो मुनिपुङ्गव ! ।
उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥
किञ्चित्तं मम ब्रह्मर्षे ! सुरेन्द्रतपनावुभौ ।
जातौ वानरशार्दूलौ बलेन बलिनां वरौ ॥ ४ ॥
एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत ।
एवमेतन्महाबाहो ! वृत्तमासीत् पुरा किल ॥ ५ ॥
अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन् ! सनातनीम् ।
यदर्थं राम ! वैदेही रावणेन पुरा हृता ॥ ६ ॥
तत्तेऽहं कीर्त्तयिष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु ।
पुरा कृतयुगे राम ! प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ ७ ॥
सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः ।
वपुषा सूर्यसंकाशं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ ८ ॥

विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उक्तवान् रावणो राम ! तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ ९ ॥
कोह्यस्मिन् प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः ।
यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ॥ १० ॥
कं यजन्ति द्विजा नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ।
एतन्मे शंस भगवन्विस्तरेण तपोधन ! ॥ ११ ॥
विदित्वा ह्यद्भुतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः ।
उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ! ॥ १२ ॥
यो वै भर्ता जगत् कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं न विद्महे ।
सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १३ ॥
यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः ।
येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥
तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ।
पिबन्ति ह्यमृतं चैवमानिताश्च यजन्ति तम् ॥ १५ ॥
पुराणैश्चैव वेदैश्च पञ्चरात्रैस्तथैव च ।
ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥ १६ ॥
दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः ।
सर्वान् जयति संग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १७ ॥
श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ।
उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १८ ॥

दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः ।
कां गतिं प्रतिपद्यन्ते किञ्च ते हरिणा हताः ॥ १८ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः ।
दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवःस्थलम् ॥ २० ॥
पुनस्तस्मात् परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले ।
पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ २१ ॥

ये ये हताश्चक्रधरेण राजं-
स्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन ।
ते ते गतास्तन्निलयं नरेन्द्राः
क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ २२ ॥
श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः
सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् ।
तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः
कथन्नु यास्यामि हरिं महाहवे ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
२ सर्गः ॥ २ ॥

---

३ सर्गः ।



एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १ ॥
मनसस्तेप्सितं यत्तद्भविष्यति महाहवे ।
सुखीभव महाबाहो ! कञ्चित्कालमुदीक्षय ॥ २ ॥
एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः ।
कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्व्वमशेषतः ॥ ३ ॥
राक्षसेश्वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत ।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुङ्गवः ॥ ४ ॥
स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मो व्यक्तः सनातनः ।
तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५ ॥
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ।
स्थावरेषु च सर्वेषु नदीषु नगरीषु च ॥ ६ ॥
ओङ्कारश्चैव सत्यञ्च सावित्री पृथिवी च सः ।
धराधरधरोदेवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥ ७ ॥

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ।

स एव कालो ह्यनिलोऽनलश्च
स ब्रह्मरुद्रेन्द्र स एव चाप: ॥ ८ ॥
विद्योतति ज्वलति भाति लोकान्
सृजत्ययं संहरति प्रशास्ति।
क्रीड़ां करोत्यव्यय लोकनाथो
विष्णु: पुराणो भवनाशकैक: ॥ ९ ॥
अथवा बहुनाऽनेन किमुक्तेन दशानन!।
तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥
नीलोत्पलदलश्याम: किञ्जल्कारुणवाससा।
प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतड़िन्तोयदो यथा ॥ ११ ॥
श्रीमान्मेघवपु: श्याम: शुभ: पङ्कजलोचन:।
श्रीवत्सेनोरसा युक्त: शशाङ्ककृतलक्षण: ॥ १२ ॥
तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदा:।
संग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्दहमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥
न शक्य: स सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्नच पन्नगै:।
यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४ ॥
न हि यज्ञफलैस्तात! न तपोभिस्तु सञ्चितै:।
शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥ १५ ॥
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणै:।
शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषै: ॥ १६ ॥

अथवा पृच्छ रक्षेन्द्र ! यदि तं द्रष्टुमिच्छसि ।
कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७ ॥
कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु ।
हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥ १८ ॥
इक्ष्वाकूणाञ्च योराजा भाव्योदशरथो भुवि ।
तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ १९ ॥
महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः ।
महाबाहुर्महासत्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिस्तदा ।
भविता हि तदा रामो नरोनारायणः प्रभुः ॥ २१ ॥
पितुर्नियोगात्स विभुर्दण्डके विविधे वने ।
विचरिष्यति धर्मात्मा भ्रात्रा सह महामना: ॥ २२ ॥
तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मी सीतेति विश्रुता ।
दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥ २३ ॥
रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता ।
छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥
शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता ।
सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येका मूर्तिरिव स्थिता ॥ २५ ॥
एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण ! विस्तरात् ।
महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥

एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्।
त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ! ॥ २७ ॥
सनत्कुमारात्तद्वाक्यं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः।
रावणोमुमुदे श्रीमान्युद्धार्थं विचचार ह ॥ २८ ॥
श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः।
शिरसञ्चालनं कृत्वा विस्मयं परमं गतः ॥ २९ ॥

श्रुत्वा तु वाक्यं स नरेश्वरस्तदा
मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः।
पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधान-
मुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
३ सर्गः ॥ ३ ॥

---

४ सर्गः ।



ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः ।
उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १ ॥
श्रूयतामिति चोवाच रामं सत्यपराक्रमम् ।
कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥ २ ॥
यथाख्यानं श्रुतञ्चैव यथावृत्तं यथा तथा ।
प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥
एतदर्थं महाबाहो ! रावणेन दुरात्मना ।
सुता जनकराजस्य हृता राम ! महामते ! ॥ ४ ॥
एतां कथां महाबाहो ! नारदः सुमहायशाः ।
कथयामास दुर्धर्ष ! मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् ।
कथाशेषं पुनः सोऽथ कथयामास राघव ! ॥ ६ ॥
नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद ! ।
तां कथां शृणु राजेन्द्र ! महापापप्रणाशनीम् ॥ ७ ॥
यां तु श्रुत्वा महाबाहो ! ऋषयो दैवतैः सह ।
ऊचुस्तं नारदं सर्वं हर्षपर्याकुलेक्षणम् ॥ ८ ॥

यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः।
स पुत्रपौत्रवान् राम! स्वर्गलोके महीयते॥ ८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
४ सर्गः॥ ४॥

---

५ सर्गः ।



ततः स राक्षसो राम ! पर्यटन् पृथिवीतले ।
विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १ ॥
दैत्यदानवरक्षःसु यं शृणोति बलाधिकम् ।
तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥
एवं स पर्यटन् सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ! ।
ब्रह्मलोकान्निवर्तंतं समासाद्याथ रावणः ॥ ३ ॥
व्रजन्तं मेघपृष्ठस्थमंशुमन्तमिवापरम् ।
तमभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥
उवाच हृष्टमनसा नारदं रावणस्तदा ।
आब्रह्मभवनं लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ ५ ॥
कस्मिन् लोके महाभाग ! मानवा बलवत्तराः ।
योद्धुमिच्छामि तैः सार्द्धं यथाकामं यदृच्छया ॥ ६ ॥
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु नारदः प्रत्युवाच तम् ।
अस्ति राजन् ! महाद्वीपं क्षीरोदस्य समीपतः ॥ ७ ॥
तत्र ते चन्द्रसंकाशा मानवाः सुमहाबलाः ।
महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिःस्वनाः ॥ ८ ॥

महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघबाहव:।
श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप !॥ ९ ॥
बलवीर्यसमोपेतान्याद्दृशांस्त्वमिहेच्छसि।
नारदस्य वच: श्रुत्वा रावण: प्रत्युवाच ह॥ १० ॥
कथं नारद ! जायन्ते तस्मिन् द्वीपे महाबला:।
श्वेतद्वीपे कथं वास: प्राप्तस्तैस्तु महात्मभि:॥ ११ ॥
एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो ! नारद ! तत्त्वत:।
त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत्सदा॥ १२ ॥
रावणस्य वच: श्रुत्वा नारद: प्रत्युवाचह।
अनन्यमनसो नित्यं नारायणपरायणा:॥ १३ ॥
तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणा:।
एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप !॥ १४ ॥
तच्चित्तास्तद्गतप्राणा नरा नारायणं सदा।
श्वेतद्वीपे तु तैर्वास अर्जित: सुमहात्मभि:॥ १५ ॥
ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानस्य संयुगे।
चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे॥ १६ ॥
न हि यज्ञफलैस्तात ! न तपोभिर्न संयमै:।
न च दानफलैर्मुख्यै: स लोक: प्राप्यते सुखम्॥ १७ ॥
नारदस्य वच: श्रुत्वा दशग्रीव: सुविस्मित:।
ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे॥ १८ ॥

आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः ।
नारदोऽपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ १९ ॥
दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ ।
स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः ॥ २० ॥
रावणोऽपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ! ।
महता सिंहनादेन दारयन् स दिशोदश ॥ २१ ॥
गते तु नारदे तत्र रावणोऽपि महायशाः ।
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत् सुरैरपि ॥ २२ ॥
तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः ।
तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहतम् ॥ २३ ॥
अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवांबुदः ।
सचिवा राक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दृशम् ॥ २४ ॥
अब्रुवन् रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ।
राक्षसेन्द्र ! वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ २५ ॥
अवस्थातुं न शक्ष्यामो युद्धं कर्तुं कथञ्चन ।
एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्वएव निशाचराः ॥ २६ ॥
रावणोऽपि हि तद्यानं पुष्पकं हेमभूषितम् ।
विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २७ ॥
गतं तु पुष्पकं राम ! रावणो राक्षसाधिपः ।
कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितः ॥ २८ ॥

प्रविवेश तदा तस्मिन् श्वेतद्वीपे स रावणः ।
प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः ॥ २८ ॥
एकया सस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य दशाननम् ।
पृष्टस्त्वागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः ॥ ३० ॥
को वा त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितोवद ।
इत्युक्तो रावणो राजन् ! क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ।
युद्धार्थमिह संप्राप्तो न च पश्यामि कञ्चन ॥ ३२ ॥
एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
प्राहसंस्ते ततः सर्वं सुस्वनं युवतीजनाः ॥ ३३ ॥
तासामेका ततः क्रुद्धा बालवद् गृह्य लीलया ।
भ्रामितस्तु सखीमध्ये मध्ये गृह्य दशाननम् ॥ ३४ ॥
सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ।
दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णांजनसमप्रभम् ॥ ३५ ॥
हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते भ्रमलालसः ।
भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता ॥ ३६ ॥
पाणावेकाथ संदष्टा रोषेण वनिता शुभा ।
मुक्तस्तयाशुभः कीटोधुन्वन्त्या हस्तवेदनात् ॥ ३७ ॥
गृहीत्वान्या तु रक्षेन्द्रमुत्पपात विहायसा ।
ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् ॥ ३८ ॥

तया स ह विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ।
पपात सोऽम्भसोमध्ये सागरस्य भयातुरः ॥ ३९ ॥
पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ।
प्रापतत् सागरजले तथासौ विनिपातितः ॥ ४० ॥
एवं स रावणो राम ! श्वेतद्वीपनिवासिभिः ।
युवतीभिर्विगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः ॥ ४१ ॥
नारदोऽपि महातेजा रावणं प्राप्य धर्षितम् ।
विस्मयं सुचिरं कृत्वा प्रजहास ननर्त्त च ॥ ४२ ॥
एतदर्थं महाबाहो ! रावणेन दुरात्मना ।
विज्ञायापहृता सीता त्वत्तोमरणकांक्षया ॥ ४३ ॥
भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
शार्ङ्गपद्मायुधोवज्री सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ४४ ॥
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ।
पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः ॥ ४५ ॥
वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टोमानुषीं तनुम् ।
किं न वेत्सि त्वमात्मानं यथा नारायणो ह्यहम् ॥ ४६ ॥
मा मुह्यस्व महाभाग ! स्मर चात्मानमात्मना ।
गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि ह्येवमाह पितामहः ॥ ४७ ॥
त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा च त्रिराघव !
त्रिकालकर्मत्रैविद्य त्रिदशारिप्रमर्दन ॥ ४८ ॥

त्वया क्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः।
त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान् बलिबन्धनकारणात् ॥ ४९ ॥
अदित्या गर्भसम्भूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः।
लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ ५० ॥
तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम !।
निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबान्धवः ॥ ५१ ॥
प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः।
प्रशान्तं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात् सुरेश्वर ! ॥ ५२ ॥
सीता लक्ष्मीर्महाभागा सम्भूता वसुधातलात्।
त्वदर्थमिह चोत्पन्ना जनकस्य गृहे प्रभो ! ॥ ५३ ॥
लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता।
एवमेतत् समाख्यातं तव राम ! महायशः ॥ ५४ ॥
ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना।
यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः ॥ ५५ ॥
तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः।
यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान् ब्राह्मणसन्निधौ ॥ ५६ ॥
अन्नं तदक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति।
एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः ॥ ५७ ॥
परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः।
वानराः सह सुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः ॥ ५८ ॥

राजानश्च सहामात्या येचान्येपि समागताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मसमन्विताः ॥ ५९ ॥
सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ।
राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिताः ॥ ६० ॥
ततोगस्त्यो महातेजा राघवं चेदमब्रवीत् ।
हृष्टाः सभाजिताश्चापि राम ! यास्यामहे वयम् ।
एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
अगस्त्यवाक्यं नाम सर्गः ॥ ५ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।



एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः ।
प्रशासत् सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १ ॥
ततः कतिपयाहःसु वैदेहं मिथिलाधिपम् ।
राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
भवान् हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् ।
भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३ ॥
इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः ।
अतुलाः प्रीतयो राजन् ! सम्बन्धकपुरोगमाः ॥ ४ ॥

एतदन्तं प्रक्षिप्तम् । अथ सामन्तराजविसर्जनम् । एवमास्ते इति । एवं सर्वोपास्यत्वेन । प्रशासत् । प्रशासन्तम् । अभ्यस्तत्वान्नुमभावः ॥१॥

कतिपयाहःसु गतेष्विति शेषः ॥ २ ॥

भवान् हि गतिरव्यग्रा । अचला प्रतिष्ठेत्यर्थः । वयं पालिताः कन्याप्रदानादिना पालितवंशाः । तेजसा तपोवीर्येण ॥ ३ ॥

संबन्धकपुरोगमाः संबन्धकं संबन्धः पुरोगमो येषां ते तथा सान्ताः । संबन्धः प्रीतयश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तद्भवान् स्वपुरं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव ।
भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतश्चानुयास्यति ॥ ५ ॥
स तथेति ततः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि भवता राजन्! दर्शनेन नयेन च ॥ ६ ॥
यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं सञ्चितानि वै ।
दुहित्रोस्तान्यहं राजन्! सर्वाण्येव ददामि वै ॥ ७ ॥
ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुम् ।
राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः ।
आयत्तास्त्वं हि नो राजन्! गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥
राजा हि वृद्धः सन्तापं त्वदर्थमुपयास्यति ।

रत्नान्यादाय अस्माभिर्दीयमानोत्तमवस्तूनि। भरतः पृष्ठतोनुयास्यति। इष्टबन्धूनामनुगमनरूपसत्कारार्थम् ॥ ५ ॥

स तथेति। कृत्वा अङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

मदर्थं प्रीत्या मम दानार्थम् ॥ ७ ॥

केकयं मातुलं युधाजितम् ॥ ८ ॥

एतद्राज्यमयोध्याराज्यमहं रामः भरतलक्ष्मणा आयत्तास्त्वयीति शेषः। त्वदधीना इत्यर्थः। हे राजन्। हे केकययुवराज नोऽस्माकं त्वं गतिरापदीष्टबन्धुः ॥ ९ ॥

तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ! ॥ १० ॥
लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते ।
धनमादाय बहुलं रत्नानि विविधानि च ॥ ११ ॥
युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघव ! ।
रत्नानि च धनञ्चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १२ ॥
प्रदक्षिणं च राजानं कृत्वा केकयवर्द्धनः ।
रामेण च कृतः पूर्व्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १३ ॥
लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः ।
हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ॥ १४ ॥
तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् ।
प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् ।
उद्योगश्च त्वया राजन् ! भरतेन कृतः सह ॥ १६ ॥

राजा केकयः ॥ १० ॥

अनुयात्रेण अनुयात्रोपचाररूपेण। अनुगमिष्यते भवानिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

मातुलत्वाद्रामेणाभिवाद्य प्रदक्षिणं कृतो युधाजित् पश्चात्सार्वभौमत्वाद्राजानं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रयात इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

वृत्रासुरे हते सति विष्णुनोपेन्द्रेण सह स्थितो वासवो यथा विष्णुं विसृजति तथा तं केकयं विसृज्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तद्भवानद्य काशेय ! पुरीं वाराणसीं व्रज।
रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्राकारां सुतोरणाम् १७॥
एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात्।
पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥ १८ ॥
विसर्जयामास तदा कौसल्याप्रीतिवर्धनः।
राघवेण कृतानुज्ञः काशेयोह्यकुतोभयः ॥ १९ ॥
वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः।
विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् ॥ २० ॥
प्रहसन् राघवोवाक्यमुवाच मधुराक्षरम्।
भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता ॥ २१ ॥
धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा।
युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् ॥ २२ ॥

यस्मात्त्वया भरतेन सह रक्षसहायार्थमुद्योगः कृतस्तस्माद्भवता परमा प्रीतिर्दर्शिता परमसौहृदं च दर्शितम्। एवमनुवादादेवोद्योग-गम्यते। १६।

काशिदेशे भवः काशेयः छान्दसः। भवान् पुरीं व्रज व्रजतु।१७।

उरोगतं यथा तथा निरन्तरं गाढं पर्यष्वजत॥ १८॥

तदा। तत इत्यर्थः॥ १९॥ २०॥

प्रहसन्निति। अनेकशतसंख्यसहृत् पृथिवीपतिदर्शनजसन्तोषात्प्रहासः। भवतां तेजसा अव्यग्रा निश्चलतया रक्षिता प्रीतिर्धर्मात्

हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः।
हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः॥ २३॥
रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः।
भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना॥ २४॥
श्रुत्वा जनकराजस्य काननात्तनयां हृताम्।
उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम्॥ २५॥
कालोऽप्यतीतः सुमहान् गमनं रोचयाम्यतः।
प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महता वृताः॥ २६॥
दिष्ट्या त्वं विजयी राम! राज्यं चापि प्रतिष्ठितम्।
दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः॥ २७॥
एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा।
यत्त्वां विजयिनं राम! पश्यामो हतशात्रवम्॥ २८॥
एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे।
प्रशंसार्ह! न जानीमः प्रशंसां वक्तुमीदृशीम्॥ २९॥

पुनरागमनानुभवयोग्यतया परिरक्षिता। मयि भवद्भिर्मद्दुःखमालोच्य न भवतां मयि प्रीतिः किं तु स्वीय सत्स्वभावेनैवेत्याशयः॥ २१॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति। धर्मश्चेति॥ २२॥ २३॥

रावणो हतः इति शेषः। भवन्तश्च समानीता मेलिताः। एवं च दैवाद्भवतां क्लेशानुभवो न सम्पन्न इति शेषः॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥

हतशात्रवं हतशत्रुसमूहम्॥ २८॥

आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान्।
वर्त्तामहे महाबाहो! प्रीत्यात्र महता वृताः॥ ३०॥
भवेच्च ते महाराज! प्रीतिरस्मासु नित्यदा।
बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमान्विताः॥ ३१॥
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः।
पूजितास्ते च रामेण जग्मुर्देशान् स्वकान् स्वकान्॥ ३२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः॥ ३८॥

एतत्त्वय्युपपन्नं सकललोकमनोरमत्वादिति भावः। प्रशंसार्हं सकललोकप्रशंसार्हस्वभावयुक्त। ईदृशी भवदुक्तप्रशंसाजातीयां प्रशंसां वक्तुं न जानीमोऽतस्तामुक्त्वैव॥ २९॥

यथा सदा भवान्नो हृदिस्थः एवं वयमपि त्वद्विषयया महता प्रीत्यावृतास्तव हृदि यथा वर्त्तामहे तथा। अस्मासु ते प्रीतिश्च भवेत् भूयात्। देवेश हृदयस्थतामाभूदित्येतदुक्तिः। बाढमित्येवेति। रामेणोक्ता इति शेषः॥ ३०॥ ३१॥

गमिष्याम इत्यूचुरिति पूर्वेणान्वयः। पूजितास्ते चेत्यादिनाकृत्यक्रियानुवादः॥ ३२॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके उत्तरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।



ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् ।
गजवाजिसहस्रौघैः कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १ ॥
अक्षौहिण्यो हि तत्रासन् राघवार्थं समुद्यताः ।
भरतस्याज्ञयानेकाः प्रहृष्टबलवाहनाः ॥ २ ॥
ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विताः ।
न राम ! रावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥
भरतेन वयं पश्चात् समानीता निरर्थकम् ।
हता हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४ ॥

अथ विसृज्य राजभिः स्वदेशस्थैः प्रेषितोपहारग्रहः । प्रयाता इति । प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः ॥ १ ॥

राघवार्थे राघवस्य रक्षसाहाय्यार्थं ॥ २ ॥

राम रावणमिति । राम प्रभु रावणमित्यर्थः । मध्यमपदलोपी समासः ॥ ३ ॥

रामस्य बाहुवीर्य्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च।
सुखं पारे समुद्रस्य युद्धेन विगतज्वराः॥ ५॥
एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः।
कथयन्तः स्वराज्यानि जग्मुर्हर्षसमन्विताः॥ ६॥
स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च।
समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च॥ ७॥
यथा पुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ।
रामस्य प्रियकामार्थमुपहारं नृपा ददुः॥ ८॥
अश्वान्यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान्।
चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च॥ ९॥
मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्यो रूपसमन्विताः।

पश्चात् रावणवधानन्तरम्। पार्थिवैर्हताःस्युः यदि पूर्वसमानीताः स्युरिति शेषः॥ ४॥ ५॥ ६॥

उक्तानि स्वराज्यानि अनूद्य विशिनष्टि। स्वानीत्यादि। मुख्यानि प्रसिद्धानि। धनं जीवाजीवरूपम्। वसुमन्ति महानिधिमन्ति॥ ७॥

यथा पुराणि यथापूर्वमक्षतशरीरतया पुराणि गत्वा प्रियकामार्थं इष्टकामार्थं ददुः अनुयाचितेभ्यो भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नेभ्य इति शेषः॥ ॥ ८॥ ९॥

* त्रिकृच्छतय आर्षः।

अजाविकञ्च विविधं रथांश्च विविधान् बहून् ॥ १० ॥
भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः।
आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११ ॥
आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः।
तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपानयन् ॥ १२ ॥
प्रतिगृह्य च तत् सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः।
सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥ १३ ॥
विभीषणाय च ददौ तथान्येभ्योऽपि राघवः।
राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ॥ १४ ॥
ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः।
शिरोभिर्धारयामासुर्भुजेषु च महाबलाः ॥ १५ ॥
हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः।
अङ्गदं च महाबाहुमङ्कमारोप्य वीर्य्यवान् ॥ १६ ॥
रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत्।
अङ्गदस्ते सुपुत्रोऽयं मन्त्री चाप्यनिलात्मजः ॥ १७ ॥

अजाविकं विशिष्टचर्म्मवत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
शिरोभिः किरीटकुण्डलादीनां धारणं अङ्गदादीनां भुजेषु धारणम् ॥ १५ ॥

सुग्रीव! मन्त्रिते युक्तौ मम चापिहिते रतौ।
अर्हतौ विविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर! ॥ १८ ॥
इत्युक्त्वा व्यपमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशाः।
स बबन्ध महार्हाणि तदाङ्गदहनूमतोः ॥ १९ ॥
आभाष्य च महावीर्यान् राघवो यूथपर्षभान्।
नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ॥ २० ॥
सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च।
जाम्बवन्तं गवाक्षं च विनतं धूम्रमेव च ॥ २१ ॥
बलीमुखं प्रजङ्घञ्च सन्नादञ्च महाबलम्।
दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुञ्च यूथपम् ॥ २२ ॥
मधुरं स्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव।
सुहृदो मे भवन्तश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २३ ॥
युष्माभिरुद्धृतश्चाहं व्यसनात्काननौकसः!।
धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हतः।
वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभः ॥ २५ ॥
ते पिबन्तः सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गलाः।

अङ्कमारोप्य। बालाविवेति शेषः। अनेन भगवता स्वस्य निरति-शयबलवत्त्वेनेश्वरत्वं सूचितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

मांसानि च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च ॥ २६ ॥
एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो ययौ तदा ।
मुहूर्तमिव ते सर्वे रामभक्त्या च मेनिरे ॥ २७ ॥
रामोऽपि रेमे तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः ।
राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलैः ॥ २८ ॥
एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शिशिरः सुखम् ।
वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानाञ्च सर्वशः ॥ २९ ॥

मन्त्रिते मन्त्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मांसानि चेत्यस्य भुञ्जत इति शेषः ॥ २६ ॥

एवं तेषामिति । वसन्ताभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरं विशेष सत्कारप्राप्त्या शिशिरः शिशिरर्तुसंबन्धी द्वितीयोमासः सुखं गत इत्युक्त्या सम्वत्सरपर्यन्तं तेषां रामसमीपे वास उक्त इति तीर्थादयः । वस्तुतोऽधिकमासगणनयामांतमानेनाश्विनकृष्णपक्षेयोध्याप्रवेशेन तत्रैव तदुत्तर शुक्लपक्षेवाभिषेकः । साग्रोमास इत्यनेन कार्तिकान्ता स्थितिरुक्ता । ततः शिशिरोद्वितीयोमासः फाल्गुनोगत इति हेमन्तशिशिरौ ऋतू-शरच्च तत्र वास इति पञ्चमासपर्यन्तं तत्र वास इति लभ्यते इति मम भाति । पूर्वकाण्डांते संक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्रकाण्डे विस्तरेणोक्ति-रिति बोध्यम् । एवं तेषामिति । भरताद्यानीतरत्नविशेषैर्विशेष सत्कार-प्राप्तिपर्यन्तं निवसतां तेषां साग्राः पञ्चषट्दिनाधिका मासा गताः ॥२७॥
॥ २८ ॥ २९ ॥

इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपाश्नताम्।
रामस्य प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

प्रीतिकरणैः सम्मानैः ॥ ३० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।



तथास्ते तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् ।
राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गम्यतां सौम्य ! किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः ।
पालयस्व सहामात्यै राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥
अङ्गदञ्च महाबाहो ! प्रीत्या परमया युतः ।
पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३ ॥
सुषेणं श्वशुरं वीरं तारञ्च बलिनाम्बरम् ।
कुमुदञ्चैव दुर्द्धर्षं नीलञ्चैव महाबलम् ॥ ४ ॥
वीरं शतबलिञ्चैव मैन्दं द्विविदमेव च ।
गजं गवाक्षं गवयं शरभञ्च महाबलम् ॥ ५ ॥
ऋक्षराजं च दुर्धर्षं जाम्बवन्तं महाबलम् ।
पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ६ ॥
ऋषभञ्च सुविक्रान्तं प्लवङ्गञ्च सुपाटलम् ।
केसरिं शरभं शुम्भं शङ्खचूडं महाबलम् ॥ ७ ॥

अथ तेषां विसर्जनम् । वसतां तेषामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ १ ॥

ये ये मे सुमहात्मानो मदर्थं त्यक्तजीविताः।
पश्य त्वं प्रीतिमंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ ८ ॥
एवमुक्त्वा च सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनः पुनः।
विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ९ ॥
लङ्कां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम।
पुरस्य राक्षसानां च भ्रातुर्वैश्रवणस्य च ॥ १० ॥
मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन्! कथञ्चन।
बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् ॥ ११ ॥
अहं च नित्यशो राजन्! सुग्रीवसहितस्त्वया।
स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ १२ ॥
रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः।
साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १३ ॥

किष्किन्धां प्रतीति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनाम्। राक्षसानाम्। वैश्रवणस्य सम्मतो सीति शेषः ॥ १० ॥

ध्रुवं चिरकालम् ॥ ११ ॥

अहं चेति। अनेन रावणवत्क्रूरबुद्धिः कदापि न कार्या। तथा सति सुग्रीवादयो रावणमिव त्वामपि नाशयिष्यन्तीति व्यङ्ग्यम् ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥

तव बुद्धिर्महाबाहो ! वीर्य्यमद्भुतमेव च ।
माधुर्य्यं परमं राम ! स्वयम्भोरिव नित्यदा ॥ १४ ॥
तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणाञ्च रक्षसाम् ।
हनूमान् प्रणतो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा ।
भक्तिश्च नियता वीर ! भावोनान्यत्र गच्छतु ॥ १६ ॥
यावद्रामकथा वीर ! चरिष्यति महीतले ।
तावच्छरीरे वत्स्यन्तु प्राणा मम न संशयः ॥ १७ ॥
यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथा ते रघुनन्दन ! ।
तन्ममाप्सरसो राम ! श्रावयेयुर्नरर्षभ ! ॥ १८ ॥

अद्भुतं जगदाश्चर्य्यभूतम् । स्वयम्भोरिव अनन्तकल्याणगुणस्य भगवतो ब्रह्मण इव ॥ १४ ॥ १५ ॥

नित्यदा सर्वकाले । स्नेहो नाम प्रियायां प्रियस्येव सदा स्मृतिहेतुः । भक्तिर्नाम परलोकगतित्वेनोपास्यत्वबुद्धिः । नित्यदेत्यनेन जलं विना मत्स्यस्येव क्षणमपि त्वां विना जीवितुमशक्यत्वं सूचितम् । अन्यत्र भावो मा गच्छतु । विषयान्तरे इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तावद्वत्स्यन्ति । त्वत्कथाश्रवणपरमामृतास्वादनबलादिति भावः । न तु तदुत्तरमित्याशयः । वत्स्यन्त्विति पाठे वसन्त्वित्यर्थः । आर्षः स्यः । एतेन मुक्तिमप्यनादृत्य त्वत्कथामृतपानमेवाकाङ्क्षितमिति दर्शितम् ॥ १७ ॥

ते तव कथारूपं यदेतद्दिव्यचरितं तदित्यन्वयः ॥ १८ ॥

तच्छ्रुत्वाहन्ततो वीर ! तव चर्य्यामृतं प्रभो ! ।
उत्कण्ठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ॥ १९ ॥
एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् ।
उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २० ॥
एवमेतत् कपिश्रेष्ठ ! भविता नात्र संशयः ।
चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका ॥ २१ ॥
तावत्ते भविता कीर्त्तिः शरीरेप्यवसस्तथा ।
लोका हि यावत्स्थास्यन्ति तावत्स्थास्यन्ति मे कथाः ॥ २२ ॥
एकैकस्योपकारस्य प्राणान् दास्यामि ते कपे ! ।
शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ॥ २३ ॥
मदङ्गे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतङ्कपे ! ।
नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २४ ॥
ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात् स राघवः ।

उत्कण्ठां त्वद्दर्शनविषयाम् ॥ १९ ॥ २० ॥

एवमेतदिति एवं शब्दार्थः चरिष्यति कथेत्यादि ॥ २१ ॥

एवञ्च हनूमते भगवता आकारनित्यत्वं कल्पस्थायित्वरूपं दत्तमित्याभाति ॥ २२ ॥

उपकाराणां मध्ये शेषस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रत्युपकाराणां पात्रतान्नरः आपत्स्वायातीत्यनेन प्रत्युपकारार्थिन उपकृता यत्प्रार्थना भवति सा मे कदापि माभूदिति व्यङ्ग्यम् ॥ २४ ॥

वैदूर्य्यतरलं कण्ठे बबन्ध च हनूमतः ॥ २५ ॥
तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः ।
रराज हेमशैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २६ ॥
श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः ।
प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबलाः ॥ २७ ॥
सुग्रीवः स च रामेण निरन्तरमुरोगतः ।
विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्लवाः ॥ २८ ॥
सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः ।
संमूढा इव दुःखेन त्यजन्तो राघवं तदा ॥ २९ ॥
कृतप्रसादा तेनैवं राघवेण महात्मना ।
जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ ३० ॥

कण्ठान्मुच्य स्त्रीयादिहस्त्येत्यर्थः । तरलो हारमध्यमणिः ॥ २५ ॥

हेमशैलेन्द्रो मरुहन्द्रेण आक्रान्तमस्तकस्तादृशः पर्वतो यथा आमूलं शिखरं तत्किरणैर्व्याप्तो भवति । तथा हनूमान् तद्रत्नकिरणव्याप्तो जात इत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रुत्वेति । हनूमदुद्देश्यकमेकैकस्येत्यादि वाक्यम् ॥ २७ ॥

निरन्तरमुरोगतः गाढं परिष्वक्तः ॥ २८ ॥

बाष्पकलाः कण्ठस्य बाष्परुद्धत्वेनाव्यक्तभाषिणः । तत एव दुःखातिशयेन साश्रुनेत्राः । विचेतसः शून्यमनसः अतः संमूढा इव मूर्च्छिता इव बभूवुरिति शेषः ॥ २९ ॥

ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानरा:
प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् ।
वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचना:
प्रति प्रयातास्तु यथा निवासिन: ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

देहं त्यजन् देहीव रामवियोगखिन्ना बभूवन्निति शेषः । शरीरात्माभिमानिनां देहत्यागेनेव तेषां रामविश्लेषेण खेदोऽभूदित्यर्थः । ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।



विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ।
भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥
अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः ।
शुश्राव मधुरां वाणीमन्तरिक्षात् महाप्रभः ॥ २ ॥
सौम्य ! राम ! निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् ।
कुबेरभवनात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ! ॥ ३ ॥
तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि भवनं प्रति ।
उपस्थातुं नरश्रेष्ठ ! स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥
निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना ।
निहत्य युधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ५ ॥
ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन् दुरात्मनि ।
रावणे सगणे चैव सपुत्रे सह बान्धवे ॥ ६ ।

अथ धनदप्रेषितपुष्पकस्य संपूज्य पुनरिच्छोपस्थापनतया विसर्जनम् । विसृज्येति ॥ १ ॥

अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षचराभिःस्वतामित्यर्थः ॥ २ ॥

पुष्पकं विद्धि पुष्पकाधिष्ठातृदेवताया अयं वादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना।
वह सौम्य! तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७ ॥
परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघवनन्दनम्।
वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ ॥
सोऽहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः।
त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशङ्कः प्रतीच्छ माम् ॥ ९ ॥
अधृष्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया।
चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १० ॥
एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः।
उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥ ११ ॥
यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवर पुष्पक!।
आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषेण नो भवेत् ॥ १२ ॥
लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगन्धिभिः।
पूजयित्वा महाबाहु राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥

निर्जितः अतस्तमेव वहेति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

किञ्च मद्वहनादपि सर्वलोकप्रियरामवहनं मम परमप्रियमित्याह,— परम इति। लोकस्य भूराद्यशेषाभिमतलोकप्रापणस्य। संयानं समीचीनयानभूतस्त्वं राघवनन्दनं वहेरिति यदेष मे परमः कामस्तत्त्वं गच्छेति सम्बन्धः। ८। ९। १०। ११।

वृत्तदोषः सद्व्यवहारातिक्रमदोषः। १२। १३।

गम्यतामिति सोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा ।
सिद्धानाञ्च गतो सौम्य ! मा विषादेन योजय ॥ १४ ॥
प्रतिघातश्च ते माभूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ।
एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् ॥ १५ ॥
अभिप्रेतां दिशं तस्मात् प्रायात्तत्पुष्पकं तदा ।
एवमन्तर्हिते तस्मिन् पुष्पके सुकृतात्मनि ॥ १६ ॥
भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ।
विबुधात्मनि दृश्यन्ते त्वयि वीर ! प्रशासति ॥ १७ ॥
अमानुषाणि सत्वानि व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ।
अनामयश्च मर्त्यानां साग्रोमासोगतो ह्ययम् ॥ १८ ॥
जीर्णानामपि सत्वानां मृत्युर्नायाति राघव ! ।
अरोगप्रसवानार्य्यो वपुष्मन्तो हि मानवाः ॥ १९ ॥

स्मरे स्मरामि । हे सौम्य । सिद्धानाङ्गता व्योममार्गं । विषादेना-स्मद्वियोगदुःखेन मा योजय । आत्मानमिति शेषः । सुखमास्वेति तात्-पर्य्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

पुष्पकं पुष्पमिवलघ्वित्ति पुष्पकम् । संज्ञायाङ्कन् ॥ १६ ॥

विबुधात्मनि देवमूर्त्तौ ॥ १७ ॥

कानि दृश्यन्ते तदाहामानुषाणीति । सत्वानि, पुष्पकादीनि व्याहृ-तानि । मत्वर्थीयाजन्तम् । व्याहारवन्ति । साग्रोमास इति जाता-वेकवचनम् । मासा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

हर्षश्चाभ्यधिको राजन्! जनस्य पुरवासिनः।
काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः॥ २०॥
वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः।
ईदृशो न चिरं राजा भवेदिति नरेश्वरः॥ २१॥
कथयन्ति पुरे राजन्! पौरजानपदास्तथा।
एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः॥
श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तमः॥ २२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे
एकचत्वारिंशः सर्गः॥ ४१॥

तावन्मात्रेणैव मर्त्यानामनामयादिगुणप्रादुर्भाव इत्याह,—जीर्णानामिति। वपुष्मन्तः हृष्टपुष्टवपुर्युक्ताः॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
उत्तरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः॥ ४१॥
